

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1 (38)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2012

ББК 67.9

З 11

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (38) 2012 р.

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державна архівна служба України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор	
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора	
Олег Бажан — заступник головного редактора	
Геннадій Боряк — заступник головного редактора	
Роман Подкур — відповідальний секретар	
Валерій Васильєв	Світлана Ляковська
Ігор Верба	Наталія Маковська
Семен Глузман	Руслан Пиріг
Іван Дзюба	Олександр Пшенніков
Євген Захаров	Володимир Репринцев
Станіслав Кульчицький	Олександр Реєнт
Володимир Лозицький	Юрій Шаповал

*Це видання друкується за фінансової підтримки Уряду Швеції.
Погляди та інтерпретації, представлені у цієї публікації,
не обов'язково відображають погляди Уряду Швеції.*

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації України у квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв — на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

ISBN 970-617-587-103-4

© Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2012

ЗМІСТ

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

- Левченко В.** «Активний противник соввласти...»: до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р. 7
- Васильєв В.** Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.) 25
- Бажан О.** Ушанування пам'яті Тараса Шевченка в Києві 1960–1970-х рр. (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) 45

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

- Подкур Р.** Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР у контексті підписання союзного договору 1922 р. 69

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Горин М.** Єврейське населення Кам'янець-Подільської області в роки нацистської окупації 91
- Ільницький В.** Структура Дрогобицької округи ОУН (1945–1952 рр.) ... 97
- Жив'юк А.** Поранення генерала М. Ватутіна: факти та інтерпретації 114

Пронь Т. Громадська думка польського населення Західної України щодо кордонів і переселення в полі зору радянських органів держбезпеки (1944–1946 рр.)	135
---	-----

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Давидюк Р. Антон Стрижевський: життя українського політичного емігранта у II Речіпосполитій	163
--	-----

Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934): маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР	181
--	-----

Прокопчук В. Історик Кость Туркало: від «справи СВУ» до еміграції	207
--	-----

Борчук С. Ісай Фалькевич (1883–1937) — революціонер, прокурор, цензор, голова правління «УРЕ», «прихований троцькіст»	226
--	-----

Дудніченко А. Як все починалося... (зі спогадів оперативного співробітника органів державної безпеки радянської України)	243
---	-----

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Рубльова Н. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина	258
---	-----

Бабенко Л. «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920–1930-х рр.	333
--	-----

CONTENT

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

Levchenko V. «Active opponent of Soviet power...»: to the history of the expulsion of the Odesa scientists in 1922	7
---	---

Vasyliev V. The activity of the GPU of the Ukrainian SSR and the mood of the population during the «Great Change» and the beginning of complete collectivization (1928–1931)	25
---	----

Bazhan O. Honoring the Memory of Taras Shevchenko in Kyiv in 1960–1970-ies (On the Materials of the Branch State Archive of Security Service of Ukraine)	45
---	----

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

Podkur R. Relations between the GPU Ukrainian SSR and the GPU of the RSFSR in the context of the signing of the Union Treaty of 1922	69
---	----

THE HISTORY OF WORLD WAR II

Goryn M. The Jewish population of Kamenetz-Podolsk region during the Nazi occupation	91
---	----

Il'nyts'kyi V. Structure Drohobych district OUN (1945–1952)	97
--	----

Zhyviuk A. Wounding of General N. Vatutin: Facts and Interpretations	114
---	-----

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Pron' T. Public opinion of the Polish population of Western Ukraine about border demarcation and resettlement in sight of the Soviet security agencies (1944–1946) 135

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

Davydiuk R. Anton Stryzhevs'kyi: Life of the Ukrainian Political Refugee in the Second Polish Republic 163

Horbuov K. Boleslaw Skarbek-Szacki (1888–1934): Little-Known Biography of the «Polish Communist Work» Leader in the USSR 181

Prokopchuk V. Historion Kost' Turkalo: SVU off the case before the immigration 207

Borchuk S. Isai Fal'kevych (1883–1937) — a Revolutionary, a Prosecutor, Censor, Chairman of «URE», «Hidden Trots'kyst» 226

Dudnichenko A. How it all began ... (from the memoirs of the operational staff of the state security of the Soviet Ukraine) 243

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

Rublova N. Roman-Catholic Church in the Ukrainian province of 1920-1930's: Fastivchyna 258

Babenko L. «Security Service Must Conduct Church Demise Policy...»: Antireligious Policy Instruments 1920–1930th 333

*Валерій ЛЕВЧЕНКО**

«Активний противник соввласти...»: до історії висилки одеських учених із УСРР у 1922 р.

Висвітлюються окремі аспекти організації і проведення акції з висилки наукової інтелігенції Одеси в 1922 р. Проведено соціально-статистичний аналіз учених одеського списку кандидатів на депортацію.

Ключові слова: Одеса, учені, інтелігенція, більшовики, репресії, висилка, депортація.

У процесі утвердження більшовицького режиму на початку 1920-х рр. вище партійно-державне керівництво радянських Росії та України обрало шлях придушення інакомислення в будь-якому його прояві. Гіпертрофоване бачення завдань боротьби за створення нового суспільства призвело до репресій

** Левченко Валерій Валерійович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства та іноземних мов Одеського національного морського університету.*

проти представників інтелігенції. У цьому напрямі основного удару, сенс якого визначався бажанням поставити наукові дослідження на службу ідеологічним концепціям, проголошеним більшовиками, зазнали вчені. При реалізації таких планів одночасно з плеканням нових, соціалістичних наукових кадрів різними способами відбувалася заміна представників дореволюційної генерації вчених. Однією з «м'яких» форм їх «перевиховання» були звільнення, заборона займатися науково-дослідницькою діяльністю, організовувати наукові товариства, публікувати праці. Із часом більшовицьке керівництво вдалося до негуманних та неправових форм протистояння з «непримиренною ідеологічною опозицією» — науковою інтелігенцією.

У 1922 р. лідери радянської Росії та УСРР санкціонували висилку з Петрограда, Москви, Києва, Одеси та інших міст за кордон або у віддалені російські регіони десятків інакомислячих представників інтелектуальної еліти, у тому числі відомих філософів М. О. Бердяєва, М. О. Лоського, С. М. Булгакова та ін. 2012 р. цим трагічним подіям виповнилося 90 років.

У радянські часи тема вигнання наукової інтелігенції перебувала під негласною забороною, а офіційні «літописці» історії партії розглядали її як боротьбу з «буржуазною контрреволюцією»¹. Дослідницький інтерес до неї проявився з кінця 1980-х рр. На сьогодні лише в російській історіографії налічується понад сто спеціальних публікацій², українській — трохи більше

¹ Голинков Д.Л. Крах вражеского подполья. – Москва, 1971. – С. 302; Федюкин С.А. Великий Октябрь и интеллигенция. – Москва, 1972. – С. 287 та ін.

² Хоружий С.С. Философский пароход: Как это было // Литературная газета. – 1990. – 9 мая, 6 июня; Коган Л.А. «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты) // Вопросы философии. – 1993. – № 9. – С. 61–84; Мальшева С.Ю. Казанские профессора – пассажиры «философского» парохода // Культурная миссия российского зарубежья: История и современность. – Москва, 1999. – С. 53–60; Христофоров В.С. «Философский пароход»: Высылка учёных и деятелей культуры из России в 1922 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 126–170; Макаров В.Г. «Власть ваша, а правда наша» (к 80-летию высылки интеллигенции из советской России в 1922 г.) // Вопросы философии. – 2002. – № 10. – С. 108–155; Главацкий М.Е. Философский пароход: Историкографические этюды: Год 1922-й. – Екатеринбург, 2002. –

десяти³. Утім, можна з упевненістю стверджувати, що більшовицька практика переслідування інтелігенції за політичними мотивами на початку 1920-х рр. виступає предметом оцінки та наукових узагальнень у багатьох інших працях українських науковців, в яких аналізуються складні відносини між владою та інтелектуальним співтовариством на тлі суспільно-політичних явищ періоду нової економічної політики⁴.

За останнє двадцятиріччя з'явилися численні публікації, які, проте, не розкривають повною мірою спектр проблем проведеної владою операції. Деякі дослідження не позбавлені помилок, не всі висловлені думки й оцінки є беззаперечними. До теперішнього часу невідомі долі багатьох вимушених пасажирів так званого «філософського пароплава». Залишається відкритим питання кількості депортованих одеситів з українсь-

224 с.; Артизов А.Н. «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. // Отечественные архивы. – 2003. – № 1. – С. 65–96; Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ: 1921–1923 / Сост. В. Г. Макаров, В.С. Христофоров. – Москва, 2005. – 544 с. та ін.

³ Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119–128; Його ж. Про депортацію групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–30-ті роки. – К., 1998. – С. 178–186; Його ж. Депортація української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Історія України. – 2000. – № 18. – С. 7–9; Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму // Розбудова держави. – 1996. – № 8. – С. 40–44; № 9. – С. 47–51; Очеретянюк В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 240–252, та ін.

⁴ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 292; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – С. 42–43; Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3. – С. 35; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – К., 1999. – С. 92–93; Шитюк М., Шкварець В. Комуністичний терор проти інтелігенції Півдня України у 20–30-х роках ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 265–266, та ін.

кого списку. Попри значне число публікацій із проблеми вигнання інтелігенції з Одеси⁵, у них істотно розходяться фактичні подробиці — дати, прізвища, ініціали та відомості про самий факт депортації деяких осіб. Відтак у пропонованій статті автор ставить за мету зосередити увагу на дослідженні складу, процесу висилки та долі одеських учених.

Одним із проблемних питань в окресленій темі довгий час залишається питання кількості та складу одеситів в українському списку, який налічував 77 осіб. Опубліковані документальні матеріали репрезентують перелік із 18 осіб⁶: Ф. Г. Александров⁷, Б. П. Бабкін⁸, Є. Л. Буницький⁹, І. І. Добровольський¹⁰, О. Ф. Дуван-

⁵ *Васильев К.К.* Высланные: К 70-летию разгрома высшей школы Одессы // *Вечерняя Одесса*. – 1992. – 8 августа; *Зинько Ф.З.* «Вы предупреждены: при появлении в России будете расстреляны!» // *Вестник региона*. – 1995. – 14 марта; *Его же.* Изгнанный Бабкин // *Там же*. – 1995. – 27 мая; *Савина Г.А.* «Пусть барахтаются...» (К истории «одесской высылки» за рубежом) // *Диаспора: Новые материалы*. – Санкт-Петербург, 2002. – Вып. 3. – С. 293–410; *Левченко В.В.* Одесские учёные – пассажиры «фило-софского парохода»: к истории высылки интеллигенции в 1922 г. // *Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах*. – Одесса, 2008. – Вып. 5. – С. 162–182; *Его же.* «Философский пароход»: к вопросу о депортации одесских учёных в 1922 г. // *Проблемы славяноведения*. – Брянск, 2008. – Вып. 10. – С. 125–137; *Васильев К.К.* Хирург Александр Фёдорович (Исаак Юфудович) Дуван-Хаджи: К истории высылки 1922 года // *Актуальні питання вітчизняної та світової історії*. – Суми, 2010. – С. 173–175 та ін.

⁶ Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ: 1921–1923. – С. 92–94.

⁷ *Александров Фёдор Георгиевич* (1886–1981) — філолог. У 1913 р. закінчив історико-філологічний факультет Імператорського Новоросійського університету (ІНУ), приват-доцент ІНУ (1916–1920), доцент Одеського гуманітарно-суспільного інституту (ОГСІ, 1920–1921), професор ОІНО (1921–1922).

⁸ *Бабкін Борис Петрович* (1876–1950) — фізіолог. Закінчив із відзнакою Військово-медичну академію в Санкт-Петербурзі (1901 р.). Професор, завідувач кафедри фізіології ІНУ (1915–1920).

⁹ *Буницький Євген Леонідович* (1874–1952) — математик. У 1896 р. закінчив фізико-математичний факультет ІНУ. Приват-доцент, професор ІНУ (1904–1920), професор Одеського фізико-математичного інституту (1920–1921) та ОІНО (1921–1922).

Хаджи¹¹, М. П. Кастерін¹², Ф. Ф. Конєв¹³, Д. Д. Крилов¹⁴, П. О. Михайлов¹⁵, О. С. Мулюкін¹⁶, Ф. Л. П'ясецький, А. П. Самарін¹⁷, Г. А. Секачев¹⁸, С. Л. Соболев¹⁹, Є. П. Трифільєв²⁰, А. В. Флоровський²¹,

¹⁰ *Добровольський Ігор Іванович* (1890–1941) — медик. Випускник медичного факультету ІНУ. Від 1914 до березня 1918 рр. лікар артилерійської бригади. На 15 жовтня 1921 р. молодший асистент Одеського медичного інституту (ОМІ).

¹¹ *Дуван-Хаджи Олександр Федорович (Исаак Юфудович)* (1886–?) — хірург. Вищу освіту здобув на медичному факультеті ІНУ та Юр'ївського університету. Із 1918 р. ординатор хірургічної факультетської клініки Одеських вищих жіночих медичних курсів, а з 1920 р. асистент хірургічної клініки ОМІ.

¹² *Кастерін Микола Петрович* (1869–1947) — фізик-теоретик. У 1892 р. закінчив фізико-математичний факультет Московського університету, а з 1899 р. — доцент цього ж вищого навчального закладу. Професор ІНУ (1906–1920) та ОМІ (1920–1922).

¹³ *Конєв Федір Федорович* (1883–1937) — економіст. У 1921–1922 рр. викладач Одеського інституту народного господарства (ОІНГ).

¹⁴ *Крилов Дмитро Дмитрович* (1879–1940) — патологоанатом. Вищу освіту здобув у Петербурзькій військово-медичній академії (1903 р.). Із 1912 р. прозектор, приват-доцент. Професор ІНУ (1917–1920) та ОМІ (1920–1922).

¹⁵ *Михайлов Павло Олександрович* (1876/7–?) — юрист. Вищу освіту здобув на юридичному факультеті ІМУ (1896–1899) та ІНУ (1900 р.). Професор ОІНГ (1921–1922).

¹⁶ *Мулюкін Олександр Сергійович* (1873–?) — юрист. Випускник Імператорського Санкт-Петербурзького університету. У 1910–1920 рр. професор ІНУ. Професор ОГСІ (1920–1921) та ОІНГ (1921–1922).

¹⁷ *Самарін Андрій Петрович* (1874–?) — медик. У 1900 р. закінчив медичний факультет ІМУ. Із 1902 р. працював в інституті оперативної хірургії ІНУ. Професор ІНУ (1917–1920) та ОМІ (1920–1922).

¹⁸ *Секачев Георгій (Юрій) Андрійович* (1894–1968) — біолог. Викладач ІНУ та ОІНГ.

¹⁹ *Соболев Самуїл Львович (Іцко-Лейбович)* (1893–1960) — історик біології. Закінчив фізико-математичний факультет ІНУ (1920 р.). Асистент ОМІ (1920–1922).

²⁰ *Трифільєв Євген Парфентійович* (1867–1925) — історик, археолог. Закінчив історико-філологічний факультет Імператорського Харківського університету (1890 р.), приват-доцент (1902–1911). Професор

В. С. Фролов²², К. Є. Храчевич²³. Список складено в алфавітному порядку з уточненим написанням прізвищ та ініціалів, адже в більшості публікацій автори припускаються помилок. Так, зустрічаємо неточні ініціали Ф. Г. Александрова — «Ф. Е.», прізвища Г. А. Секачева — «Стекачев», Є. П. Трифільєва — «Труфільєв»²⁴ або «Трефільєв»²⁵, О. С. Мулюкіна — «Мумокін»²⁶, Г. А. Секачева — «Секаль», К. Є. Храчевича — «Хронович».

Одеський список кандидатів на висилку визначався спочатку місцевим губкомом, потім республіканським, затверджувався Народним комісаріатом освіти УСРР, далі санкціонувався ЦК КП(б)У та комісією політбюро ЦК РКП(б). На кожного вченого писалася характеристика. Інформацію збирали політичні комісари, що існували при всіх вищих навчальних закладах республіки в 1920–1923 рр. Згідно з інструкцією²⁷, політкомісари фактично мали «диктаторські» повноваження, здійснюючи всебічний контроль у науково-навчальній та адміністративно-господарській сферах. Вони могли застосовувати дисциплінарні стягнення до студентів і викладачів, направляючи їх на

ІНУ (1911–1920), ОГСІ (1920–1921), Одеського археологічного інституту (ОАІ, 1921–1922) та ОІНО (1921–1925).

²¹ Флоровський Антоній Васильович (1884–1968) — історик. У 1908 р. закінчив історико-філологічний факультет ІНУ, у 1911–1917 рр. приват-доцент. Професор ІНУ (1917–1920), ОГСІ (1920–1921), ОАІ (1921–1922) та ОІНО (1921–1922).

²² Фролов Володимир Сергійович (1888–?) — мінералог. Випускник фізико-математичного факультету ІНУ. У 1921–1922 рр. асистент ОІНО.

²³ Храчевич Костянтин Єрофійович (1870–1941) — економіст. У 1921–1922 рр. викладач ОІНГ.

²⁴ Коган Л.А. «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты). — С. 68.

²⁵ Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. — С. 43.

²⁶ Макаров В.Г. «Власть ваша, а правда наша» (к 80-літтю высылки интеллигенции из советской России в 1922 г.). — С. 110.

²⁷ Инструкция политкомиссарам высших учебных заведений // Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. — 1921. — № 8/9. — С. 20–22.

«шлях комуністичного будівництва» та проводячи «систематичні заходи щодо підвищення науково-навчальної діяльності». Як бачимо, ідеологічна обробка представників педагогічної сфери проводилася радянською владою з перших днів її встановлення. У газеті «Коммунист» ці дії обґрунтовувалися тим, що вища школа

«в даний час продовжує зазнавати тиску зі сторони елементів безумовно чужих не тільки пролетаріату та революції; за цю командну висоту веде боротьбу не лише дрібнобуржуазна стихія, але й буржуазія найсправжнішня, яка нутром відчуває силу та значення знань і не має наміру позбавити цієї зброї своїх дітей»²⁸.

Необмежена діяльність політичних комісарів щодо контролю над вишами швидко дала результат. Так, політкомісар Одеського інституту народної освіти (ОІНО; колишній Імператорський Новоросійський університет, ІНУ)²⁹ Н. Т. Мануйлов у звіті за червень 1922 р. доповідав:

«В жизни ИНО можно отметить попытку правой профессуры использовать учёную секцию при союзе Всеработпрос в целях начала наступления на существующие порядки в высшей школе. Захватив в свои руки экономический базис, распределение посылок АРА, они этим привлекли на свою сторону малодушных лиц, боящихся потерять свою долю из аровского подаяния. В связи с этим среди преподавателей мною велась работа в целях расслоения их. Создаётся и, по-видимому, на днях будет осуществлена в жизнь организация молодых учёных, стоящих на платформе пролетаризации высшей школы. Работа была поведена параллельно среди оставленных для научного усовершенствования при ИНО и среди молодой профессуры»³⁰.

²⁸ Цит. за: Гусев В.І. Депортація української інтелігенції за кордон у 1922 р. — С. 7.

²⁹ Див.: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. — Одеса, 2010. — 428 с.

³⁰ Державний архів Одеської області (далі — Держархів Одеської обл.), ф. Р-1395, оп. 1, спр. 39, арк. 147.

Подібні дії спричинила реакція частини викладачів вишів, які активно виступали проти зміцнення позицій більшовиків у вищій школі.

Демонстративні виступи викладацького складу не пройшли повз увагу політичного керівництва. У звіті за липень 1922 р. Н. Т. Мануйлов рапортував про поділ педагогічного персоналу ОІНО на кілька таборів, один з яких становили

«вражески настроенные к новой школе и советской власти преподаватели, которые выдвигали лозунг не принимать никакой работы в высшей школе потому, что “критиковать — это значит призывать”. Такой лозунг активно высказывали профессора Н. П. Кастерин, М. Г. Лигнау, А. В. Флоровский»³¹.

Дійсно, частина викладачів не приховувала свого невдоволення реформами радянської влади у вищій школі, що й стало причиною їх потрапляння до проскрипційних списків, в яких фігурували ті, з ким більшовикам не вдалося домовитися чи залучити на свій бік. Власне, справа була не в лояльності та не у згоді на співпрацю з боку професури — радянській владі потрібне було щире, внутрішнє її прийняття, чого, своєю чергою, не спостерігалося з боку вчених. Як зазначив у своїй промові на II з'їзді профспілок Одеської губернії завідувач губвідділу народної освіти В. П. Потьомкін:

«Старая профессура, [...] видите ли, не желает сотрудничать в деле образования рабочих»³².

Відтак уже у серпні 1921 р. відбулися перші репресивні заходи — звільнили всіх, хто не поділяв «лінії РКП(б)» і перебував в «антирадянських» партіях³³. Проте основні (більш суворі як для того часу) заходи з «перевиховання» одеських інтелектуалів відбулися наступного, 1922-го, року.

³¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 39, арк. 164.

³² Зинько Ф.З. Изгнанный Бабкин // Вестник региона. – 1995. – 27 мая.

³³ Антипов Ю.Ф. Интеллигенция Одессы в «угаре НЭПа» // Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. – Одесса, 2006. – Вып. 1. – С. 91.

23 червня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про політичні виступи професури», ухвалило рішення створити комісію та запропонувати НКО і ДПУ УСРР

«застосовувати як один із репресивних заходів проти активістських елементів професури висилання за межі федерації»³⁴.

Членами комісії політбюро ЦК РКП(б), що затверджувала списки на висилку, були заступник голови ДПУ РРФСР І. С. Уншлихт, Л. Б. Каменєв, нарком юстиції Д. І. Курський, В. М. Манцев (1922 р. очолював ВУНК та одночасно був членом колегії ВНК), начальник 4-го відділення секретного відділу ДПУ РРФСР І. Ф. Решетов та ін.³⁵

Вивчення документальних матеріалів тих часів дає можливість виявити ставлення влади до того чи іншого кандидата на вигнання. Довідки на кожного з них позначені виразним суб'єктивізмом, неохайністю у формулюваннях і неприхованим негативним ставленням. Наприклад, у тринадцяти з вісімнадцяти характеристик наприкінці тексту як висновок бачимо типові висловлювання: «тип вредный» (двічі), «тип весьма вредный» (двічі), «достаточно вреден» (двічі), «достаточно вредный» (тричі), «фигура весьма вредная», «элемент вредный» (двічі), «вредный контрреволюционный элемент»³⁶.

У процесі здійснення акції кількість кандидатів на висилку змінювалася. Так, 7 вересня 1922 р. заступник начальника 4-го відділення СВ ДПУ РРФСР Н. І. Зарайський доповідав І. С. Уншлихту про кількість заарештованих, із зазначенням, що в Одесі підлягало арешту 18, а затримано — 17 осіб³⁷. Дозволимо собі припустити, що цим «щасливчиком» міг бути Ф. Ф. Конєв. Підставою для цього служить перелік одеських учених у другому

³⁴ Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – С. 93.

³⁵ Коган Л.А. «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты). – С. 82.

³⁶ Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ: 1921–1923. – С. 92–94.

³⁷ Христоворов В.С. «Философский пароход»: Высылка учёных и деятелей культуры из России в 1922 г. – С. 139.

«українському» списку, що з'явився після засідання комісії 1 лютого 1923 р., створеної постановою політбюро ЦК РКП(б) від 11 січня того року з питання про українську інтелігенцію (очолював її заступник голови РНК РРФСР Л. Б. Каменєв), де фігурує чотирнадцять прізвищ, без Б. П. Бабкіна, А. В. Флоровського, Г. А. Секачева і Ф. Ф. Конєва. Якщо відсутність перших трьох пояснюється їх від'їздом з Одеси до Константинополя 19 вересня 1922 р., то причина відсутності прізвища останнього може служити підтвердженням версії його не арешту на той час.

Зі встановленням повного складу одеських учених проведемо соціально-статистичний аналіз цієї групи. Її національний склад, згідно з біографічними даними сімнадцяти осіб (не встановлено дані Ф. Л. П'ясецького), виглядає так: п'ятнадцять росіян, караїм (О. Ф. Дуван-Хаджи) та єврей (С. Л. Соболев). Троє було у віці від 28 до 32, чотирнадцятеро осіб — від 39 до 55 років (наймолодший — Г. А. Секачев, найстарший — Є. П. Трифільєв). Середній вік становив 41,9 роки. За віковою градацією їх можна поділити на дві групи. Перша — ті, хто народилися в 1860–1880-х рр., так звана «стара гвардія», формування та наукова кар'єра відбувалися в умовах дореволюційного академічного життя. Друга — молоді вчені, роки народження яких припадають на останнє десятиліття XIX ст., вони здобули освіту в університетах Російської імперії, а початок науково-педагогічної діяльності припав на період революції та громадянської війни.

За професійним цензом усі одеські вчені становили одну групу — викладачі вищої школи (десятеро професорів, по чотири викладачі та асистенти). Серед них були представники дев'яти спеціальностей: медики (5), математик, фізик, мінералог, біологи (2), філолог, економісти (3), юристи (2), історики (2). За профілем їх можна об'єднати у три групи: медики (5), природознавці (5), соціогуманітарії (8). Вони були представниками трьох провідних вищих навчальних закладів — ОІНО (7), ОІНГ (6) і ОМІ (5).

Таким чином, одеський список відрізняється від київського, харківського, де, крім викладачів вищої школи, були представлені лікарі, інженери, та особливо московського списку, в якому виділялася когорта відомих філософів. Також слід заз-

начити, що в одеському переліку, на відміну від інших, не було керівників вишів, як, наприклад, у харківському — ректор технологічного інституту, а в київському — троє проректорів медичної академії та ректор інституту народної освіти.

Відзначимо, що основним критерієм репресивних дій із боку влади була не професійна діяльність учених, а їх класова належність і прихильність до політичних поглядів опозиційних партій. На це вказують фрази з характеристик: «человек правых убеждений» (Ф. Г. Александров, П. О. Михайлов), «правый клерикал» (Б. П. Бабкін), «кадетских убеждений» (Є. Л. Буницький), «принадлежит к числу правых» (Д. Д. Крилов), «эсерствующий элемент» (А. П. Самарін, Ф. Ф. Конєв), «элемент правый» (Є. П. Трифільєв), «кадет и клерикал» (А. В. Флоровський), «анархист-хулиган» (В. С. Фролов), «кадет черносотенного толка» (К. Є. Храчевич). На одинадцятьох із вісімнадцяти вчених було дано політичні характеристики, що суб'єктивно відображали їх прихильність до політичних партій: п'ятеро фігурантів названо людьми правих поглядів, троє кадетів, двоє соціалістів, один анархіст та жодного представника українських партій. Цей факт спростовує тезу, що нібито завдяки висилці у вересні-жовтні групи вчених з території України в еміграції зміцнювався «український націоналістичний рух»³⁸. Політичні погляди всіх вигнанців характеризувалися загальним формулюванням — «противник соввласти».

Операція з депортації являла собою складну дію, складаючись із низки послідовних кроків. Після підготовки більшовики приступили до практичної стадії — арештів (у ніч із 17 на 18 серпня 1922 р.) і висилки, яка проходила складно й дискретно. На 26 серпня (після двох попереджень 22 і 25 серпня) ДПУ УСРР остаточно сформуло та направило у ЦК РКП(б) список учених, що підлягали вигнанню. 1 вересня ВУЦВК декретом «Про адміністративне вислання за кордон» юридично оформив більшовицький акт остракізму. Під тією ж датою вийшов наказ № 74 по Одеському губернському комітету професійно-технічної та

³⁸ Артизов А.Н. «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. – С. 69.

спеціально-наукової освіти про звільнення з інститутів Одеси одинадцятьох раніше заарештованих викладачів (Ф. Г. Александров, Б. П. Бабкін, М. П. Кастерін, Д. Д. Крилов, П. О. Михайлов, О. С. Мулюкін, А. П. Самарін, Г. А. Секачев, Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський, К. Є. Храчевич)³⁹. Цим же наказом із формулюванням «по старості лет» (середній вік 65 років) із системи вищої школи було звільнено професора І. М. Занчевського, М. М. Зеленецького, С. А. Єгізарова та М. С. Панченка. Таким антигуманним методом засобів до існування було позбавлено найдосвідченіших педагогів. Похилий вік став аргументом для невиключення їх до списку кандидатів на висилку.

До 7 вересня 1922 р. чекісти республіки узгоджували з центром деталі депортації заарештованих: під конвоєм або без нього, скількома партіями, яким маршрутом. На цьому підготовчу стадію було завершено, а сам процес висилки затягнувся на декілька місяців, до весни 1923 р. Відсутність чітких дій із боку органів влади та різноманітні обставини спричинили суперечливу інформацію про чисельність висланих.

Питання про кількість осіб, депортованих 1922 р. з різних міст, у тому числі Одеси, продовжує цікавити російських та українських дослідників. Вітчизняні дослідники називають цифри: К. К. Васильєв — 15, Ф. З. Зінько — 7, Ю. Ф. Антипов — 13⁴⁰, росіяни Л. А. Коган і В. Г. Макаров⁴¹ — 15 (утім 3 із них згадано помилково, адже А. В. Флоровський і П. М. Біцилли емігрували раніше, відповідно, наприкінці 1919 р. та 28 січня 1920⁴², а Є. П. Трифільєв за поручительством колеги залишився в Одесі). Під час підготовки до висилки були випадки клопотань про звільнення заарештованих, на їх захист надходили прохання від

³⁹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 3, арк. 557, 639.

⁴⁰ Див.: Левченко В.В. «Философский пароход»: к вопросу о депортации одесских учёных в 1922 г. – С. 134.

⁴¹ Коган Л.А. «Выслать за границу безжалостно» (Новое об изгнании духовной элиты). – С. 67–68; Макаров В.Г. «Власть ваша, а правда наша» (к 80-летию высылки интеллигенции из советской России в 1922 г.). – С. 109–110.

⁴² Див.: Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 368, 376.

державних і громадських організацій, деяких більшовицьких керівників, котрі особисто знали арештантів за спільним навчанням або роботою⁴³. Рішення з цих питань ухвалювала створена 24 серпня політбюро ЦК РКП(б) й очолювана Ф. Е. Держинським комісія з перегляду списку інтелігентів, що підлягали вигнанню, у складі І. С. Уншлихта, Г. Г. Ягоди та двох співробітників 4-го відділення секретного відділу ДПУ РРФСР. Цей орган мав повноваження вносити зміни до списків. Факти клопотання були й стосовно трьох одеських учених. Зокрема, за Є. П. Трифільєва прохав завідувач Одеського губернського архівного управління Ю. Г. Оксман⁴⁴. У вересні його клопотання було задоволене, і Є. П. Трифільєв залишився в Одесі⁴⁵. За клопотанням народного комісара охорони здоров'я РРФСР М. О. Семашка А. П. Самаріна заслали у Воронеж, не знімаючи з обліку в ДПУ⁴⁶. Від вигнання за кордон звільнявся й М. П. Кастерін — учень фізика О. Г. Столетова.

Неточності щодо висланих з Одеси пов'язані також і з тим, що депортація відбувалася почергово. Перша група в кількості трьох осіб — Б. П. Бабкін, Г. А. Секачев, А. В. Флоровський відбула до Константинополя 19 вересня (перша партія загальносоюзної операції, хоча в літературі першою згадується партія з Москви — 23 вересня). Друга, у складі п'яти осіб (Ф. Г. Александров, Є. Л. Буницький, П. О. Михайлов, О. С. Мулюкін, К. Є. Храчевич), виїхала у жовтні до Варни. Третя група (медики О. Ф. Дуван-Хаджи і Д. Д. Крилов) вирушила за кордон навесні 1923 р. Професійний ценз представників останньої групи спростовує думку про те, що при депортації було зроблено «виняток» для лікарів, які, згідно з ухваленим політбюро ЦК РКП(б) рішенням, підлягали засланню до внутрішніх губерній Росії⁴⁷.

⁴³ Артизов А.Н. «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. – С. 68.

⁴⁴ Держархів Одеської обл., ф. Р-100, оп. 1, спр. 58, арк. 18.

⁴⁵ Малинова Г.Л. Из-под завесы тайны... – Одесса, 2002. – С. 47.

⁴⁶ Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ: 1921–1923. – С. 103, 108–110.

⁴⁷ Артизов А.Н. «Очистим Россию надолго»... – С. 69.

Доля одеських учених, не висланих протягом осені–зими 1922–1923 рр., склалася більш трагічно. Політбюро ЦК КП(б)У, одержавши інформацію про привітний прийом емігрантів чехословацьким урядом, який охоче надавав їм «кафедри у Празькому університеті та особливо у відкритому для української еміграції Українському університеті», дійшло висновку про небажаність «укріпити за рахунок емігрантів український націоналістичний рух». 11 січня 1923 р. політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією українських комуністів замінити вигнання за кордон депортацією у віддалені губернії РРФСР⁴⁸. Ці зміни стосувалися двох осіб з одеського списку — Ф. Ф. Конєва і А. П. Самаріна, які, відповідно, опинилися в Барнаулі й Воронежі.

Існує помилкова думка щодо використовуваного в документах словосполучення — «українська інтелігенція», на підставі якого деякі дослідники визначають «національне самовизначення» вчених⁴⁹. Насправді в його основі — адміністративно-територіальна, а не національна ознака, адже за національністю, самовизначенням і політичними поглядами одеські вчені були представниками російської інтелігенції. Отже, зарахування їх, як і багатьох інших представників українського списку, до кола «української інтелігенції» за національною ознакою — некоректне.

Вигнання наукової інтелігенції стало складовою частиною заходів щодо викорінення інакомислення у країні на найближчі декілька десятиліть. За вказівкою партійної верхівки чекісти продовжували контролювати настрої в інтелектуальному співтоваристві. Про що, наприклад, свідчать щомісячні повідомлення політкомісара ОІНО М. А. Айзенберга. У звіті за вересень 1922 р. він писав:

«Настроение профессуры чисто деловое, есть неуклонное стремление вести занятия нормальным темпом и чего-либо антисоветского невозможно отметить. Профессора и прочие

⁴⁸ Артизов А.Н. «Очистим Россию надолго»: К истории высылки интеллигенции в 1922 г. – С. 69.

⁴⁹ Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. – С. 48.

Константинополь, вересень 1922 р.

Зліва направо: Г. А. Секачев, Б. П. Бабкін, А. В. Флоровський⁵⁰.

преподаватели из кожи лезут вон, чтобы не быть уличёнными в саботаже»⁵¹.

До того ж 30 вересня 1922 р. (через 11 днів після висилки перших учених) бюро Одеського губкому КП(б)У постановило затвердити «к 5 октября список общественных деятелей, подлежащих выселению из пределов Одесской губернии». Восени 1922 р. було заарештовано ще 10 лікарів, які нібито перебували під впливом партії есерів. Відповіддю ДПУ УСРР на опозицій-

⁵⁰ Архив Российской академии наук, ф. 1609, оп. 1, д. 191, л. 1.

⁵¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-1395, оп. 1, спр. 39, арк. 197, 209–210.

ність інтелігенції стали арешти 1923 р. по всій Одеській губернії⁵². Заява ректора ОІНО П. О. Самулевича на партзборах (1925 р.) із приводу того, що «около 50% профессуры работает не за совесть, а за страх»⁵³, виявилася не алегорією, а реальністю.

Удар, завданий радянською владою по інтелектуальному потенціалу країни на початку 1922 р., був надзвичайним за своїми масштабами. Світова громадськість відразу дала негативну оцінку цим подіям. Наприклад, лауреат Нобелівської премії фізіолог І. П. Павлов (учитель Б. П. Бабкіна) 25 вересня 1923 р. так прокоментував одеські події річної давнини:

«Посмотрите, до какой степени у власти теперешней легко обращение с наукой! Из Одесского университета было выброшено 15 наиболее талантливых профессоров. [...]»⁵⁴.

Якою ж була доля одеських учених, котрі потрапили до проскрипційних списків? З огляду на вжиті щодо них санкції, всіх можна розподілити на дві групи — висланих і залишених. До складу першої входять десятеро осіб, вигнаних більшовиками з країни. Емігрантська доля професорів склалася вдало. Частина з них осіла у Празі. У Чехословаччині в 1921–1925 рр. функціонувало понад два десятки російських науково-культурних установ. Доктором філософії, професором Карлового університету став А. В. Флоровський. У чехословацькій столиці він прожив до кінця життя. Активну участь у заснуванні та діяльності Російського вільного університету в Празі брав Є. Л. Буницький. Із 1931 р. він викладав математику на природничому факультеті Карлового університету. У Російському інституті сільськогосподарської кооперації читав лекції К. Є. Храневич.

Іншим центром для одеських учених стала Софія. Тут у болгарських і російських гімназіях, духовній семінарії викладав латину Ф. Г. Александров. Він вів практичні заняття з історичної граматики російської мови у Софійському університеті.

⁵² Антипов Ю.Ф. Интеллигенция Одессы в «угаре НЭПа». – С. 91.

⁵³ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 1556. арк. 100.

⁵⁴ Васильев К.К. Высланные: К 70-летию разгрома высшей школы Одессы // Вечерняя Одесса. – 1992. – 8 августа.

Протягом 1925–1934 рр. професором кафедри загальної патології й патологічної анатомії цього вищого навчального закладу працював Д. Д. Крилов. У Софії жив О. С. Мулюкін, який займався приватною юридичною практикою. У Константинополі, Парижі, Брюсселі, Берліні та Празі проживав П. О. Михайлов. Б. П. Бабкін у 1922–1924 рр. працював у Лондонському університеті, а 1924 р. переїхав до Канади, де й помер. За значний внесок у вивчення фізіології травлення 1950 р. він був обраний членом Лондонського королівського товариства. Навесні 1923 р. до Варни переїхав О. Ф. Дуван-Хаджи. Пізніше він жив і працював у Кишиневі. Єдиним з учених, хто за кордоном відійшов від занять наукою, був Г. А. Секачев. Він мешкав у Константинополі, згодом у Софії, а 1925 р. перебрався до Тунісу, де займався дрібним підприємництвом.

Багато одеських учених протягом усього свого закордонного життя не забували про Батьківщину та її долю. Наприклад, у період Другої світової війни Б. П. Бабкін передав чималу суму з особистих коштів у фонд допомоги Червоній армії, а Г. А. Секачев 1944 р. отримав подяку Французького комітету національного визволення за участь у зборі пожертвувань на потреби оборони. А. В. Флоровський 1946 р. став радянським громадянином, а в 1950–1960-х рр. активно співпрацював з АН СРСР, виступав перед колегами в різних вишах та наукових установах країни, вів обширне листування.

Групу залишених склали вісім учених, які продовжили працювати в різних містах СРСР. Умовно їх можна розподілити на тих, чиє життя, незважаючи на перипетії 1922 р., склалося успішно, і тих, кому не так поталанило. Фізик М. П. Кастерін після звільнення з ОІНО переїхав до Москви, де протягом 1922–1947 рр. успішно працював у Московському інституті біофізики та Московському державному університеті. С. Л. Соболев працював у різних інститутах АН СРСР. Професор Є. П. Трифільєв продовжив викладати в ОІНО. А. П. Самарін 1922 р. переїхав до Воронежа, подальша його доля невідома. Із 1922 р. Ф. Ф. Конєв проживав у Барнаулі. 12 жовтня 1937 р. за рішенням трійки при УНКВС по Новосибірській області він був розстріляний. І. І. Добровольський працював лікарем у військових шпиталях, під час

Другої світової війни загинув на Кримському півострові. Невідомими залишаються долі двох учених — Ф. Л. П'ясецького і В. С. Фролова.

Таким чином, 1922 р. внаслідок проведення більшовиками операції з «перевиховання» наукової інтелігенції дореволюційної генерації у провідних навчально-наукових центрах країни, у тому числі в Одесі, були заарештовані та вислані з країни десятки її представників. Механізм відбору кандидатів на депортацію був багаторівневим — долі людей, особливо у провінції, вирішувалися не стільки у центрі, а значною мірою на місцях. Нерідко ця своєрідна «селекція» була випадковою, залежачи також від взаємин окремих представників інтелігенції з місцевою владою та керівництвом вишів і наукових установ, від оцінки останніми ступеня «небезпеки» того чи іншого кандидата. Часто саме з подачі місцевого керівництва центр включав учених у списки на вигнання. Ці дії стали нічим не прихованою боротьбою з вільною думкою як феноменом культури та явищем суспільної свідомості.

Левченко В. «Активный противник соввласти...»: к истории высылки одесских учёных из УССР в 1922 г.

Освещаются отдельные аспекты организации и проведения советской властью акции по высылке научной интеллигенции Одессы в 1922 г. Проведён социально-статистический анализ учёных одесского списка кандидатов на депортацию.

Ключевые слова: Одесса, учёные, интеллигенция, большевики, репрессии, высылка, депортация.

Levchenko V. «Active opponent of Soviet power...»: to the history of the expulsion of the Odesa scientists in 1922

The article deals with some aspects of the organization and conduct of the Soviet regime shares expulsion scientific intelligence in Odesa in 1922. The article dedicated to social and statistical analysis of scientists Odesa list of candidates for deportation.

Key words: Odesa, scientists, intellectuals, the Bolsheviks, repressions, expulsion, deportation.

*Валерій ВАСИЛЬЄВ**

Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.)

У статті досліджуються проблеми діяльності органів ДПУ УСРР щодо виконання політичного курсу керівництва компартії в добу «великого перелому» та суцільної колективізації.

Ключові слова: хлібозаготівлі, репресії, розкуркулення, колективізація, виселення.

Останніми роками українські історики докладають значних зусиль для вивчення процесів сталінської так званої «революції згори» та її складової — «великого перелому». Названі висловлювання належать генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та використовуються вченими для зручності характеристики подій тих часів. Відомий науковець С. Кульчицький, який присвятив цій добі глибокі дослідження, висунув обґрунтовану тезу про другий «воєнно-комуністичний штурм», що його здійснювало керівництво СРСР протягом кінця 1920-х – 1930-х рр. Помітним внеском у вивчення проблем цього періоду стали праці Ю. Шаповала, В. Марочка, Л. Гриневич, Н. Бем.

Проте нині ще існує чимало аспектів, котрі потребують подальшого дослідження. Серед них і діяльність органів ДПУ УСРР щодо проведення політики партії, а також реакції, настрої, моделі поведінки суспільства. Зрозуміло, що вказані проблеми вимагають спеціальних монографічних досліджень. Відтак у цій статті висвітлюються лише окремі компоненти історичних подій. Зокрема, настрої населення аналізуються на основі інформаційно-аналітичних матеріалів місцевих органів ДПУ УСРР, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області.

* *Васильєв Валерій Юрійович* — кандидат історичних наук, завідувачий сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

У період, що досліджується, Вінницька область займала значну частину Поділля — одного з найбільш спеціалізованих на сільськогосподарському виробництві регіонів України. Чисельність населення тут протягом указанного часу коливалася від 4 до 2 млн осіб, 80% яких становили українці, які займалися переважно вирощуванням озимої та ярої пшениці, жита, цукрового буряку, технічних культур, тваринництвом. Місцева промисловість в основному орієнтувалася на переробку сільськогосподарської продукції.

Під час Української революції 1917–1921 рр. регіон перетворився на арену збройного протиборства різних державних утворень. Значна кількість населення підтримувала ідею національної державності, що її уособлювала Українська Народна Республіка. Після опанування в 1920 р. більшовицькими військами Подільської губернії (існувала до 1925 р.) її західні межі перетворилися на державний кордон «країни Рад» із Польщею та Румунією. Протягом 1920-х рр. місцеве населення переживало неодноразові голодування, а керівництво держави намагалось подолати перманентні хлібозаготівельні кризи.

Наприкінці грудня 1927 – на початку січня 1928 рр. політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР, інші центральні відомства країни розіслали місцевим партійно-радянським органам низку директив, в яких вимагали посилення хлібозаготівель, застосування жорстких репресивних заходів до «нездатчиків» зерна, пошуку «надлишків» збіжжя у селян, безумовного виконання поставлених завдань. ОДПУ СРСР запропонувало місцевим апаратам провести арешти «найбільших приватних хлібозаготівельників та найбільш злісних хліботорговців». Слідство у справах таких осіб пропонувалося здійснювати швидко, а його матеріали надсилати до Особливої наради ОДПУ СРСР, що означало розгляд та винесення вироку в позасудовому порядку. Різко розширювався обсяг інформації, яка збиралася органами держбезпеки та передавалася партійним інстанціям, що на сьогодні є неоціненним «подарунком» для істориків.

Настрій вищого політичного керівництва країни яскраво проявився під час поїздок Й. Сталіна та інших посадовців у різні регіони країни наприкінці грудня 1927 – на початку лютого

1928 рр. задля прискорення процесу хлібозаготівель. Вони надали місцевим партійно-радянським працівникам приклади масового застосування командно-репресивних механізмів. Невдовзі Й. Сталін назве їх «уральсько-сибірським методом» хлібозаготівлі, а у суспільстві з'явиться мовний новотвір — «надзвичайщина». В УСРР із 28 грудня 1927 по 6 січня 1928 рр. перебував секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов, який удавався до репресивних заходів проти низових керівників і вимагав у ході проведення хлібозаготівель жорстких репресій проти «куркуля». У доповіді про перебування в Україні він зауважував: «Тряхнули добряче». У другій половині січня В. Молотов поїхав на Урал, де в одному з виступів заявив:

«Потрібно вдарити куркуля так, щоб перед нами виструнчився середняк»¹.

Місцеві партійно-радянські органи заходилися виконувати отримані вказівки. Тоді ввійшов в обіг вислів: «Краще перегнути, ніж недогнути!». 20 січня 1928 р. секретар Тульчинського окружного партії Марченко надіслав листа генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу:

«Приступивши у січні місяці до форсованого розгортання хлібозаготівель, ми одразу ж застосували ряд жорстких репресивних заходів [...]. Було заарештовано 22 чол., засуджено 15 чол., в яких конфісковано хліб»².

На місцях розпочали втілювати у життя ухвалені за ініціативою Й. Сталіна закон про самообкладання від 11 січня 1928 р., який, на відміну від попередніх нормативних актів, передбачав примусові заходи щодо виконання. Встановлений у документі розмір самообкладання — 35% сільгосподатку, за вказівкою ЦК КП(б)У збільшували адміністративним шляхом, щоб вилучити у селян гроші. На селі з'явилися заготівельні загони,

¹ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. / Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929. – Москва, 1999. – С. 29–35, 172–186.

² Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. П-33, оп. 1, спр. 772, арк. 66–67.

члени котрих разом із місцевою владою закривали базари, встановлювали пости на дорогах, аби не дати селянам збути збіжжя приватним перекупникам, обшукували комори, за допомогою органів ДПУ УСРР конфісковували збіжжя у заарештованих. Імовірно спочатку, задля збереження вигляду дотримання законності, конфіскації оформлювали як покупку зерна держзаготівельниками або кооперацією за встановленими державою цінами. Гроші переводилися на рахунок фінвідділу ОДПУ СРСР³.

На початок квітня 1928 р. в Україні заарештували 1726 приватних торговців, із них 174 хліботорговця. В останніх вилучили 250 тис. пудів хліба (4 тис. т). Крім того, за «спекуляцію хлібом» було арештовано 90 «куркулів» — органами ДПУ та 150 «куркулів» — слідчими органами прокуратури, за агітацію — 180, за терор — 29 «куркулів». Особлива нарада вислала з України 202 приватника⁴.

Подібні дії влади викликали незадоволення різних соціальних груп суспільства. Це негайно зафіксували органи держбезпеки, що характеризували всіх невдоволених як супротивників радянської влади — «куркулів», «колишніх бандитів», «петлюрівців» тощо. Особливе обурення викликала кампанія самообкладання. Одночасно була помітна наляканість людей проведеними арештами.

Серед чуток, поширених у селянському світі, мусувалася тема можливої інтервенції Польщі з метою захоплення Правобережної України. Утім, поголоски про війну не були чимось екстраординарним наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр., причому не тільки серед селянства. Вони виникали не лише як протест проти політики влади, але й у результаті читання

³ Проблеми механізмів конфіскації хліба, його передачі державним заготівельним організаціям, оплати залишаються недослідженими в історичній науці. Висловлене тут припущення базується на документі ОДПУ СРСР від 12 січня 1928 р., де зазначалося, що «предлагается отобранный [у] частника хлеб передавать конвенционным ценам госзаготовителям, кооперации, переводя деньги нач[альнику] пятого отделения Финотдела ОГПУ Москва с указанием, кому относятся суммы» (див.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 141).

⁴ Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 234–235.

та тлумачення селянами радянських газет. Зокрема, про загрозу іноземної інтервенції преса твердила, починаючи з 1927 р.

Насильницькі дії, конфіскації хліба, розорення некуркульських господарств, арешти викликали відкриті протести та опір не лише постраждалих, але села, громади у цілому. Початок 1928 р. супроводжувався посиленням напруги у селянському світі: село розколювалося на прихильників влади — представників сільрад, комітетів незаможних селян, сільських активістів, тобто провідників нової політики, і її супротивників, котрі чинили активний або пасивний опір. З одного боку, влада намагалася розширити соціальну базу своїх заходів. Задля цього 25% конфіскованого хліба роздавалося сільській бідності. У квітні 1928 р. пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) вказав на звільнення 35% «маломісних господарств від сільськогосподарського податку як одне з найважливіших досягнень останніх років» та підтвердив збільшення сільгосподатку для інших верств села⁵. Певна частина сільської бідності підтримувала таку політику.

З іншого боку, серед селян ширилися антирадянські та антикомуністичні (нерідко в поєднанні з терористичними або повстанськими) настрої⁶. Справа доходила до прямих дій. Так, у Вороновицькому районі Вінницького округу виникла організація на чолі з колишнім петлюрівським отаманом К. Саваринським. У плани повстанців входив розгром партійно-радянських установ, звільнення заарештованих селян, дальше поширення виступу. Органи ДПУ УСРР заарештували учасників групи, коли вони готувалися до збройного нападу на одну з районних установ. Окрім зброї в повстанців вилучили листівки із закликком: «Хто не бажає загинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право — до зброї!», нижче стояв підпис: «Спілка визволення України»⁷.

⁵ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). – К., 1980. – Т. 4. – С. 77.

⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-39, оп. 1, спр. 58, арк. 1; ф. П-33, оп. 1, спр. 707, арк. 1–8; спр. 706, арк. 64–68.

⁷ Петренко В.І. Більшовицька влада та українське село у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця, 2008. – С. 196–197.

Згадка в листівці про голод не була випадковою. За умов порушення приватної торгівлі хлібом, закриття ринків мешканці міст та містечок відчували нестачу продовольства. Розпочалися виступи з вимогами хліба. Так, 12 червня 1928 р. у Гайсині натовп у 300–400 осіб зібрався біля райвиконкому. Лунали крики: «Дайте хліба!». Люди розгромили хлібопекарню.

У 1928 р. в Україні стався великий недорід. Хоча запаси хліба у селян скоротилися до мінімуму, держава посилювала хлібозаготівлі. Вони здійснювалися силовими методами, що призвело до серйозного загострення продовольчого стану. У деяких районах республіки почався голод⁸.

Одним із проявів зростання незадоволення у суспільстві на середину 1928 р. стало поширення анонімних листів та листівок антирадянського, антикомуністичного змісту. Часто в них висловлювалися погрози на адресу місцевих представників влади. Наприклад, у с. Тарасівці Тульчинського району біля хати-читальні було знайдено листівки:

«У батька Махна є повна бочка вина, є спирт і денатура, і дівчат повна фура. Пароходик пливе мимо пристані, будем рибку кормити комуністами»⁹.

Загалом багато людей розцінювали поворот політики правлячої партії до застосування командно-репресивних методів управління як кінець непу та висловлювали побоювання, що радянська влада влаштує штучний голод. Як бачимо з історичної відстані, це була правильна оцінка того, що відбувалося.

Особливо небезпечними для себе влада вважала настрої інтелігенції, яка потенційно могла в ідеологічній та політичній площинах формулювати й очолювати незадоволення політичним курсом. У політико-економічному огляді Вінницького округу за 1928 р., підготовленому органами ДПУ УСРР, сільська інтелігенція (вчителі, агрономи) характеризувалася як «антирадянський петлюрівський елемент»:

«Частина з них дещо призвичаїлась і веде себе в залежності від становища Радянського Союзу в міжнародній обста-

⁸ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 115.

⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 64–68.

новці. Частина ж продовжує залишатися з явно ворожими пораженьськими настроями, звідси дружба з куркулями та антирадянськими елементами на селі, і покровительство її молоді у відношенні вступу її до ВУЗів, і старі методи у вихованні (грубість, фізичний вплив на учнів і т. д.). [...] Політичні настрої антирадянської частини сільської інтелігенції в основному не відрізняються від настроїв антирадянської частини міської [...] Новий виборчий закон викликав наступні розмови: «Сьогодні ти хороший, а завтра на тебе донесли про твоє минуле і ти нікуди не годишся», «Знову відкрили сторінку минулого, з нас поробили манекенів, що пересуваються, скоріше б зміни, хто б не прийшов, усе одно буде краще». З'явилися розмови про вільну Україну, незадоволення євреями і т. д.»¹⁰.

Розмови про «вільну Україну» були типовими у середовищі подільської інтелігенції, яка відчувала підозріле до себе ставлення з боку влади, беручи формальну участь у радянських ритуалах. Веліся розмови:

«Україна з давніх часів терпить утиски з боку різних держав, зокрема з боку Росії, тому що має багато хліба та іншого багатства. Кричать — Україна — а фактично накидають нове ярмо й таких негараздів, як зараз, українське селянство ніколи не переживало»¹¹.

Прояви національної ідентичності були помітними не лише серед інтелігенції, але й селянства. Так, восени 1928 р. по селах Поділля, як форма відкритого протесту проти політики влади, лунало «Ще не вмерла Україна». Деякі з розповсюджуваних у той час листівок закликали до всенародного повстання, відновлення Української Народної Республіки, містили гасло «Геть комуністичну неволю!» тощо¹².

¹⁰ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Кн.1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 30.

¹¹ При перекладі збережено стилістику та орфографію документа (див.: Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 68–74).

¹² Там само, спр. 707, арк. 100–106; ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 89 зв.

Одночасно органи ДПУ УСРР реєстрували певний рівень напруги у відносинах між селянами. Багато з них були налаштовані проти незаможників та бідноти, уважаючи тих ледарями, висловлювали неприязнь до міста та робітництва. Це традиційне для селянства почуття посилювалося внаслідок масової участі міських мешканців у реалізації політики влади. Селяни відкрито говорили:

«Радвлада не захищає інтереси селян, селянину не надані такі права, як робітникові, радвлада забезпечила життя робітника краще, ніж селянина, на селян накладають великі податки, чому радвлада поділила народ на групи, класи та партії».

Висновок робився однозначний: влада — це злодії, яких потрібно прогнати¹³.

Нова хвиля застосування командно-репресивних заходів почала підніматися наприкінці 1928 р. Вона виявилася потужнішою за попередню — першої половини того року. Після директив вищого політичного керівництва СРСР у ході хлібозаготівель знов почалися арешти. На території радянської України внаслідок операцій, проведених органами ДПУ у листопаді–грудні 1928 р., було заарештовано 783 особи, яких звинувачували у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, котрі займалися торгівлею без патентів¹⁴.

Хлібний ринок зазнав відчутного удару. Як наслідок, наприкінці року в містах та містечках Поділля відчувалися пригнічені та частково панічні настрої у зв'язку з нестачею хліба¹⁵. Ситуацію не врятував вимушений захід — запровадження в лютому 1929 р. карткової системи розподілу продовольства.

Наприкінці березня 1929 р. в основу хвилі «надзвичайщини» було покладено так звані «нові методи хлібозаготівель». Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня передбачала

¹³ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 75–78.

¹⁴ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – К., 2010. – Кн. 1, ч. 1. – С. 123.

¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 83.

доведення твердих планових завдань зі здачі зерна до кожного села. Озвучена на загальних сходах ініціатива проведення цих планів мала виходити від груп бідноти та сільських активістів. У ході прийняття рішення виділялася «куркульська верхівка села», на яку покладалися певні зобов'язання зі здачі державі збіжжя — «хлібних надлишків». Намагання вищого політичного керівництва країни не лише забрати хліб, але й розпалити «класову ворожнечу» на селі були очевидними.

В УСРР тверді планові завдання з'явилися наприкінці травня 1929 р. Нова хлібозаготівельна компанія (з урожаю 1929 р.) розпочалася в липні. Республіку знов спіткав недорід. Проте плани довели до кожного села з вимогою виконати їх у найкоротші терміни. Із цією метою в кожне село призначався вповноважений райпарткому або райвиконкому, який працював разом із сільською «комісією сприяння хлібозаготівлі», активом, частиною незаможників. Уповноважений отримував від сільради списки боржників, один із примірників вручався старшому хлібозаготівельної бригади. Вона діяла здебільшого методом «червоної валки»: рухалася через село, зупиняючись біля господарств боржників. У разі відмови віддати хліб влаштовувалися обшуки, збіжжя вилучалося, а якщо його не знаходили — робили опис майна, яке незабаром виставлялося на продаж у селі. Покупцями були сільські активісти або їхні родичі, знайомі. Навесні 1929 р. на Вінниччині описали майно 713 господарств¹⁶. Улітку й восени 1929 р. по 22 округах України (з 41) було розпродано з торгів майно 22 тис. заможних і середняцьких господарств, які не змогли виконати заготівельних зобов'язань¹⁷.

У ході хлібозаготівель зросли масштаби арештів: із початку липня до 24 жовтня 1929 р. органи ДПУ заарештували в республіці 3705, із них як «куркулів і спекулянтів» — 1858 осіб¹⁸. На насилля влади селянство відповідало посиленням активно-

¹⁶ Петренко В.І. Більшовицька влада та українське село... – С. 231.

¹⁷ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу... – К., 2010. – Кн. 1, ч. 1. – С. 124.

¹⁸ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: 1918–1939: Документы и материалы. – Москва, 2000. – Т. 2. – С. 1038.

го опору, набули поширення терористичні акти проти місцевих партійно-радянських працівників та сільських активістів. Так, у першій половині 1928 р. органи ДПУ зафіксували в УСРР 113 терактів, у другій половині року — 302. У 1929 р. зареєстровано 1396 терактів, причинами яких були хлібозаготівлі (679 випадків), політична діяльність активістів (503), колективізація (109), землеустрій (45), податкове самообкладання (38), перевибори рад (28)¹⁹.

Із початком хлібозаготівельної компанії різко посилювався тиск на селян щодо створення колгоспів. Курс на колективізацію виходив з практики «надзвичайних» хлібозаготівель, і від самого початку був підпорядкований їх завданням. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р. Питома вага колективізованих земель становила у Правобережній Україні 7,8%²⁰.

7 листопада 1929 р. у центральних газетах з'явилася стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому», в якій усупереч дійсності стверджувалося, що в колгоспи пішов середняк, почався масовий колгоспний рух. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) проголосив першочерговим завданням суцільну колективізацію. Керівництво УСРР підтримало настанову Й. Сталіна. 5 січня 1930 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву», яка орієнтувала партійно-радянських працівників, місцеві органи на форсування проголошених заходів. Передбачалося, що в Україні колективізація в основному може бути завершена восени 1931 р. або навесні 1932 р. Її складовою стало розкуркулення. У виступі 27 грудня 1929 р. на конференції марксистів-аграрників Й. Сталін заявив, що куркуля потрібно «ліквідувати як клас», позбавивши можливості вступу до колгоспів. На виконання цієї вказівки було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яка визначила тра-

¹⁹ Капустян Г.Т. Дві «правди», або Українське село в двадцять роки двадцятого століття. — Кременчук, 2003. — С. 212–213.

²⁰ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — С. 123.

гічну долю сотень тисяч селянських родин, мільйонів людей, які зазнали страшного лиха — розкуркулення та депортації. На першому етапі передбачалося вислати з України до концтаборів 15 тис. «куркулів», переселити з території республіки на Урал, у Сибір та Казахстан 30–35 тис. осіб²¹.

Переплетення офіційної лінії вищого політичного керівництва СРСР, регіональних ініціатив щодо її виконання та варварських, брутальних дій місцевих партійно-радянських працівників і сільських активістів призвело до вкрай швидких темпів колективізації. Розкуркулення здійснювалося надзвичайно жорстокими методами, за широкої участі активу села. Депортацію з території України забезпечували війська ДПУ.

На 1 лютого 1930 р. 31,7% (за іншими даними — 32,5%) усіх селянських господарств СРСР перебували в колгоспах, на 1 березня — 57,2%. В УСРР на 1 лютого 1930 р. рівень колективізації досяг захмарних 30,5% селянських господарств, на 1 березня — 60,8%²². На Поділлі станом на 1–3 лютого 1930 р. процент колективізації становив: Вінницький округ — 28,5%, Кам'янець-Подільський — 24,2%, Могилів-Подільський — 26,8%, Проскурівський — 40,7%, Тульчинський — 24,9%²³.

До літа 1930 р. у СРСР розкуркулили понад 320 тис. селянських господарств, на травень того року вислали до північних районів Росії та Казахстану 98 тис. сімей (приблизно 500 тис. осіб). У першій половині 1930 р. було заарештовано та направлено до концтаборів 140 тис. осіб²⁴. За неповними даними, на березень 1930 р. в УСРР розкуркулили 61 887 селянських сімей²⁵. Російський історик М. Івницький на підставі інформації, віднайденої в Архіві Президента Російської Федерації, стверд-

²¹ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 12–17.

²² Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). — Вінниця, 1997. — С. 32–33; Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 11.

²³ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні... — С. 152–153.

²⁴ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 19.

²⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 94.

жував, що взимку 1930 р. в Україні було розкуркулене не менше 90 тис. селянських господарств. Майно цих людей становило близько половини неділимих фондів колгоспів у республіці²⁶. Ці цифри збігаються з даними, наведеними С. Косіором на XI з'їзді КП(б)У (5–15 червня 1930 р.).

Статистика розкуркулених та висланих до травня 1930 р. селян із території Поділля поки що невідома. Маємо відомості щодо розкуркулення на 10 березня 1930 р.: Вінницький округ — 2585 господарств, Могилів-Подільська — 158, Кам'янець-Подільська — 230, Проскурівська — 1281, Тульчинська — 188²⁷. Контрольні цифри виселення селянських господарств (за даними ДПУ УСРР) були такими: Вінницький округ — 239, Кам'янець-Подільська — 136, Проскурівська — 436, Тульчинська — 120, Шепетівська — 426. Наведені цифри неповні, тому що в березні–квітні 1930 р. у прикордонних округах України відбулася операція з виселення «контрреволюційних та антирадянських елементів», під час якої з Поділля виселили тисячі людей²⁸.

Загалом до травня 1930 р. з території України було виселено 20 761 селянську сім'ю в кількості 98 743 осіб, а також 32 сім'ї й 14 894 особи одинаків «особливого призначення»²⁹. За оцінками ОДПУ СРСР, до 20 травня 1930 р. в Україні розкуркулили 73 820 «куркульських господарств», вислали (за другою категорією) за межі республіки 20 793 господарства (113 637 осіб)³⁰.

Державне насилля у ході суцільної колективізації та розкуркулення наштовхнулося на запеклий опір селянства. Слід зазначити, що після рішень листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б), заможні селяни почали продавати свої господарства,

²⁶ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – Москва, 1996. – С. 111.

²⁷ *Васильев В., Виола Л.* Коллективизация і селянський опір на Україні... – С. 205.

²⁸ Там само. – С. 211–213.

²⁹ *Васильев В., Виола Л.* Коллективизация і селянський опір на Україні... – С. 90. Одинаки «особливого призначення» — особи, яких арештовували за активний опір політиці колективізації та розкуркулення.

³⁰ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 485, 593.

частина передавала майно до колгоспів із надією уникнути розкуркулення. У січні–лютому 1930 р. розпочалася масова втеча селян зі своїх сіл до міст, новобудов, на шахти Донбасу. В Україні почастишали випадки переходу селянами кордону з Польщею та Румунією.

У ці ж місяці набула масового характеру антиколгоспна агітація на селі. Часто-густо вона проводилася на нелегальних зібраннях та зборах селян. Масовим явищем були зриви сільських сходів із приводу утворення колгоспів. Здійснювалися обходи хат односельців із проханням не вступати до колективних господарств або вийти з них. У деяких місцях селяни йшли походами до сусідніх сіл під виглядом злидарів — розорених колгоспників. Поширювалися чутки щодо війни СРСР з Англією, Францією, Польщею, Румунією. Вони супроводжувалися відвертими закличками до опору владі та розправи з комуністами й активістами. В Україні, як і всюди по країні, відбувалося масове вирізування худоби.

Зросла кількість селянських виступів, які влада вважала особливо небезпечними, оскільки в них проявлялися і зміцнювалися організованість та згуртованість селян. Найпоширенішими формами були зриви зборів із питань колективізації, розбір усупільненого майна й худоби, колективні виходи з колгоспів. Головну роль у цих виступах відігравали жінки, тому нерідко масові виступи проходили як «жіночі бунти» чи «жіночі демонстрації». Органи ДПУ УСРР відзначали, що кожен третій селянський виступ був масовим жіночим виступом.

У другій половині лютого 1930 р. характер виступів змінився (особливо з початком депортації селян з України, що розпочалася 19 лютого 1930 р.) — вони набули форми відкритого протесту проти дій влади. Масштаби опору характеризують такі цифри: у СРСР протягом 1929 р. у 1307 масових виступах (в основному проти хлібозаготівель) брали участь 244 тис. селян³¹. У 1930 р. проти насильницької колективізації та створення колгоспів виступили 2468 тис. селян. Загальна чисельність масових виступів у тому році склала 13 754. Було зафіксовано 55

³¹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 789.

збройних повстань. Ще 176 масових виступів, за оцінками ОДПУ СРСР, мали повстанський характер, тобто це були збройні виступи під гаслами повалення радянської влади. Вони супроводжувалися розгоном сільських рад, узяттям заручників, спробами розширення територій, охоплених виступами, активним опором владі. Динаміка була такою: із січня до початку квітня 1930 р. відзначалося зростання кількості масових виступів (у березні 1930 р. ОДПУ зафіксувало їх 6528). Після цього застосування селянами такої форми опору пішло на зниження³².

Україна була серед регіонів СРСР, де опір селянства набув масового характеру, нерідко доходючи до збройної боротьби проти дій влади. Загалом у 1930 р. ДПУ УСРР зафіксувало в республіці 4098 виступів, тобто майже 30% від їх кількості по всій країні. Середню кількість учасників одного виступу чекісти оцінювали у 298 селян. Підрахунки свідчать, що на території радянської України понад 1,2 млн людей брали участь в активних формах опору колективізації. Щомісячний рівень масових виступів українського селянства в 1930 р. виглядав так: січень — 45, лютий — 200, березень — 294, квітень — 169, травень — 208, червень — 186, липень — 83, серпень — 55, вересень — 46, жовтень — 129, листопад — 23, грудень — 9³³.

У лютому–березні 1930 р. у прикордонних районах республіки опір селян набув рис справжньої селянської війни. Виступи нерідко закінчувалися розгоном повсталими радянських органів влади в районних центрах та повним безвладдям на місцях. Загалом у ряді прикордонних місцевостей радянська влада впродовж кількох днів фактично не існувала. Так, у чотирьох округах (Шепетівському, Волинському, Бердичівському, Коростенському) не функціонувало 282 сільради. У березні 1930 р. в Тульчинському, Вінницькому та Могилів-Подільському округах селянськими заворушеннями було охоплено територію 343 сільрад, причому радянська влада припинила існування у 73 селах, а ОДПУ зафіксувало 81 збройний виступ. Го-

³² Viola L. Peasant rebel under Stalin: Collectivization and the culture of peasant resistance. – New York, 1996. – P. 135–140.

³³ Ibid. – P. 138–140.

лова ДПУ УСРР В. Балицький на бронепоезді, у супроводі кавалерійських підрозділів упокорював повсталіх селян. Його доповідні записки про ситуацію в українському селі щоденно направлялися Й. Сталіну³⁴.

У відповідь на насильницькі дії влади набула поширення така форма активного опору селян, як терористичні акти. Якщо 1929 р. у СРСР було зафіксовано 9903 випадки селянського терору проти представників влади, комуністів та активістів, підпалів майна і псування тракторів, реманенту, худоби, то в 1930 р. ця цифра зросла до 13 794³⁵. В УСРР органи ДПУ 1930 р. зареєстрували 2779 терактів, тобто 20,1% від загальносоюзної кількості. У 313 випадках теракти були спрямовані проти працівників низового радянського апарату, у 599 — проти колгоспників, у 952 — проти сільських активістів, у 827 — проти колгоспів, у 88 — проти представників радянських громадських організацій та установ. Структура терактів виглядала таким чином: убивств — 176, поранення — 204, замаху на вбивство — 309, побиття — 195, підпали — 1884, інші види майнового терору — 11³⁶. Причинами терактів у 167 випадках були хлібозаготівлі, у 14 — податки і самообкладання, у 1695 — колективізація, у 265 — розкуркулювання, у 4 — перевибори сільських рад, у 12 — релігійна основа, у 36 — посівна кампанія, у 7 — контрактація, у 579 — активна громадська робота³⁷.

Переважаюча більшість насильницьких актів спрямовувалася проти «своїх», місцевих активістів. Війна держави проти селянства посилювала розкол селянського світу. Але це було не стільки загострення «класових суперечностей» або «куркульський терор», скільки конфлікт, обумовлений руйнуванням традиційного селянського соціуму в умовах насильства з боку влади.

Ще однією формою селянського опору були листівки та анонімки. Органи ДПУ УСРР зареєстрували у 1930 р. 1211 випадків

³⁴ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 54–67.

³⁵ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 787.

³⁶ Там же. – С. 806–807.

³⁷ Viola L. Peasant rebel under Stalin... – P. 108.

поширення таких матеріалів. Серед них повстанського характеру — 282, антиколективізаційних — 880, проти хлібозаготівель — 41, проти податку та самообкладання — 14, релігійних за змістом — 31, монархічних — 17, антисемітських — 23, проти розкуркулення — 2, троцькістських та інших «ухильницьких» — 2, антирадянських — 52³⁸.

Таким чином, насильницька колективізація та розкуркулення викликали запеклий опір селянства, який проявлявся в різноманітних формах. Образно кажучи, першою лінією захисту селян були види соціальної «мімікрії»: саморозкуркулення, утеча з рідних місць, селянський луддизм. Властива більшості селян віра в те, що «добрий» правитель та його оточення не знають про варварські дії місцевих керівників, яскраво проявилася в десятках тисяч листів та скарг, адресованих центральним органам влади. Своєрідною формою селянського опору були листівки та анонімки, в яких містилися не тільки погрози фізичної розправи з місцевими комуністами та активістами, але й заклики до непокори та повстання проти влади. За оцінками ДПУ, понад 20% листівок були антирадянськими та мали антиурядову спрямованість.

Листівки та анонімки дають можливість висвітлити деякі суттєві риси свідомості українського селянства. Поряд із вірою в «доброту» правителя селяни визначали радянську владу як чужу. Типові висловлювання, що це влада «жидів і кацапів» (відображення побутового рівня етнічної свідомості та певної етнічної напруги) доповнювалися заявами на кшталт: «Голова сільради теж чужий».

Протиставлення себе як єдиного світу селян-трудівників ворожим діям влади супроводжувалося (особливо у Правобережній Україні) закликами до «українського національного об'єднання» та висуненням гасла «Хай живе самостійна Україна!». Зрозуміло, що селяни не могли ідеологічно обґрунтувати принципи побудови держави та політично створювати її структури. Тому вони ліквідували сільради, обирали старост та писарів, звичних за царських часів.

³⁸ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 790–791.

Справа полягала не тільки у відтворенні місцевих органів влади. Психологічна легітимність царської влади для православних українських селян ішла від Бога, у релігійно-символічному сприйнятті Й. Сталін, в якому персоніфікувалася радянська влада з її безмежним насильством та прийшлими представниками, був «чортом», що «за червінці продавав людей сатані». Нова влада у цілому сприймалася як «знамення антихриста». Злам багатовікових звичаїв селянського життя у ході колективізації загострив есхатологічні настрої, передчуття «кінця світу».

Слід зауважити, що загальна природа селянства не передбачає схильності до відкритих індивідуальних або масових дій проти влади. Вони завжди обумовлені насильством влади чи розчаруванням селян у місцевих її представниках та взагалі в державних діячах. У випадку колективізації, події 1930 р. продемонстрували, що масові колективні дії мали характерні для будь-якого селянського руху риси: слабку організованість, відсутність у переважній більшості випадків справжніх лідерів, локальність інтересів та вимог тощо. Утім, у лютому–березні 1930 р. драматичний селянський опір, особливо в районах Правобережної України, зокрема на Поділлі, відіграв ключову роль у корекції політичного курсу партійного керівництва та на короткий час призупинив колективізацію.

2 березня 1930 р. газета «Правда» оприлюднила статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» та статут сільгоспартілі. Усю провину за «перегини» колективізації вождь поклав на місцевих партійних працівників, закликаючи до виправлення «допущених помилок», але не даючи конкретних указівок щодо цього. Зміст статті Й. Сталіна швидко зрозуміли селяни, які почали використовувати її для обґрунтування антиколгоспних виступів і масових виходів із колгоспів.

Рівень колективізації у СРСР у травні 1930 р. знизився до 28%, в УСРР — до 27%³⁹. За іншими даними, на 20 червня 1930 р. колективізованих господарств у радянській Україні

³⁹ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 34.

було 32,8%⁴⁰. Попри розбіжності зрозуміло одне — на осінь 1930 р. в колгоспах залишалася приблизно третина селянських господарств.

Тоді ж з ініціативи Й. Сталіна розпочалася друга хвиля суцільної колективізації. Бажання вождя збіглося з настроями місцевих партійно-радянських працівників, які не лише відчували розгубленість після подій березня–травня 1930 р., але й воліли продовжувати колективізацію та розкуркулення. Так, ще до ініціативи Й. Сталіна Вінницький окружком КП(б)У у серпні 1930 р. вимагав від партійних осередків прискорити колективізацію⁴¹.

Загальносоюзні та республіканські установи й відомства ухвалили низку рішень, котрі, на відміну від адміністративних методів першої хвилі суцільної колективізації (взимку 1929–1930 рр.), передбачали застосування проти селян економічних та організаційно-масових заходів впливу. Особливо це стосувалося одноосібників, тому що колгоспи та колгоспники звільнялися від деяких платежів, їм надавалися податкові пільги. Проте різко збільшений річний план хлібозаготівель адміністративно примушували виконувати, перш за все, одноосібників, зросли їх платежі за різноманітними податками. Посилилося створення ініціативних груп і вербувальних бригад переважно з мешканців міст, які залучали селян до колгоспів. Так, в УСРР наприкінці 1930 р. діяло понад 2 тис. ініціативних груп та 5700 вербувальних бригад⁴².

Одночасно відбувався новий етап розкуркулення. Було розширено перелік ознак відповідних господарств, партійно-радянські органи отримали право застосовувати заходи проти них відповідно до місцевих умов. Продовжувалася висилка селянських родин. По СРСР восени 1930 р. в північні райони було вислано 17 тис. селянських сімей (85 тис. осіб), розселено розкуркулених по третій категорії понад 46 тис. сімей (приблизно 230 тис. осіб). Загальна кількість розкуркулених у СРСР 1930 р. становила приблизно 400 тис. сімей, із них 115 231 сім'я

⁴⁰ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т. 2. – С. 150.

⁴¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 570, арк. 147–170.

⁴² Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 25.

(559 532 особи) була депортована, а понад 200 тис. розкуркулених сімей (близько мільйона осіб) у республіках⁴³.

За документами Особливого відділу ОДПУ СРСР, із початку 1930 р. до 10 грудня в УСРР було розкуркулено 70 407 господарств, із них депортовано 31 593 сім'ї (146 229 осіб). У північні райони з республіки виселено 19 658 сімей (93 461 особа), у Сибір — 11 935 сімей (52 425 осіб)⁴⁴.

Протягом 1930 р. тривали широкомасштабні арешти. Лише трійки ОДПУ СРСР засудили 179 620, із них до розстрілу — 18 966 осіб. ДПУ УСРР засудило 22 204 особи, або 12,4% від загальної кількості⁴⁵.

У грудні 1930 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) схвалив рішення колективізувати протягом року в основних зернових районах СРСР, зокрема в Україні, не менше 80% селянських господарств. Як у попередньому році, головним методом роботи місцевих партійно-радянських працівників узимку–навесні 1931 р. були погрози та насилля щодо одноосібників, які не бажали вступати до колгоспів, доведення до них додаткових завдань із хлібозаготівлі, застосування штрафів, конфіскація майна. Розкуркулення продовжувало здійснюватися не на основі суцільної колективізації, а випереджало її, тому що конфісковане майно передавалося до колгоспів. Одночасно одноосібників залякували розкуркуленням, намагаючись затягнути до нових господарств.

Дані, що містяться у зведенні Особливого відділу ОДПУ СРСР від 12 червня 1931 р., свідчать, що виселено було 77 453 селянських сім'ї (356 316 осіб), із них з України депортували 29 853 сімей (118 279 осіб). Відзначалися випадки втеч селян з-під варти та спроби втекти з ешелонів. Серед осіб, яких виселяли, розповсюджувалися чутки про селянські повстання на Кавказі, у Сибіру тощо⁴⁶.

⁴³ Там же. Дані щодо третьої категорії розкуркулених неповні, адже місцеві органи не вели обліку.

⁴⁴ Там же. – С. 745, 747.

⁴⁵ Там же. – С. 809.

⁴⁶ Там же. – Т. 3. – С. 143.

Восени 1931 р. почався відтік із колгоспів. Масові виходи зумовлювалися, за словами селян, безгосподарністю, низькими нормами на трудодні, усуспільненням «останньої корови», продовольчими труднощами. Ті, хто залишався в колгоспах, не бажали виходити на роботу. Велися розмови про те, що

«працюємо задарма, хліба залишилося обмаль і ми будемо голодними».

Буксирні бригади по селах діяли вкрай жорстко. Хлібозаготівлі здійснювалися методами обшуків кожного господарства, що викликало масове незадоволення колгоспників та одноосібників. Так, колгоспниця-біднячка з Вінницького району Д. Бондар стверджувала:

«Нам говорили, що в колгоспі буде краще, а нині забирають увесь хліб, залишають нас голими та голодними».

Ці слова майже повторила колгоспниця із Зарванців Х. Откалюк, яка заявила, що народ загине від голоду, тому що влада забрала хліб у всіх — колгоспників та одноосібників.

За таких умов селяни приховували збіжжя або робили з нього борошно, щоб не віддати державі. Ті, до кого доводили «тверде завдання» з хлібозаготівлі, часто-густо кидали свої господарства, переходили на нелегальне становище. Таких людей боронили односельці, але вони теж залишалися без хліба. Недарма один із голів колгоспів Н. Лялюк на загальних зборах членів господарства заявив:

«Хліб у нас увесь забрали й ви маєте всі як один піти на роботу, хто куди хоче, інакше всі ми пропадемо від голоду. Навесні, якщо держава дасть нам хліба, ви повернетесь, інакше — дійте, хто як хоче»⁴⁷.

Загалом, комплекс доступних на сьогодні дослідникам документів дає змогу зробити висновок: люди реально оцінювали ситуацію, бачили, що насувається катастрофа. На селі поширювалося передчуття майбутньої трагедії 1932–1933 рр. Ціна сталінського «великого перелому» та суцільної колективізації виявилася страшною.

⁴⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 93, арк. 70–72, 122–127.

Васильєв В. Деятельность органов ГПУ УССР и настроения населения в период «великого перелома» и в начале сплошной коллективизации (1928–1931 гг.)

В статье исследуются проблемы деятельности органов ГПУ УССР, которые реализовывали курс руководства компартии в период «великого перелома» и сплошной коллективизации.

Ключевые слова: хлебозаготовки, репрессии, раскулачивание, коллективизация, высылка.

Vasyliev V. The activity of the GPU of the Ukrainian SSR and the mood of the population during the «Great Change» and the beginning of complete collectivization (1928–1931)

The article investigates problems of the to implement of the GPU of the Ukraine the policy leadership of the Communist Party in period of the «Great Change» and complete collectivization.

Key words: grain requisitions, repression, collectivization, deportation.

*Олег БАЖАН**

**Ушанування пам'яті Тараса Шевченка
в Києві 1960–1970-х рр.
(за матеріалами Галузевого державного архіву
Служби безпеки України)**

Спираючись на документи радянських спецслужб, висвітлюються несанкціоновані владою акції громадськості зі вшанування пам'яті Тараса Шевченка, що відбувалися у столиці УРСР у 1960–1970-х рр.

Ключові слова: Т. Шевченко, дисидентський рух, радянські спецслужби.

Традиція вшанування пам'яті Тараса Шевченка 22 травня (у річницю перепоховання праху Кобзаря в Каневі на Чернечій горі) біля пам'ятника поетові навпроти головного корпусу Київського університету в 1960–1970-х рр. перетворилася на

* *Бажан Олег Григорович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

своєрідну громадську маніфестацію на захист рідної мови, національної культури, власної історії. Церемонію покладання квітів саме 22 травня, за свідченнями шістдесятника Миколи Плахотнюка, було започатковано 1962 р. членами Клубу творчої молоді «Сучасник». Відтоді наприкінці останнього весняного місяця у сквері імені Т. Шевченка у центрі Києва збиралися шанувальники його творчості, улаштовуючи імпровізовані літературні вечори.

Наприкінці 1966 р. серед представників творчої інтелігенції України активно обговорювалося питання про направлення в партійні інстанції листа з проханням дозволити щорічно відзначати «День Т. Г. Шевченка» — 22 травня. Так, письменник Борис Антоненко-Давидович в одній із приватних розмов зауважував:

«У мене виникла така думка — у січні чи лютому майбутнього року подати таку об'єктивну заяву в ЦК, копію в Міністерство культури, що 22 травня увійшло в традицію, у цей день збираються люди поблизу пам'ятника Шевченку. Уже декілька років на ці зібрання людей, які приходять вшановувати Шевченка, керуючись цілком зрозумілими, природними мотивами, дивляться косо, а деяким інкримінується як злочин, зокрема студентській молоді. І мотивується це тим, що нібито тут бувають різні безвідповідальні виступи, невідомо хто і що співає. Так ось, щоб не було безвідповідальних виступів, ми пропонуємо щорічно це відзначати. Яким чином? У цей день Міністерство культури хай направить до пам'ятника чи капелу «Думка», чи хор Вільовки, чи капелу бандуристів, де вони виступлять під відкритим небом з піснями на слова Шевченка, хай надішле артистів, які продекламують вірші Шевченка. Спілка письменників хай направить тих письменників, які прочитують свої твори, присвячені Шевченку. Тоді будуть виключені всілякі випадкові моменти, за які чіпляються, щоб потім звинувачувати людей. І потрібно зібрати як можна більше підписів під цим листом»¹.

Заходи з ушанування національного генія, які супроводжувалися співанням «Заповіту», читанням віршів, пронизаних любов'ю до України та закликами до соціального визволення,

дедали більше викликали стурбованість ідеологічних структур правлячого режиму. Громадські акції в день перепоховання Т. Шевченка, як свідчать документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, потрапили в поле зору радянських «органів» у 1966 р. Так, 23 травня того року КДБ при РМ УРСР поінформував ЦК КПУ про «акцію 22 травня» в Києві, в якій брало участь 150 осіб (див. док. № 1). Ознайомившись з інформаційним повідомленням, вище політичне керівництво ЦК КПУ зажадало від завідуючого відділом ЦК КПУ Ю. Кондуфора скласти повний список осіб, які брали участь у несанкціонованому культурницькому заході.

Наступного року шевченківський травень переріс у бурливу політичну демонстрацію. Події 22 травня 1967 р. відтворює у своїх спогадах один з організаторів акції вшанування пам'яті Т. Шевченка лікар М. Плахотнюк:

«Розпочався імпровізований літературний вечір. Один за одним виходять студенти і, не називаючи себе, читають вірші Т. Шевченка, Василя Симоненка, Володимира Сосюри, Володимира Самійленка. На східцях постаменту — студент театрального інституту Володимир Коляда. Він талановито прочитав кілька поезій класиків української літератури. Завершує поезією В. Сосюри «Юнакові». Коли він прочитав: «Дивись, ідуть сини Росії», у цю мить, прорізавши натовп, міліція почала хапати людей, зненацька, і запихати у міліцейську машину. Люди побачили, що в машину запхали чотирьох. На якусь хвилю натовп заціпенів, але в наступну мить вибухнуло гомове і гнівне скандування: «Ганьба!». І публіка, міцно взявшись за руки, рушила лавиною на міліцію... Відтискуючи міліцію, люди, які зібралися біля пам'ятника Шевченкові, вийшли на майдан, що навпроти університету, перекрили проїжджу частину вулиці Володимирської. На короткий час зупинився транспорт. Майдан вирував протестом... Поволі пал гніву почав спадати — і всі повернулися до пам'ятника. Вирішили закликати присутніх піти до ЦК КПУ і вимагати звільнення заарештованих і покарання винних у розправі... Досить хутко колона вишикувалась і рушила. У перших лавах колони йшли Оксана Мешко, артистка Тетяна Іванівна Цимбал, Валентина Драбата, Олександр Сергієнко... На Банковій, тодішній Орджонікідзе, назустріч нам вийшли поливальні машини, спрямовуючи на ко-

¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 5-а (1969 р.), спр. 1, арк. 271–272.

лону потужні струмені води, але колона не злякалася і не розсіялася... Нарешті о першій годині ночі до нас вийшли міністр внутрішніх справ Іван Головченко й пан Калаш, кагебіст з ідеології... На одностайну вимогу демонстрантів міністр Головченко пообіцяв за півгодини привезти заарештованих до поштамту. Справді, схоплених біля пам'ятника Шевченкові привезли до поштамту о 1-й год. 30 хв. Ними виявилися Ігор Луговий, Ротштейн, поет Віктор Могильний, студент театрального інституту Володимир Коляда»² (див. також док. № 2–3).

Спроби силового розгону імпровізованого літературного вечора шанувальників творчості Т. Шевченка викликали хвилю протесту в колах українських шістдесятників. Наступного після інциденту дня в Києві було проведено збір підписів під листом (близько 50 осіб³), адресованим ЦК КПУ, міністрові охорони громадського порядку УРСР, Верховній Раді республіки та IV з'їзду письменників СРСР, в якому висувалися вимоги покарати винних «у грубій розправі над людьми, які зібралися вшанувати пам'ять Великого Кобзаря»⁴. Щодо протестних настроїв української інтелігенції КДБ при РМ УРСР поінформував першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який відреагував на лист спецслужб лише короткою резолюцією: «Ознайомити членів політбюро».

У 1968 р. влада й українська інтелігенція розпочали підготовку до акції «22 травня» заздалегідь. 28 березня в Києві з'явилися листівки із закликом активно брати участь у відзначенні дня перепоховання праху Т. Шевченка. Своєю чергою спецслужби напередодні 22 травня взяли під оперативне спостереження понад 30 осіб, які в минулі роки були «інспіраторами» та активними учасниками зборів поблизу пам'ятника Тарасу Шевченку. Із метою недопущення спроб розповсюдження листівок, нанесення написів «антирадянського характеру» та затримання «злочинців» КДБ й міліція з 12 травня 1968 р. запровадили огляд та охорону місць найбільшого скупчення громадян у сто-

² Плахотнюк М. Двадцять друге травня: Спогад // Час. – 1997. – № 19/20 (150/151).

³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 5-а (1969 р.), спр. 3, арк. 377.

⁴ Там само, арк. 361, 365–366, 372.

лиці УРСР у нічний час. Для координації дій і проведення оперативних заходів на випадок виникнення «масових безладів» напередодні та безпосередньо 22 травня КДБ і Міністерство охорони громадського порядку створили спеціальну оперативну групу⁵.

Крім того, з ініціативи партійних органів 22 травня 1968 р. планувалося проведення фестивалю «Київська весна» — у формі масових молодіжних гулянь під девізом «Хай міцніє дружба народів-братів!», у тому числі й біля пам'ятника Т. Шевченкові. Уже після завершення офіційних заходів фестивального тижня за пропозицією студента медінституту Олеся Сергієнка в університетському парку залишилося понад 50 осіб справжніх поборників української культури, щирих шанувальників поета, які майже до півночі читали шевченківські твори, співали українських пісень⁶.

Таким чином, започаткований владою фестиваль «Київська весна» як альтернатива несанкціонованим літературним вечорам шістдесятників 22 травня не досяг бажаного результату. Про це яскраво свідчать події 22 травня 1970 р., коли під час проведення «Київської весни» поблизу пам'ятника Т. Шевченку учасники самодіяльного хору «Гомін» та їхні прихильники всупереч офіційним заходам організували власну мистецьку акцію (див. док. № 5).

Однією з центральних фігур на вшануванні пам'яті Великого Кобзаря 22 травня 1971 р. став Анатолій Лупиніс, який прочитав на мітингу свої вірші «Я бачив, як безчестили матір...» та «Тарасе, батьку, підніми чоло...». Відтоді 22 травня влада сприймала винятково як «націоналістичне дійство».

Конфіденційні інформації КДБ при РМ УРСР про наміри «націоналістичних елементів» у черговий раз організувати 22 травня в Києві акцію зі вшанування пам'яті Тараса Шевченка почали надходити до ЦК КПУ на початку травня 1972 р.⁷ За вказівкою партійних органів у першій декаді травня того року

⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1976 р.), спр. 4, арк. 192–194.

⁶ Там само, ф. 6, спр. 72253-ФП, т. 1, арк. 7, 41–60.

⁷ Там само, ф. 16, оп. 3, спр. 7 (1975 р.), арк. 99–101.

було створено оперативно-слідчу групу на чолі з заступником голови КДБ при РМ УРСР М. Трояком⁸, що мала здійснювати оперативні заходи зі «своєчасного виявлення» осіб, котрі бажали взяти участь у несанкціонованому владою мітингу поблизу пам'ятника. Упродовж двох тижнів зусиллями співробітників центрального апарату КДБ при РМ УРСР та управління КДБ по Київській області було проведено «профілактичні бесіди» з 77 «націоналістично налаштованими особами». Крім того, 14 осіб, які не підлягали «профілактиці» у зв'язку з «оперативними мотивами», через керівництво підприємств та установ були направлені у службу відрядження за межі Києва. Незадовго перед проведенням традиційних шевченківських днів у травні 1972 р. було створено єдиний оперативний штаб КДБ при РМ УРСР та МВС УРСР. Згідно з розробленим планом спільних заходів, напередодні 22 травня органи міліції виселили з міста 42 осіб, звинувачених у «порушенні паспортного режиму та систематичних націоналістичних висловлюваннях». Починаючи з 20 травня 1972 р., оперативний штаб силових структур встановив цілодобове патрулювання в районі пам'ятника Т. Шевченкові, а в день ушанування пам'яті поета у сквері поблизу Київського університету зосередилося 56 співробіт-

⁸ *Трояк Микола Захарович*, 1921 р.н. — полковник держбезпеки. Народився у с. Боровково Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. У 1939–1941 рр. — курсант Ленінградського військового училища зв'язку. У роки Другої світової війни — командир радіозводу, роти зв'язку, начальник зв'язку 422-го стрілецького полку 57-ї армії, начальник штабу 13-го винищувального протитанкового артополку 37-ї винищувальної протитанкової бригади 1-го Українського фронту. Після війни начальник Златопільської райконтори зв'язку Кіровоградської обл. У 1950–1952 рр. — завідувач відділом пропаганди й агітації Берегівського окружного КПУ Закарпатської обл. Із 1952 р. — в органах державної безпеки. У 1957–1963 рр. — заступник начальника УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській обл. У 1963–1964 рр. — заступник начальника УКДБ при Раді Міністрів по Кримській обл. У 1964–1967 рр. — начальник УКДБ при РМ УРСР Закарпатської обл. У 1967–1977 рр. — заступник голови і член колегії КДБ при РМ УРСР. У січні 1977 р. звільнений із посади заступника голови та члена колегії КДБ у зв'язку з переходом на іншу роботу.

ників органів КДБ і 286 працівників міліції⁹. Усіх, хто прийшов 22 травня 1972 р. на шевченківські заходи спецслужби «брали на олівець», охочих прочитати вірші розганяла міліція та народні дружинники. Традиція відзначення 22 травня була відроджена тільки 1989 р.

Нижче публікуються документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що відтворюють перебіг громадських акцій зі вшанування пам'яті Тараса Шевченка у 1960–1970-х рр.

№ 1

Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР у ЦК КПУ про несанкціонований мітинг творчої інтелігенції з нагоди перепоховання Т. Шевченка

23 травня 1966 р.

Секретно

екз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМИТЕТ КОМУНІСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

22 мая 1966 года у памятника Т. Г. Шевченко группой лиц из числа творческой интеллигенции г. Киева самоинициативно было организовано сборище, участниками которого были: литературный критик И. СВЕТЛИЧНЫЙ¹⁰, художники А. ГОР-

⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 6 (1975 р.), арк. 296–299.

¹⁰ *Світличний Іван Олексійович* (1929–1992) — літературний критик, поет, учасник дисидентського руху в УРСР 1960–1970-х рр. Після закінчення факультету української літератури й мови в 1962 р. працював у словниковому відділі Інституту мовознавства АН УРСР. За поширення самвидавної літератури був звільнений із роботи й ув'язнений у 1965 р. заарештований. Після 8 місяців утримання у слідчому ізоляторі КДБ при РМ УРСР І. Світличного відпустили. Удруге заарештований у січні 1972 р. У березні 1973 р. за систематичне проведення «антирадянської агітації та пропаганди» засуджений до 7 років виправно-трудових таборів та 5 років заслання. Звільнений тяжко хворим (у серпні 1981 р. стався інсульт) у січні 1983 р. Помер у жовтні 1992 р. у Києві. Похований на Байковому кладовищі. У 1994 р. за збірку «Серце для куль і для рим» посмертно удостоєний Державної премії ім. Т. Шевченка.

СКАЯ¹¹, Н. СТОРОЖЕНКО, артистка Т. ЦЫМБАЛ, врач Э. БИНЯШЕВСКИЙ, инженеры В. ЛОБКО, Л. БАБЛЯК, учитель Г. ВОЛОЩУК, пенсионер Д. ПОРХУН, студенты мединститута Н. ПЛАХОТНЮК¹², А. СЕРГИЕНКО¹³, жена последнего Надежда СВЕТИЧНАЯ¹⁴ и другие лица, всего около 150 человек.

¹¹ Горська Алла Олександрівна (1929–1970) — художниця, громадський діяч. На початку 1960-х рр. брала активну участь у діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник». У 1964 р. у співавторстві з О. Заливахою, Л. Семикіною, Г. Севрук створила вітраж «Тарас Шевченко» у фойє «червоного» корпусу Київського університету (згодом знищений за вказівкою партійних органів). За активну участь у дисидентському русі виключена зі Спілки художників УРСР. Трагічно загинула в м. Василькові в листопаді 1970 р. Похована в Києві.

¹² Плахотнюк Микола Григорович, 1936 р.н. — лікар, активіст Клубу творчої молоді «Сучасник». Після завершення навчання в Київському медичному училищі (1959 р.) працював фельдшером. У 1966 р. закінчив Київський мединститут. На початку 1972 р. за розповсюдження матеріалів «антирадянського змісту» заарештований органами КДБ, а у вересні 1972 р. на підставі ухвали Київського обласного суду направлений на примусове лікування у Дніпропетровську спеціалізовану психлікарню. Із травня 1989 р. працював у Києві лікарем міської туберкульозної лікарні. Із 1991 р. — член Українського комітету «Гельсінкі-90», Проводу Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. Нині голова громадської організації «Музей шістдесятництва» в м. Києві.

¹³ Сергієнко Олександр (Олесь) Федорович, 1932 р.н. — український громадський і політичний діяч. Учасник протестних акцій проти політики російщення України та політичних переслідувань діячів вітчизняної культури. У 1972 р. за «антирадянську діяльність» засуджений на 7 років таборів і 3 роки заслання. Покарання відбував у Пермській області. На початку 1990-х рр. очолював Українську християнсько-демократичну партію. Протягом 1994–1998 рр. — депутат Київської міської ради.

¹⁴ Світлична Надія Олексіївна (1936–2006) — українська правозахисниця, член Закордонного представництва Української гельсінської групи, редактор-укладач «Вісника репресій в Україні» (США). Народилася у с. Половинкине Старобільського р-ну Ворошиловградської (нині — Луганської) обл. Працювала директором школи робітничої молоді в м. Краснодоні. Після переїзду до Києва працювала редактором видавництва «Радянська школа», учительською вечірньої школи в Дарниці,

Присутствующіе возложили у памятника Т. Г. Шевченка венки с надписами: «Борітеся — поборете», «Від нащадків» і др. Затем исполнялись украинские народные песни, песни на стихи Т. Г. Шевченко.

завідувачем бібліотеки Київського холодокомбінату № 2. У середині 1960-х рр. — активна учасниця неформальних літературних вечорів, зборів, маніфестацій. У березні 1969 р. разом із братом літературознавцем Іваном Світличним — фігуранти кримінальної справи, порушеної слідчим відділом Комітету держбезпеки при РМ УРСР за фактом розповсюдження фотокопії забороненої книги А. Авторханова «Технологія влади». Чергову кримінальну справу проти Н. Світличної було порушено в березні 1972 р. («збереження та розповсюдження антирадянської літератури»). У травні 1972 р. міру запобіжного заходу у вигляді підписки про невіїзд стосовно обвинуваченої змінено на взяття під варту. У квітні 1973 р. Київським обласним судом на підставі ст. 62, ч. 1 КК УРСР «визнано винною в тому, що вона на ґрунті націоналістичних поглядів упродовж 1964–1972 рр. із метою підризу та послаблення радянської влади систематично виготовляла, розмножувала та зберігала антирадянську літературу наклепницького характеру» та позбавлено волі у виправно-трудовах таборах суворого режиму терміном на 4 роки. Під час відбування покарання в Мордовії брала участь у численних акціях протесту радянських політв'язнів. Після звільнення, восени 1976 р., надіслала до ЦК КПУ заяву-відмову від радянського громадянства, мотивуючи свій крок жорстокими переслідуваннями владними структурами інакодумців. У жовтні 1978 р. виїхала до Риму, а згодом прибула до США. Працювала перекладачем у Гарвардському університеті. Із 1980 р. брала активну участь у роботі Закордонного представництва Української гельсінської групи, стала редактором-укладачем представництва періодичного видання «Вісник репресій в Україні». Упродовж 1983–1994 рр. працювала в українській редакції радіо «Свобода». Після смерті брата Івана разом з удовою — Леонідою Світличною підготувала до друку збірку його віршів «У мене — тільки слово» та книгу спогадів про І. Світличного «Доброокий». На основі розпорошених матеріалів, переданих із радянських таборів, упорядкувала книги українських дисидентів Я. Лєсіва «Мить», М. Руденка «За ґратами», М. Горбала «Коломийка для Андрійка», Г. Снегір'ова «Твори». У 1992 р. їй присуджено премію ім. В. Стуса. У 1994 р. Надія та Іван (посмертно) Світличні стали лауреатами Державної премії ім. Т. Шевченка. Останні роки життя провела в м. Ірвінґтоні (штат Нью-Джерсі, США). Похована на Байковому кладовищі в Києві.

Перед собравшимися выступили с чтением своих стихов Л. КОСТЕНКО и В. СИМОНЕНКО – Н. ХОЛОДНЫЙ, Надежда СВЕТИЧНАЯ и ряд других.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР С. КРИКУН¹⁵

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 7 (1968 р.), арк. 250.
Оригінал. Машинопис.*

№ 2

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка у ЦК КПУ про арешт учасників зібрання
з нагоди річниці перепоховання Т. Шевченка в Каневі**

23 травня 1967 р.

Секретно

Экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

Информационное сообщение

22 мая 1967 года в г. Киеве, как и в предыдущие годы, у памятника Т. Г. Шевченко в вечернее время собралась группа лиц, преимущественно студенческого возраста, приблизительно около 200 человек, с целью отметить годовщину захоронения останков поэта в Каневе.

¹⁵ Крикун Серафим Иванович (1917–2008) — в органах держбезпеки з 1937 р. Протягом 1946–1950 рр. — інструктор ЦК КП(б)У по Західних областях УРСР. У 1953–1954 рр. — начальник IV управління МВС УРСР. Із 1954 по грудень 1956 рр. — начальник IV управління КДБ при РМ УРСР. Із грудня 1956 по жовтень 1959 рр. — начальник управління КДБ по Київській області. Згодом начальник II управління КДБ при РМ УРСР. У 1961–1970 рр. — заступник голови КДБ при РМ УРСР. Із серпня 1970 р. — перший заступник голови КДБ при РМ УРСР. У 1975–1982 рр. — начальник Вищої школи КДБ Української РСР. Із 1982 р. — генерал-майор держбезпеки.

Собравшиеся пели песни на слова Т. Г. Шевченко: «Рече та стогне Дніпр широкий», «Заповіт», «Садок вишневий коло хати», «Думи мої, думи мої», а также народные песни: «Засвистали козаченьки», «Червона калина» и ряд других. Кроме этого, читались стихи Т. Г. Шевченко: «Розрита могила», «І вирія на чужині», «Сон», «І мертвим, і живим...», Б. Гринченко — «Смерть атамана», В. Сосюры — «Юнаку».

Каких-либо враждебных выпадов со стороны собравшихся отмечено не было.

В ходе происходящего в 22 час. 25 мин. возник инцидент между работниками милиции и собравшимися. 5 человек были задержаны и доставлены в отделение милиции, что вызвало возмущение присутствующих при этом лиц.

В 23 час. 30 мин. группа лиц в количестве около 100 человек направилась к зданию ЦК КПУ с намерением оставаться там до утра и требовать освобождения задержанных. В пути следования никаких нарушений общественного порядка не фиксировалось, часть толпы рассеялась. В результате проведенной разъяснительной беседы, прибывшие к зданию ЦК КПУ разошлись.

Из числа присутствовавших у памятника Т. Г. Шевченко нам известны: врач БИНЯШЕВСКИЙ Э., артистка ЦЫМБАЛ Т., пенсионер ПОРХУН Д., инженер РУСИН И., пенсионер ФРАНКО Т., рабочий КОМАШКОВ В., поэтесса КОСТЕНКО Л., литработник ШЕВЧУК В., сотрудник Института философии АН УССР ПРОНЮК Е.¹⁶, рабочий МОГИЛЬНЫЙ В., студент мединститута СЕР-

¹⁶ Пронюк Євген Васильович, 1936 р.н. — учасник дисидентського руху в УРСР 1960–1980-х рр. Із 1962 р. працював науковим співробітником Інституту філософії АН УРСР. У 1973 р. засуджений Київським обласним судом на 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Покарання відбував у Пермській області й Казахстані. Один з організаторів Української гелсінської спілки, Українського добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих, Народного руху України. Із 1994 р. — народний депутат України 2-го скликання від Тисменицького виборчого округу Івано-Франківської області. З 2006 р. — Герой України.

ГИЕНКО А., учитель музыки СМОГИТЕЛЬ В., врач пос. Ставище
ПЛАХОТНЮК Н.Г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР В. НИКИТЧЕНКО¹⁷

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 5-А, спр. 3 (1969 р.), арк. 356–357.
Оригінал. Машинопис.*

№ 3

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка у ЦК КПУ про підготовку листа-звернення
з приводу переслідування учасників
травневих шевченківських днів**

24 травня 1967 р.

Секретно

екз. № 1

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

Учитывая, что 22 мая сего года, как и в предыдущие годы, к мероприятиям по самочинному чествованию Т. Г. Шевченко у памятника ему в гор. Киеве проявляют особый интерес от-

¹⁷ Нікітченко Віталій Федотович (1908–1996) — народився в м. Севастополі в родині сільського ветеринарного лікаря. Трудову діяльність розпочав 1926 р. кочегаром зерносушарки в Мелітополі. У 1931 р. закінчив Харківський інститут інженерів залізничного транспорту за фахом інженера-механіка. У 1933–1934 рр. — інженер Харківського паровозоремонтного заводу. У 1938–1944 рр. — асистент, доцент Харківського інституту інженерів залізничного транспорту. Із липня 1944 р. на партійній роботі: заступник секретаря Харківського обкому КП(б)У з транспорту, згодом, у 1948–1953 рр., — завідувач транспортним відділом ЦК КП(б)У. У 1953–1954 рр. очолював відділ адміністративних і торговельно-фінансових органів ЦК КПУ. У 1954–1970 рр. — голова КДБ при Раді Міністрів УРСР. У липні 1970 р. переведений до Москви, де очолював Вищу школу КДБ при Раді Міністрів СРСР. Після відставки працював у Києві.

дельные националистически настроенные элементы, пытаются использовать их для враждебного влияния на молодёжь, органы государственной безопасности проводят оперативные мероприятия по изучению поведения и действий указанных лиц.

Установлено, что 22 мая инициативно взяли на себя роль организаторов выступлений со стихами и пением песен у памятника:

ПЛАХОТНЮК Николай Григорьевич, 1936 года рождения, уроженец Курской области, врач тубсанатория в г. Дымере, прописан в пос. Ставище Киевской области. Известен своими националистическими настроениями, ранее принимал активное участие в проведении подобного рода собраний у памятника Т. Г. Шевченко;

НАСТУСЕНКО Любовь Александровна, 1934 года рождения, уроженка и жительница г. Коломыя Ивано-Франковской области, медсестра горбольницы. Допускает резкие националистические высказывания. В октябре 1966 года с нею в УКГБ проводилась профилактическая беседа. По оперативным данным, после профилактики от своих враждебных взглядов не отказалась, является одним из инициаторов сбора средств для оказания помощи осуждённым за антисоветскую деятельность;

КРИВОРУЧКО Григорий Тимофеевич, 1940 года рождения, уроженец с. Крыловка Попельницкого района Житомирской области, арматурщик арматурного цеха мостотряда № 2, проживает в гор. Киеве. Ранее избирался секретарём комсомольской организации мостоотряда, в 1966 году исключён из членов КПСС за идеологически вредные высказывания;

ЦЫМБАЛ Татьяна Ивановна, 1908 года рождения, уроженка и жительница гор. Киева, пенсионерка. Бывшая артистка «Укрконцерта», является близкой связью ряда известных нам лиц, допускающих неправильные высказывания по национальным вопросам. Ранее активно участвовала в подобного рода собраниях у памятника Т. Г. Шевченко и других местах, допускает идеологически вредные высказывания;

ЩЕРБАК Степан Дмитриевич, 1949 года рождения, уроженец гор. Узин Киевской области, студент 3 курса Киевского

училища культпросветработников, допускает идеологически вредные суждения по национальному вопросу, известен как постоянный участник подобного рода собраний у памятника Т. Г. Шевченко;

ШЕЛЕСТ Юлий Владимирович, 1933 года рождения, уроженец с. Лубянки Ракитнянского района Киевской области, временно не работает, бывший младший научный сотрудник Института фольклора, этнографии и искусствоведения АН УССР. По оперативным данным известно, что в 1963 году вёл переписку с гражданином ПНР СТРУМИНСКИМ Богданом, впоследствии арестованным органами безопасности Польши за националистическую деятельность. В настоящее время поддерживает близкие взаимоотношения с рядом лиц, допускающих политически неправильные высказывания по национальному вопросу.

После происшедшего инцидента с работниками милиции с призывом к собравшимся направиться в ЦК КПУ и потребовать освобождения задержанных выступил ПЛАХОТНЮК. Его энергично поддержали: ШЕЛЕСТ Ю., КРИВОРУЧКО Г., ЦЫМБАЛ Т. и НАСТУСЕНКО Л., которые возглавили шествие к зданию ЦК КПУ, где также продолжали задавать тон настроениям собравшихся.

По полученным оперативным данным, ПЛАХОТНЮК в ту же ночь посетил на дому литсотрудника «Ботанического журнала» СВЕРСТЮКА¹⁸, а 23 мая ДЗЮБУ И. и писателя АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧА Б., которых информировал обо всех событиях у памятника и у здания ЦК КП Украины.

¹⁸ *Сверстюк Євген Олександрович*, 1928 р.н. — науковець, публіцист, правознавець. У 1952 р. закінчив філологічний факультет Львівського університету. Протягом 1959–1960 рр. та 1962–1965 рр. працював старшим науковим співробітником НДІ психології в Києві. У 1961–1962 рр. — завідувач відділу в редакції журналу «Вітчизна», 1965–1972 рр. — відповідальний секретар «Українського ботанічного журналу». У 1972 р. заарештований за виготовлення й поширення документів самвидаву та засуджений до 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Із 1988 р. — головний редактор газети «Наша віра». Лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1995 р.).

События у памятника ПЛАХОТНЮК в разговоре с АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧЕМ¹⁹ описал следующим образом:

«... Там был хор “Жайворонок”²⁰ и группа колядников. Пели песни, читали стихи Шевченко, Рыльского, Сосюры, Гринченко, Олеся. Прожекторы не были включены, всё происходило в темноте. Вдруг загорелся свет, осветился памятник, и люди почувствовали, что сейчас что-то должно произойти. В это время начали читать стихотворение Сосюры “Юнакові”. В задних рядах почувствовалось волнение публики, появилась милиция. В момент, когда читавший произнёс фразу из стихотворения: “Поглянь! Ідуть сини Росії” через массу людей к постаменту начали пробираться 15 милиционеров и хватать первых попавшихся.

Когда поднялась суматоха, отдохавшие в парке начали подходить к памятнику. Все взялись за руки и плотным кольцом окружили милицию. Начались провокационные сценки. Я поднялся на ступеньки памятника и призвал не реагировать на провокации, продолжать пение. Запели “Заповіт”, почувствовалось, что публика успокаивается, а это очень плохо... Меня очень взволновало, что масса успокаивается. Посоветовавшись

¹⁹ *Антоненко-Давидович Борис Дмитрович* (1899–1984) — прозаїк, поет, публіцист, літературознавець, учасник правозахисного руху 1960–1980-х рр. По завершенню навчання в Київському інституті народної освіти (1923 р.) почав друкуватися, був членом літературних організацій «Аспіс», «Ланка» («Марс»). У січні 1935 р. заарештований, а у вересні того ж року засуджений до 10 років позбавлення волі за звинуваченням у «націоналізмі та контрреволюційній діяльності». Покарання відбував у БАМЛАГ НКВС СРСР. Після звільнення з ув'язнення в 1947 р. повернувся до УРСР. Працював фельдшером у лікарні с. Білий Рукав на Вінниччині. У липні 1951 р. висланий на довічне заслання до Красноярського краю У 1956 р. реабілітований, повернувся в Київ. У 1963 р. опублікував роман «За ширмою», що став помітним явищем у літературному процесі 1960-х рр. Активна громадська позиція письменника, його публічні виступи проти політики російщення спричинили хвилю цькування та заборону на друк його творів. У 1992 р. (посмертно) удостоєний Державної премії України ім. Т. Шевченка.

²⁰ «Жайворонок» — студентський міжвузівський фольклорний мандрівний хор, створений з ініціативи Клубу творчої молоді «Сучасник».

с Надеждой СВЕТЛИЧНОЙ, я поднялся на ступеньки и обратился к собравшимся со словами: «Сегодня мы отмечаем память Шевченко и над теми, кто её отмечает, была учинена янычарская расправа. Убеждать вас в этом не надо, все были свидетелями. Кто возмущён, прошу вместе пойти в ЦК партии, дожидаться утра. А утром заявить протест. Пусть дадут пояснения там... Сказал маршрут и бегом...»».

После изложения хода событий ПЛАХОТНЮК АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧУ заявил: «Я к вам пришёл посоветоваться и выслушать ваше мнение, каким образом продолжать протест».

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ посоветовал написать об этом письма в инстанции. Проект письма от имени участников составлен ДЗЮБОЙ И.²¹ и отредактирован СВЕРСТЮКОМ Е.

В письме изложена суть инцидента и содержатся требования, состоящие из трёх пунктов, смысл которых сводится к следующему:

1. Наказать виновных за инцидент.
2. Публично извиниться за случившееся.
3. Дать гарантию, что подобных случаев в дальнейшем не повторится.

Вечером 23 мая ПЛАХОТНЮК, ШЕЛЕСТ, КРИВОРУЧКО и ЩЕРБАК собрали около 50 подписей под этим письмом²².

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ также рекомендовал ПЛАХОТНЮКУ на беседу к Министру ООП УССР идти примерно в том же составе активистов, человек десять, которые были при разговоре с ним 22 мая у здания ЦК КПУ с тем, «чтобы не создавалось впе-

²¹ Дзюба Иван Михайлович, 1931 р.н. — літературознавець, письменник, громадський діяч, академік НАН України. У 1953 р. закінчив Донецький педагогічний інститут. Працював у видавництві «Дніпро», редакції журналу «Вітчизна» та на інших посадах. За «антирадянську діяльність» у 1972 р. заарештований і засуджений на 5 років позбавлення волі (звільнений за півтора роки). Упродовж 1974–1982 рр. працював на Київському авіазаводі. У 1992–1994 рр. — міністр культури України. Нині співголова редколегії «Енциклопедії сучасної України».

²² Як стверджує М. Плахотнюк, у прикінцевому варіанті протестний лист підписало 64 особи (див.: *Плахотнюк М.* Двадцять друге травня: Спогад // Час. — 1997. — № 19/20 [150/151]).

чатление, что когда были все вместе, то были смелые, а когда пришли поодиночке, то прежней смелости ни у кого не осталось».

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ советовав написати письмо в инстанции не тільки від імені учасників, а й окремо від імені громадськості. В стосунку адресов, куди слід їх направляти, АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ назвав: ЦК КПСС, ЦК КПУ і Совет Міністрів. Крім того, рекомендував направити письмо в якусь-будь газету. При написанні листа обов'язково вказати, що в цю дату, 22 травня, люди у пам'ятника Т. Г. Шевченка збираються традиційно із-за поваги до поета, і що в цьому немає нічого поганого. Акцентувати увагу на те, що, йдучи до пам'ятника, ніхто не помышляв про якусь демонстрацію. Вказати, що зібрався самодіяльно тому, що цю місію на себе не взяла ніяка громадська організація. Советовав вказати також, що ставший інцидент дасть їжу для заграничної пропаганди.

Після закінчення збору підписів ПЛАХОТНЮК відвідав ФРАНКО З., СВЕТЛИЧНУЮ Н. і письменника НАЗАРЕНКО Ю.

В цей же день за підписами ФРАНКО З., КОЦЮБІНСЬКОЇ М. і ДЗЮБИ І. були направлені 2 фототелеграми в адресу президіума ІV з'їзду письменників СРСР і делегатів з'їзду від України ПАВЛЫЧКО Д. і ДРАЧА І. з викладом суті інцидента.

24 травня аналогічного змісту телеграми були направлені: СВЕТЛИЧНОЇ Н. — в адресу журналу «Новий світ», а ПЛАХОТНЮКОМ — делегату з'їзду письменників ГОНЧАРУ О.

Існують дані про те, що окремими особами з числа інтелігенції був зроблений збір грошей для поїздки представителів в Москву від імені зібраних у пам'ятника з метою ознайомити президіум ІV з'їзду письменників об інциденті 22 травня цього року в м. Києві.

Як стало відомо, в Москву виїхали КРИВОРУЧКО Г.Г. і інженер Інституту фізики АН УРСР КУЛЬЧІНСЬКИЙ Б.Г., де 26 травня вони мали зустріч з представниками української делегації і висказали намір по цьому ж питанню відвідати ЦК КПСС.

28 травня цього року група молодіжників м. Києва відвідала на пароході «Т. Г. Шевченко» могилу поета в Каневі. Було возло-

жен венка с надписью: «Ще не вмирає душа наша, не вмирає воля» (Від молоді м. Києва).

Органы госбезопасности принимают меры по пресечению попыток враждебно настроенных лиц использовать подобного рода собрания в антисоветских целях.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР В. НИКИТЧЕНКО

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 5-А, спр. 3 (1969 р.), арк. 373–378.
Оригінал. Машинопис.*

№ 4

**Інформація голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка
у ЦК КПУ про складений оперативним шляхом
список ініціаторів та учасників несанкціонованого
мітингу поблизу пам'ятника Т. Шевченку**

29 травня 1968 р.

Секретно

екз. №1

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМИТЕТ КОМУНІСТИЧЕСКОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

Комитетом госбезопасности при СМ УССР ранее сообщалось, что националистически настроенные лица вынашивали намерения 22 мая сего года у памятника Т. Г. Шевченко в городе Киеве организовать сборище и демонстрацию.

Для предотвращения возможных эксцессов со стороны указанных лиц партийными органами и КГБ при СМ УССР было проведено ряд мероприятий, в результате которых их нежелательные действия были локализованы.

22 мая сего года в связи с проводимой в городе Киеве фестивальной неделей в парках и на площадях, в том числе возле памятника Т. Г. Шевченко, состоялись массовые молодежные гуляния под девизом «Пусть крепнет дружба народов-братьев!» с выступлениями творческих и самодеятельных коллективов.

По полученным оперативным данным, основная масса народа, находившаяся 22 мая у памятника Т. Г. Шевченко, одобрительно отзывалась о проводимом мероприятии, отмечая разумно продуманную программу фестивального вечера. Но некоторые националистически настроенные элементы высказывали недовольство вечером, надеялись на стихийный скандал, пытались спровоцировать людей на беспорядки, однако их подстрекательские действия поддержки не получили.

В этом наибольшую активность проявляли БИНЯШЕВСКИЙ Э.В. — сотрудник НИИ ортопедии и травматологии, КРИВОРУЧКО Г.Т. — без определённого места жительства и занятий, КАБАЛЮК А.Т. — плотник СМУ-611 треста «Укргидроспецстрой», ВОЛОЩУК Г.П. — без постоянного места работы.

После окончания фестивального вечера у памятника осталось около 50 человек, которые до 01 часа 15 мин. 23 мая пели украинские песни. Каких-либо нездоровых проявлений не зафиксировано.

Отдельные представители интеллигенции и молодёжи допускают отрицательные суждения о проведённом мероприятии.

Так, например, студент-заочник Киевского театрального института КОРДУН Виктор заявил:

«Велике свято спалюжили. Все підтасували під дні фестивалю, намагаючись затерти гостроту постановки святкування цього дня на Україні. Революціонери співають “Черемшину” — це жах, це ганебно, осли, навіть пісень не знають, так якого біса було приходити, не говорячи вже про зачислення себе до революціонерів».

Студент-заочник филологического факультета КГУ ГРИГОРИВ Михаил высказался по этому поводу следующим образом:

«Спаскудили вечір самим ганебним шляхом. І як тільки люди терплять таку наругу, коли знущаються над твоїм кровним, над святинею».

СЕМЕНЕНКО Иван, без определённых занятий, в кругу своих знакомых сказал:

«Облапошили матір-Україну, взули у великодержавні лапті і нема ніякого просвітку і щілини. Єдиного, чого зараз не вистає на цьому вечорі, російських частівок і Майї Кристалінської».

Говоря об организации вечера, СВЕТЛИЧНЫЙ И.А. в кругу своих знакомых заявил:

«Якби організатори вечора були розумні, то вони провели б вечір Шевченка, зробили б доповідь, але до того вони не думались».

Известные инициаторы проведения сборищ у памятника Т. Г. Шевченко в прошлые годы СВЕТЛИЧНЫЙ И., ДЗЮБА И., ФРАНКО З., КОЦЮБИНСКАЯ М., ГОРСКАЯ А., АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Б. участия в вечере не принимали.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР В. НИКИТЧЕНКО

Список

выявленных лиц, принимавших участие в сборище у памятника Т. Г. Шевченко 22.V.1968 г.

1. ФИЛЕНКО Анатолий, аспирант кафедры биофизики КГУ.
2. СОЛОДЕНКО Нелли Николаевна, 1937 г. р., бывшая аспирантка КГУ, работает п/я 335.
3. [так у тексті] Григорий, Институт зоологии.
4. БЕРЕЗИНСКИЙ.
5. ПОЛЕГЕНЬКО Сергей, НИИ пластмасс.
6. НАЗАРЕНКО Юрий Иванович, писатель.
7. БИНЯШЕВСКИЙ Эраст Владимирович, НИИ ортопедии и травматологии.
8. ЦЫМБАЛ Татьяна Ивановна, пенсионерка.
9. ВОЛОЩУК Григорий.
10. КОРДУН Виктор, заочник театрального института.
11. ГРИГОРИВ Михаил, заочник 2 курса филфака КГУ. Работает дворником в Институте эндокринологии по Б[ульвару] Шевченко, 8.
12. СЕМИРЕНКО Иван.
13. КАТОВЕЦ Ольга.
14. ВОРОБЬЁВ Николай, начинающий поэт, исключён из КГУ. Нигде не работает.
15. Жена ВОРОБЬЁВА Н.

16. САЛЛО Виктор, нач. 1 участка ССМУ-50.
17. Товарищ САЛЛО по имени Саша, прораб.
18. [так у тексті] Екатерина Ивановна, методистка геолфака КГУ.
19. [так у тексті] Роза, выпускница химфака КГУ.
20. [так у тексті] Андрей, музыковед.
21. [так у тексті] Ольга, дочь директора киностудии научно-хроникальных фильмов. Проживает на пл. Толстого. (Близкая связь ГРИГОРИВ Михаила).
22. ДЗЮБА Иван Михайлович.
23. ФРАНКО Зиновия Тарасовна.
24. КРИВОРУЧКО Г.Т.
25. КАБАЛЮК А.Т.
26. СВЕТЛИЧНАЯ Н.А.
27. ГОЛОБУЦКИЙ Игорь Владимирович, 1935 года рождения, инженер Госплана УССР.
28. ГУК Олег Евгеньевич, 1937 г. р., инженер треста геологии.
29. ЗЬОЛА Михаил Иосифович, 1930 г. р., Институт органической химии АН УССР.
30. КОМАШКОВ Владимир Иванович, 1935 г. р., экспедитор Киевской ГЭС.
31. НАЗАРЕНКО Александр Терентьевич, 1930 г. р., электрик СУ-608.
32. ПЛАХОТНЮК Николай Григорьевич, 1936 г. р., врач гор. Дымера.
33. ПОПОВИЧ Михаил Григорьевич, 1931 г. р., худ. редактор изд-ва «Веселка».
34. СОКАЛЬСКИЙ Владимир Иосифович, 1939 г. р.
35. ЧИЩЕВОЙ Николай Степанович, 1943 г. р., редактор ук[раинского] радио (румынское отделение).
36. ШЕРЕМЕТЬЕВА Людмила Дмитриевна, 1948 г. р.
37. ЯКОВЕНКО Василий Николаевич, инженер КБ им. Мануильского.
38. ГРИГОРЕНКО Анатолий.
39. ЛЫСАЧОК Василий.
40. НОЕНКО.

41. ФИЛИПЧУК Г.
42. БИЛЫК И.
43. МАНЖУРИНА Татьяна.
44. ТИМОШЕНКО Борис.
45. МУРАШОВ Юрий.
46. МАРУСЫК Пётр.
47. ХАЛЕЦКИЙ Ярослав.
48. УКРАИНЕЦ Пётр.
49. КУРАКСА О.
50. КОЛОДНЫЙ В.
51. ВАРДА Е.
52. ЗЛЫДЕННЫЙ Анатолий.

*ГДА СБ України, ф. 16. оп. 1, спр. 4 (1971 р.), арк. 206–211.
Оригінал. Машинопис.*

№ 5

**Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка у ЦК КПУ про участь самодіяльного хору
«Гомін» у заходах, присвячених ушануванню пам'яті
Тараса Шевченка**

27 травня 1970 р.

Секретно

Центральный комитет Коммунистической
партии Украины

Інформаційне повідомлення

22 мая 1970 года во время проведения молодёжного фестиваля «Киевская весна» возле памятника Т. Г. Шевченко в г. Киеве отдельные лица, известные органам КГБ своими националистическими настроениями, в основном группирующиеся вокруг самодетельного хора «Гомін»²³, предприняли

²³ Самодіяльний етнографічний хор «Гомін», заснований у Києві 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком, ставив за мету підтримку масового побутового співу та відродження традиційних народних свят у межах великого міста. Нині «Гомін» має статус Київського муніципального хору.

попытку противопоставить официальным мероприятиям выступление собравшихся к памятнику участников указанного хора.

В парке, в стороне от памятника Т. Г. Шевченко к 20.00 ими была собрана группа из 100 человек, которая параллельно выступлениям у памятника, в течении 3-х часов исполняла хоро-водные украинские песни и танцы.

После окончания выступлений коллективов, официально участвовавших в фестивале «Киевская весна», ранее указанная группа в 23.15 переместилась к памятнику, где до часа ночи 23 мая ими было продолжено пение песен и чтение стихов, в том числе тенденциозного характера.

Наиболее активно проявляющие себя лица нами устанавливаются.

К 18.00 24 мая участники самоинициативно созданного хора «Гомін» во главе с его руководителем ЯЩЕНКО Леопольдом Ивановичем, 1928 года рождения, уроженцем гор. Киева, беспартийным, до июня 1968 года работавшим старшим научным сотрудником Института искусствоведения, фольклора и этнографии АН УССР, в настоящее время нигде не работающего, собрались на склонах Днепра возле памятника Владимиру, где до 20.30 исполняли украинские старинные народные песни и танцы, после чего направились к стадиону «Динамо».

На площадке при входе на стадион ЯЩЕНКО, обращаясь к присутствующим, заявил:

«... Ми отримуємо сигнали про те, що декому не подобаються наші дії. Але ми не боїмося. Хай прийдуть і послухають наші репетиції. Ми робимо хороше, потрібне діло. І нехай знають, що ми будемо співати при любых обставинах, бо розуміємо, що наша робота націлена на піднесення нашої національної культури, нашого українського минулого, нашої гідності...».

У стадиона «Динамо» ими исполнялись те же песни и танцы до 22.00. Затем участники хора в сопровождении толпы гуляющих по Крещатику направились к станции метро «Крещатик», где повторили тот же репертуар, собрав вокруг себя несколько сот человек, интересовавшихся происходящим.

По поступившим в КГБ при СМ УССР данным, участники хора «Гомін» намерены и впредь регулярно собираться для разучивания и исполнения песен и танцев²⁴.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР В. НИКИТЧЕНКО

*ГДА СБ України, ф. 16, оп. 5 (1974 р.), спр. 1, арк. 118–120.
Оригінал. Машинопис.*

Бажан О. Чествование памяти Тараса Шевченко в Киеве 1960–1970-х гг. (по материалам Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины)

Опираясь на документы советских спецслужб, рассматриваются не-санкционированные властью акции общественности, проходившие в столице Украинской ССР в 1960–1970-х гг. и направленные на чествование памяти Тараса Шевченко.

Ключевые слова: Т. Шевченко, диссидентское движение, советские спецслужбы.

Bazhan O. Honoring the Memory of Taras Shevchenko in Kyiv in 1960–1970-ies (On the Materials of the Branch State Archive of Security Service of Ukraine)

The article represents some materials of Soviet Special Services relating to the events which were not allowed by the regime. The events were organized by Ukrainian public community to commemorate the memory of Taras Shevchenko in the capital of Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1960–1970-ies.

Key words: T. Shevchenko, dissident movement, Soviet Special Services.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Роман ПОДКУР**

**Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР
у контексті підписання союзного договору 1922 р.**

На основі архівних документів розкриваються невідомі аспекти формування взаємовідносин ВУЧК–ГПУ УСРР та ВЧК–ГПУ РСФРР у 1919–1922 рр.

Ключові слова: органи держбезпеки, ГПУ УСРР, ГПУ РСФРР, союзний договір.

Розпад Радянського Союзу у серпні 1991 р. значна частина українського суспільства та політикуму сприйняла як закономірне явище. Надмірна централізація управління економікою, неврахування думки республіканського керівництва при плануванні темпів росту народного господарства, масштабні вилучення виробленої продукції на користь загальносоюзного фонду, обмеження у зовнішньополітичних контактах за наявності власної постійної делегації в ООН, перманентні підозри в

²⁴ На документі примітка першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста: «Тов. Овчаренко Ф. Д. Изучайте вопрос. Доложите. 27/V/1970».

* Подкур Роман Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архіву ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

націоналізмі, «самостійництві» постійно супроводжували лідерів республіки протягом усього радянського періоду історії.

Опубліковані архівні документи свідчать про готовність вищого партійно-державного керівництва УРСР у 1970–1980-х рр. узяти на себе повну відповідальність за соціально-економічний розвиток республіки. Але очільники СРСР боялися поступитися найменшими управлінськими повноваженнями через імовірність виходу республіки з СРСР (гарантовану союзною Конституцією) і загрозу примарної на той час «самостійності» українських лідерів¹.

Подібна конфліктність ґрунтувалася на взаємовідносинах Росії, як стрижня колишньої імперії Романових, і її національно-територіальних одиниць («окраїн»). Зокрема, лідери радянської Росії, користуючись наявністю в колишніх малоросійських губерніях осередків РСДРП(б)–РКП(б), почали формувати субцентр російської влади в Україні. Діяльність україноцентричних політичних партій, у тому числі УКП та КП(б)У, розглядалася керівниками російських більшовиків лише як тимчасова поступка національним регіональним лідерам задля поширення ідей комунізму в національно-територіальній одиниці. У цьому контексті вивчення проблеми розподілу економічних, політичних і владних повноважень суб'єктів при створенні союзної держави стало актуальною проблемою істориків, політологів, економістів, фахівців із державного управління тощо.

Знаний фахівець з історії радянської доби професор С. Кульчицький запропонував концепцію формування російсько-радянського субцентру в УСРР–УРСР². Автор відзначає, що на

¹ Див. докл.: Политическое руководство Украины: 1938–1989 гг. / Сост. В. Васильев, Р. Подкур, Х. Куромия, Ю. Шаповал, А. Вайнер. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 544 с. та ін.

² *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с. *Його ж.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 13. – К., 2005. – С. 3–56; *Його ж.* Утворення СРСР: Нові погляди // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – С. 684–699.

об'єктивну реконструкцію перебігу створення СРСР вплинула можливість дослідити не лише початок процесу, а й кінець існування радянської наддержави³. Вивчаючи період 1918 – початку 1920-х рр., С. Кульчицький розкрив певний алгоритм формування ставлення керівництва радянської Росії до УСРР, кінцева мета якого полягала у стійкому бажанні включити колишні малоросійські губернії до складу російської держави.

Аналізуючи сутнісні характеристики пропонованої більшовиками радянської державності/радянської влади, історик визначив певний каркас, на основі якого вибудовувалися взаємостосунки червоних Росії та України:

- «радянська влада» — поєднання конституційної влади рад усіх рівнів і позаконституційного всевладдя партійних комітетів⁴. У повсякденній управлінській практиці існував симбіоз диктатури державної партії, носії якої перебували на вершині владної піраміди, із цілком реальною владою радянських органів⁵;
- лідери РСДРП(б)–РКП(б) через ради використали могутній потенціал національно-визвольної боротьби. Організаційна відокремленість партійних комітетів і рад демонструвала громадськості колишніх окраїн можливість через обраних депутатів впливати на ухвалення рішення, що сприятимуть національному розвитку. Однак більшовики шляхом обрання членів партії депутатами рад встановили контроль над представницькими органами та їх виконкомом. Отже, національний рух був введений у межі, необхідні для поширення ідей російського більшовізму серед населення національних адміністративно-територіальних одиниць;
- РСДРП(б)–РКП(б)–ВКП(б)–КПСС — державна партія будувалася на засадах «демократичного централізму», який вимагав

³ *Кульчицький С.В.* Утворення СРСР: Нові погляди. – С. 684–685.

⁴ *Кульчицький С.В.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. – С. 3.

⁵ *Кульчицький С.В.* Утворення СРСР: Нові погляди. – С. 687.

безумовної підпорядкованості нижчих ланок вищим. Завдяки цьому влада диктаторського походження зосереджувалася на останньому щаблі компартійно-радянської конструкції — у ЦК. У такому випадку створення у квітні–липні 1918 р. КП(б)У на правах обласного комітету означало формування жорстко контрольованого партійного субцентру російських більшовиків в Україні. У резолюції установчого з'їзду ЦК КП(б)У у липні 1918 р. перед членами партії ставилося завдання

«боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки»⁶;

- по завершенні громадянської війни, на думку «групи Й. Сталіна», відпала необхідність у незалежному статусі національних республік. Із самого початку незалежність розглядалася як тимчасове явище. Загальні пропозиції зводилися або до повернення до російського імперського адміністративно-територіального поділу (губернії) і перетворення «незалежних» республік на губернії, або незалежні національні республіки урівнювалися у правах з російськими автономіями. Тим паче, Й. Сталін на X з'їзді заявив, що «живим утіленням» тієї форми державного союзу, яка потрібна, є саме Російська Федерація⁷. Вірогідно, партійно-радянським лідерам радянської Росії не давало спокою «мареву світової революції», що вимагало концентрації не лише політичних, а в першу чергу економічних зусиль, жорсткої централізації управлінської системи. Лідери червоної України теж підтримували ідею «світової революції». Водночас на IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) у резолюції «Державні відносини радянської України і радянської Росії» політичне керівництво УСРР не заперечувало проти необхідності певного рівня об'єднання:

⁶ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. – Т. 1: 1918–1941. – К., 1976. – С. 21.

⁷ Десятый съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г.: Стенографический отчет. – Москва, 1921. – С. 101; *Кульчицький С.В.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. – С. 28.

«[...] досвід Угорщини, Баварії і самої України ясно показав, що контрреволюція може легко впоратися зі всіма радянськими республіками»

через відсутність централізованого військового та цивільного апаратів, політичного досвіду, відповідного економічного та людського ресурсу⁸. У результаті дискусій В. Ленін виробив політику «подвійних стандартів» — публічно більшовики демонстрували повагу до українського суспільства, проголосили пріоритетним розвиток української мови та культури, передачу всієї землі трудящим селянам та формування з бідняків низових органів влади⁹, натомість стратегічною метою лідерів РКП(б) було створення «всесвітньої комуні» та «єдиної комуністичної республіки». Отже, у недалекому майбутньому радянській Україні пропонувалося два варіанти: або федерація з Росією, або входження до її складу;

- однак масштабний національний рух, діяльність україноцентричних політичних партій та організацій, програмні гасла про «право націй на самовизначення», власне розуміння перспективи національної політики більшовиків в українському середовищі, реальна небезпека повторного могутнього селянського повстання змушували окремих представників вищого партійно-державного керівництва радянської України (М. Скрипник, Х. Раковський) вводити в повсякденну практику певні чинники українського державного суверенітету. Зокрема, резолюція VIII Всеросійської конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) «Про радянську владу на Україні»¹⁰ окреслювала юридично незалежний статус УСРР, договір про

⁸ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. – Т. 1: 1918–1941. – С. 72.

⁹ Див. докл.: *Васильев В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки: Зб. наук. праць.* – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 90–100.

¹⁰ Протоколы VIII Всероссийской конференции РКП(б): (декабрь 1919 г.). – Москва: Партийное издательство, 1934. – С. 185.

військовий і господарський союз між двома державами від 28 грудня 1920 р. (ст. 2) закріплював положення,

«що [...] з самого факту колишньої належності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було»¹¹.

Таким чином, протягом 1918–1920 рр. масштабний селянський національно-визвольний рух, котрий хоча й мав різне політичне спрямування («махновщина», прихильники УНР, українські есери, соціал-демократи тощо), однак змусив вище партійно-державне керівництво радянської Росії повернутися до ідеї створення федерації «незалежних республік». В. Ленін, тверезо оцінюючи ситуацію, розумів небезпеку хвилі повстань у національно-адміністративних одиницях за умов «автономізації» чи українських «губерній». Тримаючи курс на створення унітарної держави, він уважав за необхідне дотримуватися певний час «еволюції» у проведенні національної політики.

Якщо економічні проблеми та політичні аспекти взаємовідносин у період підготовки до створення федерації (Союз Радянських Соціалістичних Республік) достатньо детально студіюються вітчизняними вченими¹², то питання взаємодії Всеросійської надзвичайної комісії (рос. абревіатура. — ВЧК) та Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. абревіатура. — ВУЧК) залишилися поза увагою дослідників. Лише 1990 р. було опубліковано монографічну працю Л. Маймескулова, А. Рогожина,

¹¹ Історія радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду: 1917–1936. – К., 1937. – С. 152–153.

¹² Див.: *Васильєв В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. – С. 90–100; *Його ж.* Динаміка диктатури: стосунки «центр — субцентр» влади в радянській управлінській системі в УСРР–УРСР (20–30-ті рр. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 190–200; *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К.: Ін-т історії України, 2008. – 230 с.; *Його ж.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. – К.: Ін-т історії України, 2012. – 367 с. та ін.

В. Сташиса¹³, в якій загалом наголошувалося на «тріумфальній ході радянської влади» та необхідності жорсткої централізації діяльності спецслужб двох радянських республік з огляду на масштабні прояви «контрреволюції». Окремий параграф дослідження присвячувався взаємовідносинам ВЧК і ВУЧК. Автори відзначили, що другу було створено за зразком і з використанням досвіду першої. В організації центрального та місцевих апаратів спецслужби УСРР брали участь співробітники, відряджені ВЧК. Виняткову роль у взаємодії ВЧК і ВУЧК відіграв, на думку авторів, Ф. Дзержинський, який наполягав, що

«надзвичайні комісії України повинні допомагати проведенню політики РКП(б) у республіці»¹⁴.

Особливо підкреслювалося, що відносини ВЧК та ВУЧК не обмежували суверенітет УСРР, а навпаки, усе робилося задля того, аби

«відстояти свободу радянської України, зміцнити співдружність республік у боротьбі з силами контрреволюції й бандитизмом»¹⁵.

Пояснюючи правові взаємовідносини цих двох спецслужб, дослідники одразу зазначили, що вони впливали з уявлення про

«форми федеративного співробітництва двох братніх республік — Росії та України — у перші роки радянської влади»¹⁶.

ВУЧК підпорядковувалася безпосередньо урядові УСРР згідно з постановою від 3 грудня 1918 р.¹⁷, була організована при відділі внутрішніх справ. Зокрема, призначення М. Лациса, відрядженого з ВЧК, на посаду голови ВУЧК відбулося відповідно до постанови уряду УСРР. Таким чином, із самого початку

¹³ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Х.: Основа, 1990. – 345 с.

¹⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – К., 1971. – С. 91.

¹⁵ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 89.

¹⁶ Там же. – С. 86.

¹⁷ СУ УСРР. – 1919. – Ст. 7.

створення української радянської спецслужби накази ВЧК не мали прямої дії для ВУЧК.

Але існувало декілька факторів, що зумовлювали якщо не пряме підпорядкування, то тісне співробітництво ВЧК та ВУЧК. *По-перше*, 12 грудня 1918 р. на засіданні президії ВЧК було ухвалено передати у центральний апарат ВУЧК кадровий склад Курського окружного відділу ВЧК та особовий склад 39 надзвичайних комісій і пунктів ВЧК, що розташовувалися на кордоні РСФРР та УСРР¹⁸. Невдовзі президія ВЧК 28 січня 1919 р. доручила інструкторському відділу направити необхідну кількість кадрів для роботи в «українські ЧК»¹⁹. Іноді проходив обмін кадрами. Так, на засіданні президії ВЧК 11 квітня 1920 р. було ухвалено рішення про обмін співробітниками між ВУЧК і ВЧК. З України в розпорядження центрального апарату ВЧК направлялися місцеві співробітники — вихідці з міщан. Їм на заміну ВЧК відрядило своїх «перевіраних» чекістів²⁰. Вірогідно, така акція мала на меті «зміцнення кадрів» ВУЧК, проведення своєрідної інтернаціоналістської перепідготовки українських чекістів в умовах радянської Росії. Такий захід був цілком виправданий для ВЧК. Чекісти — вихідці з міщан — здебільшого мали певний рівень освіти та світогляду. Відтак гасло «боротьби з контрреволюцією» вони не виконували безумовно, а намагалися осмислювати необхідність арештів окремих осіб, співвідносили вимоги «революційної доцільності» з повсякденною практикою життя, неформальними законами людського співжиття.

До того ж тут давалася взнаки загальна атмосфера українського інтелігентського середовища з його спрямуванням до «самостійності та незалежності». Керівники ГПУ РСФРР уважали за необхідне провести їх «перековку» в умовах інонаціонального середовища, де перед чекістом з України не поставала дилема «українського походження», «родинності» тощо. Боротьба з «контрреволюцією» в російській глибинці, участь у приду-

¹⁸ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 30.

¹⁹ Там же. – С. 37.

²⁰ Там же. – С. 154.

шенні повстань, у громадянській війні або назавжди відбивали «інтелігентські сентименти», або така людина випадала з чекістського середовища.

По-друге, згадані вище Л. Маймескулов, А. Рогожин, В. Сташис у своїй монографії наголошували, що міждержавні договори про військово-політичний союз від 1 червня 1919 р. та союзний робітничо-селянський договір від 28 грудня 1920 р. стали правовою основою для співробітництва між ВЧК і ВУЧК. Чи не головним чинником такої співпраці вони вважали «єдність більшовицького партійного керівництва чекістськими органами РСФРР та України»²¹. Але подібна «єдність керівництва» полягала в бажанні групи партійно-радянських керівників, здебільшого посланців Москви та вихідців із Катеринослава й Донбасу, що не бачили себе в українському середовищі, максимально сприяти якнайшвидшому об'єднанню радянської Росії та України. Так, 27 грудня 1918 р. на засіданні Тимчасового уряду УСРР було ухвалено ліквідувати прикордонні надзвичайні комісії ВУЧК через «межування з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою»²². Така постанова була цілком прогнозованою. Переважну більшість Тимчасового робітничо-селянського уряду України складали «праві» — В. Аверін, К. Ворошилов, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг, М. Рухимович та ін., які були прихильниками об'єднання радянських Росії та України. Так, Ф. Сергєєв (Артем) узагалі створення українського радянського уряду вважав передчасним і, посилаючись на партійну дисципліну та підпорядкованість ЦК, вимагав погоджувати найменші практичні кроки з ЦК КП(б)У, де ключові посади обіймали також «праві» (зокрема секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг). «Праві» часто посилалися, нерідко безпідставно, на підтримку їхніх дій із боку лідерів РКП(б)²³. Навіть після замі-

²¹ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 87.

²² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 31.

²³ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичне есе-хроніка. У 4 т. / Т. 3: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – С. 29–30.

ни Г. П'ятакова (представника «лівацького крила» РКП(б), противника Брестського миру) Х. Раковським на засіданні уряду України 27 січня 1919 р. було ухвалено постанову про ставлення до ВЧК:

«Всеукраїнській надзвичайній комісії надати представникам Всеросійській надзвичайної комісії повне сприяння у виконанні їхніх завдань»²⁴.

По-третє, більшість організаційно-розпорядчих документів ВУЧК були скопійовані з документації ВЧК. Про це, зокрема, свідчить порівняльний аналіз положень про особливі відділи ВУЧК (від 3 лютого 1919 р.)²⁵ та ВЧК)²⁶. Президія ВЧК на засіданні 9 березня 1919 р. навіть ухвалила рішення про створення особливих відділів:

«На території України організувати особливі відділи за типом існуючих у межах радянської Росії, що доручається т. Лацису чи тому, хто буде поставлений на чолі Всеукраїнської ЧК»²⁷.

З ухвали чітко простежується впевненість у повній підпорядкованості ВУЧК керівництву ВЧК через кадрову політику та український субцентр РКП(б)–КП(б)У.

Однак 22 квітня 1919 р. начальник активного відділення управління особливих відділів ВЧК написав голові ВЧК Ф. Дзержинському доповідну записку про невиконання керівництвом ВУЧК прохань про арешти білогвардійців:

«Для Всеукраїнської ЧК наших категоричних телеграм про проведення тих чи інших активних операцій, що впливають із нашої слідчої та активної роботи, очевидно, недостатньо. Вони, вірогідно, хочуть мати у себе на руках викривальний

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 100–102.

²⁵ Там само, спр. 38, арк. 7–7 зв.

²⁶ Див.: Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – Москва: МФД, 2003. – С. 330–331.

²⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 47.

матеріал для активної ліквідації справ, оскільки всі наші телеграми, що стосувалися найбільш значних білогвардійців, до цього часу не виконано або, у будь-якому випадку, особливий відділ не повідомлено про їх виконання. Так, нічого невідомо про виконання найбільш важливих телеграм:

1) Телеграма про арешт помічника начальника штаба Українського фронту Михеева. Встановлено, що, будучи начальником Олександрівського військового училища у 1918 р. він водночас був начальником Олександрівської організації, що складалася з колишніх офіцерів та юнкерів. Організація есерівсько-монархічна, була створена при заступнику Михеева — Ткаченкові — з «об'єднаної офіцерської організації».

2) Телеграма про арешт зарахованого за Вищою військовою інспекцією колишнього генерала Меллера, учасника «об'єднаної білогвардійської офіцерської організації», як начальника сформованої в Москві білої дивізії.

3) Телеграма про арешт колишнього штаб-офіцера для доручень розвідувального відділу штабу 13-ї армії Фока, котрий був на службі українського радянського уряду в Києві, був зарахований як відповідальна особа в окремому корпусі жандармів»²⁸.

Доповідна записка обговорювалася на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) 3 травня 1919 р. Ф. Дзержинський повідомив про невиконання Всеукраїнською надзвичайною комісією приписів ВЧК. Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило надіслати телеграму про безумовне виконання

«вимог особливого відділу стосовно Михеева та Меллера. За Фоком встановити спостереження»²⁹.

Цілком вірогідно, що окремі вимоги ВЧК не виконувалися співробітниками центрального та місцевого апаратів ВУЧК через організаційні проблеми, відсутність кадрів чи їх недосвідченість або й відверте недбальство. А можливо, чекісти радянської України проводили власні операції по цих «об'єктах».

²⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 112, д. 4, л. 5–5 об.

²⁹ Там же, д. 4, л. 3.

На цьому прикладі простежується алгоритм адміністративного та партійного тиску лідерів червоної Росії на керівників спецслужби та партійно-радянську верхівку УСРР. Невиконання вимог співробітників ВЧК (спецслужби, підпорядкованої РНК радянської Росії) відразу спровокувало скаргу до партійної інстанції — оргбюро ЦК РКП(б). Користуючись статутною нормою («демократичний централізм») лідери РКП(б) зажадали від ЦК КП(б)У, що діяв на правах обласної організації РКП(б), категоричного й безумовного виконання вимог своєї спецслужби.

Подальші події продемонстрували наростання «неузгодженостей» та конфліктів між партійними та державними апаратами радянської Росії й УСРР. Дії уряду Х. Раковського, що був противником жорстких централізаторських устремлінь та «автономізаторської» національної політики Й. Сталіна і його прихильників, спрямовувалися на реалізацію декларації щодо «незалежного статусу УСРР». Загалом лідери республіки Х. Раковський, В. Затонський та інші не відмовлялися від стратегічної ідеї щодо об'єднання, однак в «інтересах справи» впровадження комуністичних поглядів серед населення України та беручи до уваги стійкі тенденції титульної нації до «самостійності» й «незалежності» вони вважали за необхідне дотримуватися певної еволюції в «радянському національно-державному будівництві» та національній політиці. Таким чином, декларативно-незалежний статус України за цих умов ставав не таким уже й декларативним.

На цьому тлі формувалися і стосунки спецслужб. Одним із принципових конфліктів стала підготовка в липні 1922 р. «Положення про взаємовідносини між ГПУ УСРР та ГПУ радянської Росії». Відомий дослідник історії радянських органів державної безпеки О. Плеханов із посиланням на матеріали Центрального архіву ФСБ Російської Федерації згадує про підготовку такого документа й окреслює основні його положення³⁰. Проте чимало суттєвих фактів щодо дискусії про повноваження центрального апарату ГПУ майбутньої федерації та українського республіканського відомства так і не було розкрито.

³⁰ Плеханов А. ВЧК-ОГПУ: 1921–1928 гг. – Москва: X-History, 2003. – С. 109–110.

Отже, 16 липня 1922 р. до ГПУ радянської Росії було офіційно надіслано два варіанти «Положення про взаємостосунки ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР». Перший підготували у ГПУ УСРР, другий — у РНК УСРР. Спільні ідеї цих двох проектів полягали в наступному:

- ГПУ УСРР є необ'єднаною з РСФРР центральною установою;
 - голова ГПУ УСРР є повноважним представником ГПУ РСФРР і з метою координації керівництва йому підпорядковуються всі місцеві апарати та війська ГПУ УСРР;
 - ГПУ РСФРР не має права листуватися з місцевими апаратами ГПУ УСРР без дозволу останнього. У випадку термінового оперативного завдання запити можуть направлятися місцевим апаратам ГПУ УСРР безпосередньо з одночасним повідомленням центрального апарату українського ГПУ;
 - накази та розпорядження ГПУ РСФРР обов'язкові для ГПУ УСРР лише в тому випадку, коли вони відповідають місцевим умовам або підтверджені постановами ВУЦВК та РНК УСРР. У цьому разі їх належало затвердити відповідними наказами ГПУ України. Таке положення мало історичне підґрунтя. Так, згідно з ухвалою президії ВЧК від 30 серпня 1920 р.,
«усі накази ВЧК і всі оперативні завдання ЧК, РТЧК та особливо загоноу України направлялися тов. Манцеву для негайного поширення для ЧК України за його відповідальністю».
- Голова ВУЧК В. Манцев мав право затримувати накази та розпорядження ВЧК, що вступали у суперечність із законами УСРР, постановами РНК УСРР та «місцевими умовами життя». Однак про такі випадки В. Манцев зобов'язувався відразу повідомляти ВЧК. Керівництво російських чекістів погоджувалося навіть на те, щоб інформаційно-аналітичні зведення направлялися до ВЧК лише через В. Манцева³¹;
- ГПУ УСРР забезпечувалося всіма видами необхідного постачання ГПУ РСФРР, що виділяється для ГПУ УСРР, не менше 20% усіх виданих йому державою для загальнофедеративних потреб ресурсів — як грошових, так і матеріальних;

³¹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 181–182.

- ГПУ УСРР не має права листування з державними установами та місцевими апаратами ГПУ РСФРР поза центральним апаратом за винятком термінових оперативних завдань, про що обов'язково повідомляється ГПУ РСФРР.

Водночас проекти мали суттєву різницю:

- у чекістському варіанті ГПУ УСРР підпорядковувалося безпосередньо урядові України, а в урядовому — НКВД УСРР. Вірогідно, що голова республіканського ГПУ В. Манцев уважав за необхідне залишити широкі управлінські повноваження, передбачаючи законодавче закріплення розширених меж компетенції органів державної безпеки. Натомість, голова РНК Х. Раковський після завершення громадянської війни пропонував чекістам сконцентруватися суто на «контрреволюційних злочинах», різко звужуючи надзвичайні повноваження ГПУ УСРР;
- В. Манцев пропонував затверджувати голову ГПУ УСРР (повноважного представника ГПУ РСФРР в Україні) у ГПУ РСФРР. Подібна ініціатива відсутня в урядовому проекті. Вірогідно, Х. Раковський уважав за потрібне призначити голову ГПУ УСРР постановою уряду з відповідними погодженнями у ЦК КП(б)У;
- в урядовому проекті окремим пунктом було виділене положення про обов'язковість виконання ГПУ УСРР оперативних завдань ГПУ РСФРР у загальносоюзних справах;
- у проекті В. Манцева вважалось «обов'язковим» для ГПУ УСРР: а) загальні організаційні форми, ухвалені ГПУ РСФРР для органів федерації; окремі відступи через «місцеві умови» допускалися лише з відома ГПУ РСФРР, а в екстрених випадках і без його згоди; б) форми обліку особового складу, порядок його зміни, інформаційно-статистичні форми роботи, що прийняті ГПУ РСФРР для федерації; в) оперативні завдання у справах «загальнореспубліканського» масштабу. Натомість в урядовому проекті ГПУ РСФРР та ГПУ УСРР мали вище перелічені параметри «погоджувати»³².

³² РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 479–480.

Уже 20 липня 1922 р. колегія ГПУ РСФРР розглянула проект «Положення...». Доповідачем був начальник східного відділу Я. Петерс. Колегія висловила категоричну незгоду з проектом РНК УСРР та ухвалила

«просити ЦК РКП(б) призначити комісію для розгляду цього «Положення...»³³.

Проект, підготовлений РНК УСРР, 27 липня 1922 р. разом із проектом ГПУ РСФРР були направлені заступником голови ГПУ РСФРР І. Уншліхтом в оргбюро ЦК РКП(б) особисто В. Куйбишеву:

«Надсилаючи проект положення про взаємовідносини Держполітуправління УСРР із Держполітуправлінням РСФРР, прийнятий Раднаркомом УСРР, повідомляю, що колегія ГПУ [РСФРР] з ним погодитися не може. Надсилаю Вам наш проект і прошу призначити комісію для його розгляду»³⁴.

Відповідну комісію оргбюро ЦК РКП(б) було утворено 9 серпня 1922 р. на чолі з завідуючим агітаційно-пропагандистським відділом ЦК РКП(б) А. Бубновим. До її складу входив член колегії ГПУ РСФРР Я. Петерс. Вірогідно, що його включення зумовлювалося посадою — начальник східного відділу ГПУ РСФРР. Саме він координував роботу органів держбезпеки на Кавказі, Туркестанській, Башкирській, Татарській і Кримській автономних, Бухарській і Хівинській народних республіках, що боролися проти «специфічної східної контрреволюції та східного шпигунства»³⁵. Отже, у нього вже був первинний досвід взаємодії з «окраїнними» ГПУ і лідери РКП(б) поклали на Я. Петерса втілення вироблених практичних рішень в «українському питанні».

Цікаво, що обидва проекти «Положення...» вже були в розпорядженні І. Уншліхта задовго до офіційного надсилання до ГПУ РСФРР. Про це свідчить доповідна записка З. Кацнельсона від 14 липня 1922 р. У березні 1922 р. він повернувся до Москви

³³ Плеханов А. ВЧК-ОГПУ: 1921–1928 гг. – С. 109.

³⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 52.

³⁵ Государственный архив Российской Федерации, ф. 9401, оп. 2, д. 519, л. 366. Опубл.: Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: 1917–1991: Справочник. – С. 431–432.

з посади повноважного представника ВЧК по Північному краю та начальника особливого відділу північного кордону. Поки вирішувалося питання призначення його керівником економічного управління ГПУ РСФРР, він перебував у розпорядженні голови ГПУ РСФРР. Відтак 12 липня 1922 р. З. Кацнельсон отримав доручення І. Уншлихта проаналізувати обидва українські проекти.

З. Кацнельсон стверджував, що ці документи писалися одним автором. Варіант проекту ГПУ УСРР готувався явно для ГПУ РСФРР, тому що

«тут усе викладено в більш м'якій і прийнятній формі. Однак сутність обох проектів — “самостійницька”».

Термін «самостійність» у російській політичній практиці завжди вживався з негативним відтінком для означення української «дрібнобуржуазності», «отаманщини», «анархізму» тощо. Щодо проекту РНК УСРР З. Кацнельсон писав:

«Проект № 2, згідно з супровідним [листом], ухвалений Раднаркомом УСРР, [...] неприйнятний для ГПУ РСФРР, адже він проникнутий від початку до кінця духом повної “самостійності” України. Він позбавляє ГПУ РСФРР можливості керувати роботою органів ГПУ на всій території федерації. Між тим, ця робота, як жодна інша, вимагає сильної концентрації».

З. Кацнельсон уважав прийнятним редакцію РНК УСРР щодо підпорядкування органів державної безпеки республіки НКВД УСРР через «відповідність постанові ВЦВК³⁶ про місце ГПУ серед інших органів робітничо-селянського уряду».

Одне з центральних положень щодо підпорядкування місцевих апаратів ГПУ УСРР, а також особливих і транспортних відділів, що діяли на території України й підлягали безпосередньо ГПУ РСФРР, викликало жорстку критику. У проекті РНК УСРР

«стаття 2 завдяки тонкій редакції надає можливість повного підпорядкування ГПУ УСРР особливих і транспортних відділів, причому підпорядкуванню головним чином голові ГПУ УСРР, а не як повноважному представнику ГПУ РСФРР».

³⁶ Див.: Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – С. 423.

У проекті ГПУ УСРР дане положення взагалі

«випинає на перший план голову ГПУ УСРР і уже через це є повноважним представником ГПУ РСФРР».

На думку З. Кацнельсона, повинно бути навпаки, — повноважний представник ГПУ РСФРР в Україні є головою ГПУ УСРР через першу посаду:

«Інакше можливі великі недоречності й зіткнення через особу повноважного представника ГПУ РСФРР, а також втрата ГПУ РСФРР впливу на українські органи ГПУ».

Стаття 3 обох проектів щодо відповідності наказів ГПУ РСФРР «українським умовам» та обов'язковість їх підтвердження республіканським ГПУ, за твердженням З. Кацнельсона, узагалі «зриває оперативну роботу і підриває авторитет ГПУ РСФРР». У статті 4 щодо механізму взаємодії ГПУ РСФРР із місцевими апаратами ГПУ УСРР пропонувалося діяти через апарат повноважного представництва ГПУ РСФРР, а не ГПУ УСРР:

«[...] інакше, яка необхідність у його існуванні? Оперативні завдання всі можуть направлятися безпосередньо [у місцеві апарати] з одночасним направленням копії у ГПУ УСРР, оскільки поняття “терміновості” не визначене».

Центральний та місцеві апарати ГПУ УСРР за потреби зв'язку з органами ГПУ РСФРР повинні були діяти через апарат повноважного представництва ГПУ РСФРР. Редакція статті 5 обох проектів про «20% фінансове та матеріальне забезпечення органів ГПУ УСРР» також викликала заперечення. На думку З. Кацнельсона, фінансування та матеріально-технічні витрати на діяльність ГПУ УСРР слід здійснювати за умови наявності ресурсів та згідно із «загальнобюджетним відсотком відрахувань».

Пропонована РНК УСРР та ГПУ УСРР процедура погодження організаційних структури, звітності, обліку, кадрових змін, інформаційно-статистичних форм тощо через «устремління до самостійності» теж не влаштовувала керівництво ГПУ РСФРР. Усі зміни повинні бути санкціоновані тільки російським ГПУ³⁷.

³⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 46.

На засіданні комісії оргбюро ЦК РКП(б) 24 серпня 1922 р. про розгляд взаємовідносин між ГПУ РСФРР та ГПУ УСРР А. Бубнов та член колегії ГПУ РСФРР Я. Петерс ухвалили проект «Положення...», вироблений колегією ГПУ радянської Росії. 29 серпня проект та копію протоколу засідання «комісії А. Бубнова» було надіслано для затвердження на нараді завідуючих відділами ЦК РКП(б)³⁸.

На засіданні секретаріату ЦК РКП(б) 30 серпня 1922 р. у присутності Й. Сталіна, В. Куйбишева, члена ЦК РКП(б) І. Зеленського, членів ЦКК М. Шкирятова, О. Коростельова, секретаря ЦК РКСМ Л. Шацькіна та інших після доповіді А. Бубнова було ухвалено наступне рішення:

«Прийняти проект про взаємовідносини ГПУ РСФРР із ГПУ УСРР у редакції ГПУ [РСФРР]»³⁹.

Автори цього проекту поки що невідомі. Цілком вірогідно, що за основу було прийнято розроблений З. Кацнельсоном проект «Положення про взаємовідносини ГПУ РСФРР із ГПУ УСРР», котрий додавався до доповідної записки від 14 липня 1922 р. І. Уншлихту. Однак цей додаток наразі не виявлено. На користь такої версії свідчать окремі положення щодо підпорядкування органів державної безпеки радянської України ГПУ РСФРР, запропоновані З. Кацнельсоном у згаданій доповідній записці. Поки що в розпорядженні дослідників є лише остаточний варіант «Положення...», затвердженого 30 серпня 1922 р. секретаріатом ЦК РКП(б).

Формулювання параграфу 1 поклали край найменшим «незалежницьким ілюзіям» як керівників ГПУ УСРР, так і РНК України:

«Із метою найбільшого погодження діяльності ГПУ РСФРР і ГПУ УСРР, що, згідно з договором УСРР та РСФРР, є необ'єднаною з РСФРР центральною установою при НКВД УСРР, а також із метою керівництва особливими, транспортними відділами, військами ГПУ на Україні й охороною кордонів, що перебува-

ють під єдиним керівництвом ГПУ РСФРР, ГПУ РСФРР призначає за погодженням із ВУЦВК повноважного представника ГПУ РСФРР на Україні, який є одночасно головою ГПУ УСРР».

Таким чином, «владний акцент» із голови ГПУ УСРР (повноважного представника ГПУ РСФРР) переносився на повноважного представника ГПУ РСФРР (голову ГПУ УСРР). Водночас при збереженні формальної управлінської логіки — погодження кандидатури голови ГПУ України з ВУЦВК — у партійно-радянських лідерів республіки було відібрано ініціативність призначення. В арсеналі політбюро ЦК КП(б)У та РНК України для впливу на керівників федерації (радянської Росії) залишався лише підбір та погодження кандидатури. У ГПУ УСРР було право змінювати, призначати керівників місцевих апаратів, але лише після погодження з ГПУ РСФРР. Також останнє визначало кількість військ для ГПУ УСРР із підпорядкуванням їх повноважному представництву ГПУ РСФРР.

Наступні параграфи теж збігалися з пропозиціями З. Кацнельсона. Зокрема, усі накази та розпорядження ГПУ РСФРР обов'язкові для виконання ГПУ УСРР і підтверджувалися останнім наказом по підвідомчих органах; ГПУ РСФРР листується з місцевими апаратами ГПУ УСРР через апарат повноважного представництва ГПУ РСФРР в Україні, натомість українські чекісти листувалися з державними установами та місцевими чекістськими апаратами лише через ГПУ РСФРР (цей механізм чітко висвітлював контролюючі функції повноважного представництва ГПУ РСФРР в УСРР); організаційні структури, форми обліку особового складу, кадровий рух, інформаційно-статистичні форми, звітність, прийняті у ГПУ РСФРР, обов'язкові й для ГПУ УСРР⁴⁰.

Таким чином, спроба республіканського партійно-державного керівництва в умовах формування радянської федерації взяти під адміністративний контроль органи державної безпеки та отримати інструмент для утримання управлінської й політичної рівноваги в новій державі — СРСР зазнали повної поразки.

⁴⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 54.

³⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 365, л. 44–45.

³⁹ Там же, л. 2.

6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП(б) ухвалив проект постанов про об'єднання радянських республік. У пункті 5 відзначалося, що центральні органи «боротьби з контрреволюцією» повинні підпорядковуватися «директивам відповідних наркоматів і постановам РНК і Ради праці та оборони союзу республік».

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України («ЦК КП(б)У–КПУ») та Російського державного архіву соціально-політичної історії («Центральный комитет КПСС») відклався чималий масив листування про управлінські конфлікти щодо конкретних підприємств, трестів, ущемлення прав республіканського виконавчого апарату тощо. Оцінюючи стосунки партійно-радянських апаратів Росії та України в 1919 – на початку 1920-х рр., Х. Раковський у квітні 1923 р. в політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції заявив:

«У нашій роботі ми зустрілися з непевністю відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р.⁴¹, накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за два останні роки, яку набуто на тлі НЕП, не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанову політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами»⁴².

Делегати VII Всеукраїнської конференції КП(б)У у резолюції «Національні моменти в радянському та партійному будівництві» підкреслили декілька центральних положень, котрі чітко визначали погляди лідерів УСРР на радянську федерацію:

⁴¹ Див. докл.: *Єфіменко Г.Г.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік.

⁴² Вісті ВУЦВК. – 1923. – 7 квітня.

- повна рівність прав та обов'язків окремих республік — членів Союзу як у спільних між собою відносинах, так і щодо центральної союзної влади;
- розбудова органів управління центральної влади Союзу на принципах, що гарантували реалізацію як спільних, так і національних потреб;
- при концентрації в руках центральної влади Союзу справ щодо державної оборони, зовнішньої політики й державного господарства повинна бути забезпеченість за союзними республіками права безпосередньої участі в роботі відповідних союзних органів у Центрі та на місцях і їх реального контролю;
- надання республікам широких бюджетних прав, що гарантувало б можливість реалізації власної державно-національної, культурної та господарської ініціативи⁴³.

Але, як засвідчила подальша практика, Й. Сталін та його оточення планомерно проводили лінію на політичну та економічну централізацію. Органи державної безпеки радянської України після створення СРСР було повністю інтегровано у загально-союзну систему, жорстко контрольовану центральним апаратом ГПУ–НКВД СРСР та особисто Й. Сталіним. Таким чином, спроби вищого партійно-державного керівництва радянської України реалізувати декларований лідерами РСДРП(б) – РКП(б) державний суверенітет республіки навіть у межах союзного договору наштовхнулися на спротив кремлівського керівництва. Запропоновані головою ГПУ УСРР В. Манцевим та головою РНК Х. Раковським проекти взаємовідносин української та російської спецслужб в умовах підготовки союзного договору 1922 р. було інтерпретовано як прояв «самостійництва».

Користуючись тезою про необхідність жорсткої централізації процесу боротьби з «контрреволюцією», політичні лідери радянської Росії та майбутнього СРСР заклали в підвалини нової держави всебічний контроль за органами державної без-

⁴³ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. – Т. 1: 1918–1941. – С. 274–275.

пеки. Через мережу партійних комітетів, систему погодження призначень керівників центрального та місцевих апаратів ГПУ–НКВД України Й. Сталін не лише контролював сам перебіг боротьби з «контрреволюцією», а й отримав можливість визначати об'єкти такої боротьби.

Подкур Р. Взаимоотношения ГПУ УССР и ГПУ РСФСР в контексте подписания союзного договора 1922 г.

На основе архивных документов раскрываются неизвестные аспекты формирования взаимоотношений ГПУ УССР и ГПУ РСФСР в 1919–1922 гг.

Ключевые слова: органы госбезопасности, ГПУ УССР, ГПУ РСФСР, союзный договор.

Podkur R. Relations between the GPU Ukrainian SSR and the GPU of the RSFSR in the context of the signing of the Union Treaty of 1922

On the basis of archival documents reveal unknown aspects of the formation of the relationship of the GPU and the GPU of the Ukrainian SSR USSR in 1919-1922 years.

Key words: secret service, GPU of the Ukrainian SSR, the GPU of the RSFSR, the treaty of alliance.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Марина ГОРИН **

Єврейське населення Кам'янець-Подільської області в роки нацистської окупації

У на основі виявлених співробітниками УСБУ у Хмельницькій області архівних документів та свідчень очевидців уточнюються статистичні дані щодо місць примусового утримання єврейського населення на території Кам'янець-Подільської області в 1941–1944 рр.

Ключові слова: ґетто, Кам'янець-Подільська область, окупація, знищення, Голокост, єврейське населення.

Питання життя єврейського населення в умовах нацистської окупації налічує тисячі наукових монографій, статей, науково-документальних збірників. Автори досліджували цю проблему не лише в історичній площині, але й у політологічному, психологічному, соціологічному, демографічному, етнічному

* *Горин Марина Павлівна* — консультант-експерт САЗ управління Служби безпеки України у Хмельницькій області.

контекстах. Значна кількість праць зумовила проведення історіографічних досліджень¹.

Якщо документи центральних та обласних держархівів уже практично опрацьовані дослідниками, то матеріали радянських органів державної безпеки донедавна через обмежувальні грифи були недоступні дослідникам. Такі документи створювалися в контексті розслідування злочинів нацистів в Україні, участі громадян СРСР у масових акціях зі знищення єврейського населення. Метою цієї розвідки є корекція вже відомої інформації про місця примусового утримання єврейського населення на основі виявлених документів органів державної безпеки радянської доби.

До початку Другої світової війни в межах УРСР проживало понад 3 млн євреїв. У зв'язку з раптовим початком воєнних дій понад 2,9 млн радянських євреїв не встигли евакуюватися й опинилися під німецькою окупацією. На них чекало позбавлення всіх прав, жорстоке поводження, страждання й знущання у спеціальних місцях утримання, зрештою — масове знищення.

З утвердженням на території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області окупаційної влади розпочалася ідеологічна обробка місцевого населення з метою змінити його ставлення до осіб єврейської національності, викликати ненависть до них. У газетах, брошурах, плакатах євреї зображувалися підбурювачами всіх війн, винуватцями всіх жахів, пережитих людством. У розпалюванні антисемітських настроїв вміло використовувався факт широкого представлення їх у радянських виконавчих та партійних органах.

Із перших днів нацистської окупації єврейське населення зганяли до гетто — місць компактного проживання євреїв, що огорожувалися колючим дротом. Іноді під гетто відводилися

¹ Абакумова Г. Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років ХХ століття // Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд. – К., 2012. – С. 90–100; Подольський А.Ю. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа и сопротивление украинского еврейства (1941–1944). – К., 1999. – С. 26–37.

інші значні ділянки та розташовані на них приміщення: військові казарми, склади, будівлі колгоспних господарств, стайні, свинарники та ін. Іноді євреїв утримували просто неба².

Донедавна вважалося, що на території Кам'янець-Подільської області було створено 16 гетто. Протягом 2006–2007 рр. співробітники управління Служби безпеки України у Хмельницькій області провели пошук, відбір архівних документів та матеріалів, виявили й опитали свідків про місця примусового утримання військовополонених і цивільного населення на території України в 1941–1944 рр. Таким чином, було встановлено, що в Кам'янець-Подільській області в період німецької окупації функціонувало 38 гетто.

Опрацювання архівних документів засвідчило, що практично в кожному населеному пункті з компактним проживанням єврейської громади створювалися гетто. Нацисти постійно переміщували й концентрували значні контингенти євреїв у місцях, зручних для вивезення їх у концтабори країн Європи.

Практично всі гетто Кам'янець-Подільської області були огорожені колючим дротом та охоронялися місцевою поліцією³. Інколи їх не огорожували й не охороняли, проте єврейське населення, боячись розправи, не залишало територію гетто. Організованого харчування не було. Зазвичай жили власними продовольчими запасами чи отриманими від українського населення. Спілкування з місцевими мешканцями заборонялося, але жителі навколишніх сіл на свій страх та ризик передавали до гетто продукти⁴. Елементарні медичні послуги надавалися тільки у випадках загрози спалаху епідемії. Лише в одному з гетто м. Проскурова (нині Хмельницький) було створено лікарню, де працювали самі ж євреї⁵.

Зазвичай єврейське населення використовували на важких фізичних роботах, що супроводжувалося постійними знущан-

² ГДА СБ України, м. Хмельницький, ф. 6, спр. 984, арк. 18–25, 34–38; спр. 20287, арк. 32–34, 40–41; спр. 21319, арк. 96–97, 136–137.

³ Там само, спр. 2027, 11765, 21462, 22823 та ін.

⁴ Там само, спр. 2027, 1252, 1024, 24485, 25446, 22823 та ін.

⁵ Там само, спр. 21370, арк. 34–35, 41–44, 64.

нями, побиттям і тортурами. Працювали євреї переважно на ремонті шосейних доріг та залізниць, у піщаних кар'єрах, каменоломнях⁶.

1 вересня 1941 р. керівництво нацистської Німеччини видало розпорядження про обов'язкове носіння євреями на одязі жовтої шестикутної зірки. Проте на території Кам'янець-Подільської області така практика запроваджувалася лише в деяких гетто⁷.

У матеріалах радянських органів державної безпеки також ретельно фіксувався механізм розстрілу єврейського населення, який здійснювався за типовою схемою: обиралося віддалене від населеного пункту місце, євреїв змушували викопувати ями чи траншеї, роздягали, потім заганяли в яму по 5–10 осіб і вбивали пострілом у потилицю⁸. На маленьких дітей зазвичай набоїв не витрачали, їх вкидали до ям живими, де вони задихалися під масою тіл та землі.

Загалом на території Кам'янець-Подільської області надзвичайною державною комісією з розслідувань злочинів німецько-фашистських загарбників виявлено понад 60 місць масових розстрілів та поховань осіб єврейської національності⁹.

Значну кількість місцевих євреїв відправляли до окупованих країн Європи, а конфісковане майно, що раніше їм належало, розподілялося між поліцаями, окупаційною адміністрацією, частина відправлялася ешелонами в Райх. Деякі гетто створювалися тимчасово для подальшого конвоювання єврейського населення до стаціонарних великих гетто чи місць розстрілів¹⁰. Однак за описами очевидців, що відклалися в архівних матеріалах, ці місця більше схожі на пункти збору громадян єврейської національності, аніж на гетто. Відтак однозначно назвати

⁶ ГДА СБ України, м. Хмельницький, ф. 6, спр. 11459, арк. 21–22; спр. 1881, арк. 11–14, 16–35.

⁷ Там само, спр. 2027, арк. 105–108, 121–126; спр. 11782, арк. 89–90, 107–114.

⁸ Там само, спр. 11765, арк. 44, 107–108.

⁹ Там само, ф. 5, спр. 70, т. 7, арк. 21–35.

¹⁰ Там само, ф. 6, спр. 925, арк. 27, 60–62; спр. 1252, арк. 19, 31–33, 43, 83.

їх повноцінними гетто чи спростувати факт їх існування саме як гетто ми не маємо можливості. Оскільки збір населення тривав від декількох днів до декількох тижнів, таке місце сприймалося місцевими мешканцями як повноцінне гетто.

Загалом, за твердженням М. Г. Дубик, на території України було створено 304 гетто, переважно у Трансністрії¹¹. Зокрема, у межах Кам'янець-Подільської області функціонувало 16 гетто¹². Однак ці дані не претендують на повноту та можуть бути доповнені. Відтак, узявши до уваги дослідження, проведені співробітниками СБ України в 2006–2007 рр., варто дещо відкоригувати відомості, наведені в укладеному М. Г. Дубик «Довіднику про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)».

По-перше, в архівних матеріалах управління Служби безпеки України у Хмельницькій області та джерелах, зібраних його співробітниками, жодним чином не згадується вказане в «Довіднику...» гетто у с. Радівці Вовковинецького району. Можливо, воно існувало як тимчасове місце збору єврейського населення. Оскільки дослідники більшість таких пунктів усе-таки класифікували як гетто, мабуть, саме у цьому може бути причина похибки в кількості місць примусового утримання громадян на території не тільки Кам'янець-Подільської області, але й усієї України.

По-друге, дослідження співробітників управління СБ України підтвердили той факт, що, на відміну від східних областей, у Кам'янець-Подільській не існувало «таборів примусової праці для євреїв», оскільки практично всіх працездатних із гетто й без того постійно конвоювали для виконання важких робіт.

По-третє, співробітники УСБУ у Хмельницькій області виявили, що місцями примусового утримання осіб єврейської національності на території нинішньої Хмельниччини були не лише гетто, а й пункти збору. Так, місцеве гетто являло собою огорожену територію, де зосереджували євреїв та використо-

¹¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. М. Г. Дубик. – К., 2000. – С. 26–200.

¹² Там само. – С. 84–86.

ували їх на важких фізичних роботах. Перманентно окупаційна адміністрація проводила акції зі знищення єврейського населення. На відміну від гетто, пункти збору влаштувалися у відокремлених приміщеннях чи на огороженій місцевості, куди тимчасового зганялася певна кількість людей для їх подальшого переміщення в гетто чи до місць страти.

Таким чином, виявлені співробітниками Служби безпеки України архівні документи та зібрані свідчення очевидців дають змогу не лише уточнити локалізацію місць примусового утримання громадян єврейської національності, провівши їх класифікацію. Матеріали архівно-кримінальних справ, інформаційно-аналітичних записок дозволяють виявити типи поведінки і ставлення українського населення до євреїв, що опинилися в гетто й пунктах збору, виявити військових злочинців та встановити імена рятівників жертв («праведників світу»).

Горин М. Еврейское население Каменец-Подольской области в годы нацистской оккупации

В статье на основе выявленных сотрудниками УСБУ в Хмельницкой области архивных документов и свидетельских показаний уточняются статистические данные о местах принудительного содержания еврейского населения на территории Каменец-Подольской области в 1941–1944 гг.

Ключевые слова: гетто, Каменец-Подольская область, оккупация, уничтожение, Холокост, еврейское население.

Goryn M. The Jewish population of Kamenetz-Podolsk region during the Nazi occupation

On the basis of identified staff UAS in the Khmelnytsky region of archival documents and evidence specified statistical data about places of detention of the Jewish population in Kamenetz-Podolsk region in 1941–1944.

Key words: ghetto, Kamenetz-Podolsk region, occupation, destruction, the Holocaust, the Jewish population.

*Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ**

Структура Дрогобицької округи ОУН (1945–1952 рр.)

На основі невідомих та маловідомих архівних матеріалів у статті вперше відтворюється організаційна структура оунівського підпілля у Дрогобицькій області від середини 1940-х до початку 1950-х рр. Автор дослідив особливості діяльності підпілля на згаданих теренах, простежив процес реорганізації референтур відповідно до умов ведення боротьби. Показано, що ОУН протягом свого існування проходила процес трансформації, який дав їй можливість ще протягом десяти років вести боротьбу проти радянської влади.

Ключові слова: ОУН, УПА, Дрогобицька область, структура, округа, надрайон, провід, референтура.

Вивчення структури Дрогобицької округи ОУН є важливою науковою проблемою. Від її повноцінного розкриття залежить вирішення іншого питання — діяльності округи, що також дозволяє простежити масштаби функціонування та організаційні зв'язки між окремими ланками. Частково це питання розглядалося в узагальнюючих працях, зокрема Д. Веденєєва і Г. Биструхіна¹, А. Кентія², Ю. Киричука³, А. Русначенка⁴. Значно ретельніше проблему адміністративного поділу та організаційного уст-

* *Ільницький Василь Іванович* — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького педагогічного університету ім. Івана Франка.

¹ *Веденєєв Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945–1980-ті роки. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.; *Іх же.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії: 1940–1950-ті роки. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.

² *Кентій А.* Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 111 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 220 с.

³ *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Л.: ЛДУ імені Івана Франка, 2000. –

рою вивчав П. Содоль⁵. Декілька праць, присвячених питанням структурного поділу, опублікував В. Мороз⁶. Історики у загальних рисах показували структуру на всіх теренах загалом або окремих ланок. Однак спеціального дослідження, присвяченого устрою підпілля Дрогобицької округи, немає. Відтак мета статті — висвітлення структури Дрогобицької округи ОУН у 1945–1952 рр.

Згідно з підпільним адміністративно-територіальним поділом, упродовж 1940–1945 рр. Дрогобицьчина мала статус області у складі краю Західні українські землі, який охоплював на той час території історичної Галичини та Холмщини. До літа 1944 р. в області налічувалося три округи — Дрогобицька, Самбірська та Стрийська. Першу було скасовано навесні 1944 р.⁷ Округи, своєю чергою, поділялися на повіти, райони, підрайони (кущі), станиці, котрі вважалися найнижчою структурною ланкою організації⁸. У прийнятій в УПА структурі, територія

304 с.; *Його ж.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Л.: Добра справа, 2003. – 464 с.

⁴ *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках. – К.: Універ. вид-во «Пульсари», 2002. – 519 с.

⁵ *Содоль П.* Українська повстанча армія: 1943–1949: Довідник перший. – Нью-Йорк: [б. в.], 1994. – 199 с.; *Його ж.* Українська повстанча армія: 1943–1949: Довідник другий. – Нью-Йорк: [б. в.], 1995. – 295 с.

⁶ *Мороз В.* Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобицьчині (1944–1950-і рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник: Спецвипуск. – Дрогобицьк: НВЦ «Каменярь», 2002. – С. 188–198; *Його ж.* Розгортання повстанської боротьби на Буковині у 1944 році // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 8 (641). – С. 54–69; *Його ж.* Вступ // Літопис Української повстанської армії: Нова серія. – Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг»: Документи і матеріали: 1943–1952 / Упор. В. Мороз, О. Вовк. – Кн. 1. – К.: Торонто: [б. в.], 2009. – С. 6–69; *Його ж.* Зиновій Тершаковець-«Федір» // Літопис УПА: Серія «Події і люди». – Торонто; Л.: Літопис УПА, 2011. – 128 с.

⁷ *Мороз В.* Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобицьчині (1944–1950-і рр.). – С. 189.

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 327; т. 9, арк. 17.

Дрогобицької області ОУН входила до однойменної військової округи (ВО) 5 «Маківка» (у складі УПА-Захід). Командир ВО одночасно обіймав посаду військового референта Дрогобицького обласного проводу ОУН.

Рішення щодо реорганізації краю Західні українські землі було ухвалене Проводом ОУН, імовірно, у листопаді 1944 р. Принаймні, про це йдеться в листі голови бюро Проводу ОУН Романа Шухевича («Степана») до крайового провідника ЗУЗ Романа Кравчука («Петра»):

«Тепер, у зв'язку з новою організаційною схемою, Ви самі зможете легко обслужити ті 3 одиниці, які Вам підпорядковані».

Цей лист не має дати, у ньому говориться про призначення організаційного референта ЗУЗ Петра Дужого («Дороша») референтом пропаганди Проводу ОУН, що сталося саме в листопаді 1944 р.⁹ У листі П. Дужого, датованому 22 листопада 1944 р., йдеться про призначення З. Тершаковця («Федора») обласним провідником ОУН Дрогобицьчини з такою нотаткою:

«Федір уже пішов до праці. У сьогоднішній записці до нього я доручив йому на майбутнє підпорядковуватися Арпадові. У записці до Арпада я написав, щоб він, покликаючись на Ваше і моє доручення, перебрав Федора, Галича і Зенона»¹⁰.

«Арпад» — це обласний провідник ОУН Львівщини, який став першим крайовим провідником Львівського краю. Із листа П. Дужого можна зрозуміти, що йдеться про підпорядкування Дрогобицької (провідник З. Тершаковець [«Федір»]) та Перемишльської (провідник В. Галаса [«Зенон»]) областей Львівському краю. Щоправда, невідомо, чи така реорганізація була ініційована керівництвом ОУН, або була ініціативою самого П. Дужого як організаційного референта ЗУЗ (що малоімовірно).

Відповідно були проведені й зміни у військово-територіальному поділі УПА. Замість п'яти ВО, що існували станом на листо-

⁹ *Мороз В.* З листування членів Проводу ОУН (листопад 1944 – травень 1945) // Український визвольний рух: Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – Л., 2007. – С. 43–44.

¹⁰ Там само. – С. 41.

пад 1944 р., було створено три, які, напевно, мали співвідноситися з новоутвореними краями ОУН, що постали у зв'язку з реорганізацією областей та функціонували до припинення організованої боротьби на українських землях. Відповідно до наказу УПА-Захід (ч. 9/44 від 25 листопада 1944 р.) ВО 5 «Маківка» приєднувалася до Станіславської ВО 4 «Говерля»¹¹, а не до ВО «Буг», як це мало б впливати з розпорядження П. Дужого. До ВО «Буг» було прилучено тільки Перемишльську ВО «Сян». Виходячи з того, що згодом Дрогобиччина по лінії ОУН входила до Карпатського краю (основу якого становила Станіславська область), а по лінії УПА — до ВО 4 «Говерля», територіально співвідносного з ним, можна припустити, що в листопаді 1944 р. існували ще певні розбіжності щодо підпорядкування Дрогобиччини. Точно невідомо, коли саме відбулося впорядкування структури. Можна припустити, що це сталося наприкінці 1944, але не пізніше весни 1945 рр.

Дрогобицька обласна організація ОУН була реорганізована у Дрогобицьку округу. При цьому навесні 1945 р. певні частини території, що входили до складу області, були перепідпорядковані іншим територіальним одиницям ОУН. Так, Жидачівський повіт відійшов до Калуської округи ОУН Карпатського краю; на його основі створено Журавненський надрайон, структуру якого склали два райони — Жидачівський і Журавненський. Миколаївський і Рудківський повіти були перепідпорядковані Городоцькій (Львівській) окрузі Львівського краю ОУН й увійшли, відповідно, до Городоцького (Комарнівського) надрайону (від Дрогобиччини відійшли Рудківський і Комарнівський райони) і Миколаївського (Щирецького) надрайону (перейшов Миколаївський район).

Із колишньої Перемишльської області не пізніше травня 1945 р. до Дрогобицької округи приєднано ту частину Добромильського повіту, яка опинилася східніше від польсько-радянського кордону. З неї створено Добромильський район ОУН, який охопив за радянським поділом територію Добромильського та Нижанковицького районів Дрогобицької області УРСР.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3834, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

До складу Дрогобицької області УРСР за радянським поділом увійшли такі райони, які не перебували у складі Дрогобицької області ОУН до 1944 р. включно, ані після того, як було створено нову Дрогобицьку округу ОУН (весна 1945 р.): Крукеницький, Медицький, Мостиський і Судовошишнянський, що від весни–літа 1945 р. входили до Яворівського надрайону Городоцької (Львівської) округи Львівського краю, а також Новострілицанський та Ходорівський райони, котрі входили до Бібречького надрайону Рогатинської округи Львівського краю ОУН.

Дещо зменшену за територією, порівняно з областю 1944 р., новостворену Дрогобицьку округу поділено на три надрайони: Стрийський (I), Дрогобицький (II), Самбірський (III, «Кіндратів»)¹².

До Стрийського надрайону увійшли 4 райони: Меденицький, Сколівський, Славський і Стрийський¹³. Дрогобицький надрайон складався з Боринського, Дрогобицького, Дублянського, Підбузького і Турківського районів¹⁴, а також міста Дрогобич. Крім того, від осені 1945 р. статус окремого району певний час мав Борислав з околицями (т. зв. нафтопромисловий басейн). Самбірський надрайон включав 6 районів: Добромильський, Нижньоустрицький, Самбірський, Старосамбірський, Стрілківський і Хирівський¹⁵. Слід зауважити, що від часу створення (весна 1945 р.) і до ліквідації (1952 р.) цей надрайон не зазнавав, на відміну від двох інших, жодних територіальних змін.

Створення нових адміністративних одиниць відбувалося на основі попередньої структури. Обласний провід ОУН склав основу Дрогобицького окружного; Стрийський і Самбірський окружні, відповідно, Стрийського і Самбірського надрайонних провідів. По суті, новоствореним був тільки Дрогобицький надрайонний провід ОУН, хоча, можна припускати, що основою для нього став Дрогобицький повітовий. Інші повітові та

¹² ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 34, 111.

¹³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 271–273 зв.

¹⁴ Там само, арк. 260–261 зв., 274–288.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 12; ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 39, арк. 7 зв.–8 зв.; т. 78, арк. 258–259 зв., 289–296, 350–371.

районні проводи давали кадри для керівництва більших районів, що відповідали радянському поділу. Найнижчою адміністративно-територіальною одиницею була станиця, яка відповідала одному населеному пункту. Кілька станиць (залежно від кількості членів і симпатиків) формували куш, яких у районі налічувалося від двох до шести.

Достеменно невідомо, коли саме завершилася реорганізація структури ОУН. Перші документи референтури пропаганди, в яких фігурують Дрогобицька округа та Самбірський надрайон, датовано, відповідно, 27 і 30 травня¹⁶. При цьому варто зазначити, що місячний звіт окружної референтури пропаганди названо «Звіт ч. 1», в якому згадувалося про вишколи, що відбувалися, починаючи з лютого 1945 р. Це дає підстави стверджувати, що у травні уже функціонував не окружний провід, радше окружний осередок пропаганди. У звіті подано, що окружний референт організував 13–19 травня вишкіл пропагандистів. Євген Пришляк, котрий у лютому 1945 р. був призначений референтом служби безпеки (СБ) Самбірського окружного проводу ОУН, на слідстві в 1952 р. свідчив, що невдовзі після початку його роботи на цьому посту Самбірську округу було переформовано в надрайон¹⁷. Отже, округа існувала ще до початку згаданого вишколу¹⁸. Обласний референт Українського Червоного Хреста (УЧХ) Юлія Ганущак («Галичанка») також зізналася, що до травня 1945 р. З. Тершаковець був обласним провідником¹⁹. Усе це дає підстави датувати створення Дрогобицької округи ОУН весною 1945 р. Слід зауважити, що пізніше радянські виконавчі органи, з огляду на те, що округа охоплювала більшу частину тодішньої Дрогобицької області, часто вживали щодо неї означення «область».

Реорганізацію ВО 5 «Маківка» у ТВ «Маківка» у складі ВО «Говерля» було проведено навесні 1945 р. Поряд із назвою ТВ «Маківка» після реорганізації структури ОУН і УПА продовжува-

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 34, 46.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67417, т. 3, арк. 203.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 46.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 53, арк. 232.

ли вживати поняття ВО «Маківка». Так, Данило Міршук («Клименко»), що в лютому 1945 р. був інструктором політвиховного відділу, а впродовж літа–осені того ж року — вишкільником окружного осередку пропаганди Дрогобицьчини, у своїх спогадах постійно вживає щодо цього періоду поняття ВО «Маківка». Ніколи не вживав «група» чи «тактичний відтинок»²⁰. У двох документах, в яких подано інформацію про загибель командира ТВ «Маківка» сотника «Богдана», «Щита», його посаду названо як «командир ВО»²¹. Зрештою, сам командир ТВ «Маківка» Я. Вітовський на допитах інколи називав себе командиром ВО²².

До керівних органів станиці входили станичний та довірені особи, які виконували різні завдання, наприклад пропагандистів. До складу кушового проводу входили кушовий провідник, масовий пропагандист, референт (інформатор) СБ, господарчий референт, командир СКВ (військовик)²³.

Склад районного проводу формували районний провідник, референт пропаганди, референт СБ, військовий референт, господарчий референт, референт УЧХ. Структура надрайонного проводу була подібною до районного²⁴.

На рівні округи провід ОУН складався з окружного провідника; організаційного референта, який одночасно виконував функцію заступника провідника; референта СБ; референтури пропаганди; господарчої референтури; військового (організаційно-мобілізаційного) референта; референтури УЧХ.

Керівництво референтурами здійснювалося за вертикаллю²⁵. Наприклад, референт СБ надрайонного проводу ОУН керу-

²⁰ Федорівський С. Нотатки повстанця. – Нью-Йорк: Прометей, 1962. – С. 105, 146, 177, 200.

²¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 47, арк. 308–309.

²² Літопис УПА: Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА: 1944–1945. – К.; Торонто, 2007. – С. 739.

²³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 1, арк. 227.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 1.

вав практичною діяльністю референта СБ районного проводу, провідник організації надрайону — роботою провідника району й т. д. Керівник референтури одного напрямку не мав права контролювати та давати розпорядження керівникові референтури іншого напрямку. Якщо в референтурі на рівні конкретного району, надрайону чи округи (так відбувалося в перші повоєнні роки) діяла група людей, вона працювала у формі осередку (наприклад районний осередок пропаганди, окружний осередок СБ). Замість слова «референтура» часто вживалося — «осередок», а референта називали його керівником (провідником).

Організаційний референт окружного, надрайонного чи районного проводу виконував обов'язки заступника провідника, здійснюючи контроль за виконанням обов'язків іншими референтами цього проводу та підлеглими проводами, за дотриманням організаційних інструкцій, підбором та розміщенням кадрів, роботою зв'язку²⁶. Організаційна референтура, що в попередній період була розбудована на високому рівні, від весни 1945 р. фактично припинила своє існування.

Референтура пропаганди використовувала різні форми та методи донесення до населення ідей визвольного руху, у тому числі усну популяризацію, видання й поширення листівок та іншої націоналістичної літератури. Джерела дозволяють докладно відтворити структуру референтури пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН, що була сформована навесні 1945 р. відповідно до інструкції ч. 3/45 від 10 травня крайового осередку пропаганди²⁷. Ця схема з деякими поправками діяла до припинення організованої боротьби ОУН, що підтверджує цілий ряд джерел²⁸. Відповідно до неї передбачався розподіл функцій за напрямками: масової (усної) пропаганди, редакційно-видавничої, вишкільної, інформаційної, технічно-адміністративної.

Референт пропаганди відповідав за всю пропагандистську та вишкільну роботу у своєму терені й підпорядковувався по

діловій лінії референтові вищого рівня, а по організаційній — тереновому провідникові, який без погодження з референтом пропаганди не мав права втручатися у пропагандистську роботу.

Функції референтів були такими: відповідно до вказівок згори, налагодження пропагандистської і вишкільної справи; перевірка й удосконалення роботи; організація вишкільних референтів та пропагандистів нижчого рівня (за участю представника референтури вищого рівня); складання звітів у визначений термін своєму діловому зверхникові й тереновому провідникові; безпосередня організація роботи власного осередку. Крім того, до функцій окружного референта входила організація співпраці, допомоги і контролю за роботою політвиховного відділу тактичного відтинку УПА «Маківка». До функцій надрайонного належало проведення відправ (занять. — *V. I.*) з районними проводами ОУН, мітингів, зборів чи нарад (не менше двох разів на місяць); до функцій районного референта — проведення основної вишкільної роботи серед активу ОУН по кущах у формі одноденних вишкільних відправ (не менше двох разів щомісяця) та мітингів, зборів і нарад (принаймні чотири рази на місяць).

Функції працівників осередків:

- а) заступника референта (в окрузі їх було, зазвичай, два): разом із надрайонними референтами організувати вишколи районних і масових пропагандистів; безпосередньо здійснювати перевірку пропагандистської та вишкільної роботи; проводити вишкільні відправи з надрайонними та районними проводами ОУН (не менше двох разів на місяць); проводити мітинги, збори та наради (не менше двох разів на місяць); звітувати у визначений час референтові; виконувати інші доручення референта;
- б) адміністратора: розпоряджатися всіма необхідними у пропагандистській роботі технічними матеріалами та забезпечувати ними осередок; організувати для осередку місця постою, криївки, сховки для харчових запасів, охоронну боївку та зв'язок; виконувати інші доручення референта;
- в) інформатора (в окрузі): забезпечувати осередок інформацією, яку можна використати у пропаганді, отриманою від СБ ОУН

²⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 165.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 43–44, 306.

²⁸ Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині (1944–1950-і рр.). – С. 190.

та політвиховника відтинка УПА, з ворожих пропагандистських видань і преси, з радіоефіру; відповідати за роботу бібліотеки та архіву; організувати роботу радиста та «архіваря-бібліотекаря»; звітувати у визначений час референтові; виконувати інші доручення референта;

г) редактора (в окрузі): організувати друкування в потрібній кількості центральних, крайових та місцевих видань; організувати роботу репортерів-дописувачів та надсилати їхні матеріали до видань крайового осередку; відповідати за роботу «техзвена» (друкарні. — *В. І.*) (машиністів, циклостилів чи друкарів); звітувати у визначений час референтові; виконувати інші доручення референта;

г) інструкторів (округа і надрайони інколи формували вишкільну ланку): брати участь у вишколах районних і масових пропагандистів; проводити мітинги, збори та наради; звітувати у визначений час референтові; виконувати інші доручення референта;

д) технічних та допоміжних працівників (машиністи, циклостилісти, друкарі, радисти, художники, «архіварі-бібліотекарі», охоронці, зв'язківці): виконувати роботу відповідно до свого фаху.

Масові пропагандисти мали такі обов'язки організувати пропаганду в кількох станицях (у кожному куці або боївці СБ ОУН рекомендовано мати масового пропагандиста); проводити мітинги в кожній станиці (двічі на місяць); масовий пропагандист боївки СБ спільно з її провідником відповідав за вишкіл; організувати та контролювати роботу сільських пропагандистів і вишколювати їх; звітувати про свою роботу перед районними референтами у визначений час; виконувати всі інші доручення й накази.

Сільські пропагандисти були зобов'язані читати та пояснювати людям видання підпілля²⁹. У випадку, коли «техзвено» (друкарня) перебувало окремо від осередку, на її керівника покладався обов'язок забезпечення безперебійної роботи: відпо-

²⁹ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 67, арк. 43.

відно до правил конспірації будувати криївки, здійснювати матеріальне забезпечення персоналу; керувати роботою кожного працівника, перевіряти правильність набору, тримати постійний зв'язок із редакторами видань та своїм керівництвом. У такому випадку «техзвено» мало свого адміністратора, інформатора, редактора (коректора), інтенданта, зв'язківців³⁰.

Із часом, у зв'язку з браком кадрів та обладнання у Дрогобицькій округі ОУН, структура референтури пропаганди скорочувалася. Так, на 1 липня 1948 р. у Дрогобицькому окружному осередку пропаганди працювали тільки його керівник та заступник; поступово щезали «техзвена» в районах, а відтак і надрайонах; роботу машиністок перебирали на себе референти; у 1949 р. ліквідовано пости масових пропагандистів, а за рахунок вивільнених людей підсилювалися районні осередки пропаганди³¹.

Хоча про структуру інших референтур джерела подають інформації менше, можна припустити, що принципи їх внутрішньої будови не відрізнялися від прийнятих у референтурі пропаганди. З іншого боку, очевидно, що структура кожної референтури залежала від її завдань, чисельності та особливостей праці. Так, у Дрогобицькій округі ОУН служба безпеки, відповідно до основних напрямів праці, складалася з підреферентур (субреферентур) слідчої, бойової, вишкільної й технічної. Технічний підреферент (також субреферент, референт) порядкував технічною роботою, тобто переписував звіти, протоколи, керував зв'язком. Бойовий підреферент був командиром боївки СБ, займався охороною і господарським забезпеченням. Слідчі опікувалися веденням слідства, вишкільники — проведенням навчання. За цією схемою діяли референтури СБ на рівні округи, надрайонів і районів. Натомість у куцах були

³⁰ *Прірва Є.* Українські підпільні видання під московсько-більшевицькою окупацією // До зброї: Журнал української військово-політичної думки. — 1950. — Вип. 2 (15). — С. 31–32.

³¹ Звіт з пропагандивної роботи Самбірщини, Стрийщини і Турчанщини за час від 1 липня 1947 р. до 30 червня 1948 р. // Домашній архів Григорія Дем'яна. — С. 1; ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 73, арк. 112.

інформатори СБ³². Референт служби безпеки, як і всі інші, підпорядковувався по організаційній лінії провідникові відповідного терену, а по діловій — референтові СБ вищого проводу³³. У листі Василя Сидора («Шелеста») до Івана Лавріва («Нечая») (літо 1947 р.) у питаннях відносин між референтами СБ і провідниками зазначалося:

«Першим завжди є провідник, якому потрібно підпорядковуватися і перед ним звітуватися, а потім уже вищому керівнику»³⁴.

Причому наголошувалося, що до провідника необхідно було звертатися «друже провідник», а до референтів — «друже зверхнику» без будь-яких винятків. Провідник, незалежно від того, яку організаційну структуру очолював, прирівнювався до референта, що належав до вищого рівня³⁵.

Часто відбувалося суміщення посад, як і в інших підрозділах, наприклад слідчого і технічного референта. Зрештою, через брак слідчих їхню роботу міг виконувати будь-який працівник референтури, із бойовиками включно³⁶.

Певний час, приблизно з осені 1946 р., на Дрогобиччині замість «служба безпеки» вживалася назва «екзекутивний відділ» (ЕВ), яку, за твердженням Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, уперше почали використовувати саме тут³⁷. Проте вона не прижилася і самі підпільники не завжди нею послуговувалися. Згодом назва ЕВ вийшла зі вжитку.

Господарча референтура досить сильно була розбудована в період німецької окупації. Так, на рівні області та округу в ній працювали, крім референта, фінансовий підреферент, «магазинер» (відповідальний за запаси), контрольний та ін. При цьому працівники господарчої референтури діяли практично на всіх щаблях підпільної адміністрації до куштів включно. Про-

³² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 22.

³³ Там само.

³⁴ Там само, ф. 2-Н, оп. 60, спр. 16, арк. 193.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 23.

³⁷ Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Двобій без компромісів... – С. 73.

те на час створення Дрогобицької округи (весна 1945 р.) умови діяльності та потреби підпілля дещо змінилися, через що такий штат у господарчій референтурі тримати було недоцільно. Фактично вся праця зосереджувалася в руках референта, який був в окрузі, надрайоні чи районі, певний час також і в кущах. Згодом у зв'язку з браком кадрів і зниженням потреби в господарчому забезпеченні через чисельне зменшення ОУН і УПА, обов'язки господарчого референта розподілялися між іншими підпільниками. Зрештою, після 1949 р. потреба в господарчій референтурі відпала.

Військова (організаційно-мобілізаційна) референтура на Дрогобиччині, як і в усій Галичині, наймасштабніше працювала 1944 р. Основні функції військових референтів: вести реєстр військовозобов'язаного населення у своєму терені; підбирати необхідних фахівців, поповнювати добровольцями відділи; заготовляти й магазинувати зброю та амуніцію; забезпечувати продуктами харчування, одягом, медикаментами тощо (у тісній співпраці з господарчим референтом); проводити навчання військових кадрів із членів і кандидатів ОУН; організувати та керувати самооборонними кущовими відділами (СКВ); контролювати військовий бік діяльності боївки і відділів, які діяли при інших референтурах та осередках³⁸.

Проте навесні 1945 р. зі зміною тактики УПА (переходом до дій невеликими підвідділами) потреба в діяльності такого підрозділу значно зменшилася. Відповідно в наказі УПА-Захід № 12 від 28 квітня 1945 р. зазначалося, що функції військових (організаційно-мобілізаційних) референтів перебирають на себе командири тактичних відтинків³⁹. Із того часу через командира тактичного відтинку здійснювалася співпраця між ОУН і УПА, який за посадою був зверхником для всіх членів ОУН підзвітного терену у військових справах⁴⁰. Відтак функції військової референтури Дрогобицького окружного проводу ОУН перебрала на себе команда ТВ «Маківка», командирові якої

³⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 5, арк. 166–167.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 3836, оп. 1, спр. 70, арк. 2.

⁴⁰ Мороз В. Вступ. – С. 19.

підпорядковувалися окремі військові референти в надрайонах і районах (вони були відповідно до потреб терену). Згідно з наказом ГВШ УПА ч. 2/49 від 2 вересня 1949 р., команда ТВ «Маківка» припинила існування у вересні 1949 р.⁴¹ Натомість військові референти надрайонних і районних проводів діяли, як правило, не пізніше 1947 р.

У документах підпілля чітко розмежовувалися функції провідників ОУН і керівників відділів УПА. Зокрема, командир відділу (сотенний) не був зверхником районного провідника, він не мав права йому наказувати в організаційно-політичному відношенні, не міг підпорядковувати його собі, але для проведення конкретної акції мав право вимагати від нього кур'єрів, інформації про терен. Усі акції повинні були проводитися після узгодження з провідником районного проводу. Після проведення акції командир відділу давав звіт відповідному тереновому провідникові⁴². У наказі крайового провідника Карпатського краю Ярослава Мельника («Роберта») зазначалося:

«Від вересня 1945 р. кожна акція повинна бути детально описана у звіті. Звіт повинен бути переданий тому тереновому провіднику, який доручав акцію. Якщо акція мала пропагандивний характер — детальний звіт подавав політвиховник. Так само відповідному тереновому провіднику і діловому зверхнику на ступінь вище».

У цьому наказі акцентувалася увага на необхідності вести пропаганду серед молоді, особливо шкільного віку⁴³.

УЧХ наглядав за пораненими і хворими підпільниками та повстанцями, їх вакцинацією, надавав медичну допомогу населенню, виготовляв і закупляв медикаменти, організовував суспільну опіку над сім'ями заарештованих та полеглих⁴⁴. Структура референтури Українського Червоного Хреста в 1944 р. передбачала працю за напрямками: санітарний; фармацевтич-

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 271.

⁴² Там само, т. 61, арк. 56–57.

⁴³ Там само, арк. 59.

⁴⁴ Там само, спр. 372, т. 4, арк. 245; т. 9, арк. 18.

ний; господарський; суспільної опіки⁴⁵. Саме така схема діяла в період німецької окупації. Проте з весни 1945 р. маємо достовірну інформацію тільки про роботу санітарного підрозділу (підреферентури). Так, станом на осінь 1945 р. відомо про наявність лікаря Дрогобицької округи (Володимир Михайлунів [«Баша»]), Стрийського надрайону (Олег Король [«Бурунда»]), Самбірського надрайону (Ярослав Корецький [«Скіль»]), а також Боринського району (Володимир Глинський [«Модест»])⁴⁶. Як і в інших підрозділах, що виконували допоміжну роль, недовзі структуру було скорочено, роботу вела тільки одна людина — референт УЧХ, або й узагалі окремої відповідальної людини за цей напрямок закріплено не було. Протягом 1948–1949 рр. референти УЧХ зникають з окружного, надрайонних і районних проводів ОУН Дрогобицької округи.

Улітку 1946 р. Боринський район перепідпорядковується з Дрогобицького Стрийському надрайону, а Меденицький, навпаки, зі Стрийського — Дрогобицькому⁴⁷. Через створення четвертого, Турківського, надрайону 1947 р. в адміністративно-територіальному устрої Дрогобицької округи відбулися досить значні зміни. До нього зі Стрийського надрайону ввійшли Боринський і Славський райони, а з Дрогобицького надрайону відійшов Турківський район. Турківський надрайон отримав завдання охопити прилеглі райони Закарпаття⁴⁸.

Причини й перебіг цієї реорганізації подає у своєму листі її ініціатор — окружний провідник Іван Лаврів («Нечай»):

«Я на зустрічі з “Додом” і “Волянським” запропонував план реорганізації Стрийського надрайону, а саме: відірвати від Стрийського надрайону райони Славське і Бориня і приєднати до них район Турка (останній приєднати тільки весною) і створити окремий надрайон. [...] Стрийський надрайон тягнувся

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 18.

⁴⁶ Там само, ф. 2-Н, оп. 58, спр. 11, арк. 135, 192, 237, 253; ф. 13, спр. 372, т. 3, арк. 231, 233; т. 77, арк. 132; спр. 376, т. 74, арк. 175; Держархів Львівської обл., ф. П-5001, оп. 7, спр. 218, арк. 162 зв.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 78, арк. 260–261 зв., 271–288.

⁴⁸ ГДА СБ України, м. Львів, спр. П-38686, арк. 15 зв.

довжиною “17” і важко було ним керувати. [...] “Данило” був слабкий, щоб впоратися з чотирма районами. Через безконтрольність тих районів вони відставали і ми там багато втрачали. [...] Для здобуття Закарпаття і оволодіння “22” треба було стати сильною ногою у Славському, Боринському і Турківському районах. Це все “Данило” зробити не міг. По-перше, через халатне відношення, а, по-друге, фізично неможливо. Поставивши надрайон Турчанщину, можна буде все це зробити і поправити... Цей надрайон Турчанщина буде мати можливість силими кадрів і відділів працювати на Закарпаття, оскільки посилати туди “24” спеціально, як показує практика, недоцільно»⁴⁹.

Від літа 1947 р. Дрогобицька округа складалася з чотирьох надрайонів: Дрогобицького (Дрогобицький міський і районні проводи, Дублянський, Меденицький та Підбузький)⁵⁰, Самбірського (Добромільський, Нижньоустрицький, Самбірський, Старосамбірський, Стрілківський та Хирівський райони)⁵¹, Стрийського (Стрийський і Сколівський районні проводи), Турківського (Боринський, Славський, Турківський райони Дрогобицької області та Закарпаття)⁵².

Після цього змін в адміністративно-територіальному устрої не проводилося. Щоправда, відповідно до міждержавного договору, 15 лютого 1951 р. Польщі зі складу СРСР було передано Нижньоустрицький район й окремі села Хирівського та Стрілківського районів тодішньої Дрогобицької області загальною площею 480 км². 26 травня 1951 р. договір було ратифіковано польським сеймом, 28 травня — президентом Польщі, а 31 травня — Верховною Радою СРСР. Унаслідок реалізації положень цього документа було здійснено депортацію українського населення чисельністю близько 26 тис. осіб⁵³.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 157–158.

⁵⁰ Там само, спр. 376, т. 78, арк. 392–462.

⁵¹ Там само, спр. 398, т. 4, арк. 93–95.

⁵² Там само, ф. 2-Н, оп. 98, спр. 6, арк. 4; оп. 99, спр. 16, арк. 301; ф. 13, спр. 372, т. 9, арк. 201; т. 76, арк. 205.

⁵³ Gawryszewski A. Ludność Polski w XX wieku. – Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, 2005. – S. 49.

Отже, адміністративно-територіальний устрій округи протягом її існування зазнавав окремих змін, зумовлених намаганням налагодити оптимальну взаємодію між керівними й низовими ланками. Остаточне впорядкування структури відбулося 1947 р., і оскільки в подальшому змін не було нововведення слід уважати життєздатними й такими, що більш-менш вирішували відповідну проблему. Тобто, можемо стверджувати, що ОУН вибудувала чітку структуру, на основі якої здійснювала свою діяльність.

Ільницький В. Структура Дрогобычской округи ОУН (1945–1952 гг.)

На основе неизвестных и малоизвестных архивных материалов в статье впервые воссоздана организационная структура оуновского подполья в Дрогобычской области с середины 1940-х до начала 1950-х гг. Автор рассматривает особенности деятельности подполья на этих территориях, прослеживает процесс реорганизации референтур в зависимости от условий ведения борьбы. Показано, что ОУН на протяжении своего существования проходила процесс трансформации, который дал ей возможность в течение десяти лет вести борьбу против советской власти.

Ключевые слова: ОУН, УПА, Дрогобычская область, структура, округ, надрайон, провод, референтура.

Il'nyts'kyi V. Structure Drohobych district OUN (1945–1952)

The paper based on the unknown and little-known archival material reproduced organizational structure of the OUN underground in Drohobych region from the mid 40's to early 50 th century. The author investigated the characteristics of the underground to the said territory, traced the process of reorganization Referen under the terms of the struggle. In the intelligence shows that the OUN for their existence through the process of transformation, which gave her opportunity for ten years to fight against the Soviets.

Key words: OUN, UPA, Drohobych Region, structure, county, nadraion, referantur.

Андрій ЖИВ'ЮК*

Поранення генерала М. Ватутіна: факти та інтерпретації

У статті на основі систематизації вже відомих та нещодавно віднайдених й оприлюднених архівних джерел проаналізовано інтерпретацію в радянській, сучасній українській і російській історіографіях події, що сталася 29 лютого 1944 р. — поранення командувача 1-го Українського фронту генерала армії М. Ватутіна.

Ключові слова: 1-й Український фронт, М. Ватутін, Українська повстанська армія, контррозвідка «Смерш», історіографія Другої світової війни.

14 жовтня 1947 р. головний командир Української повстанської армії Роман Шухевич («Тарас Чупринка») звернувся до особового складу з нагоди п'ятиріччя початку формування на Поліссі перших збройних груп УПА. Звернення впроваджувало офіційний, так би мовити, канон історії створення і боротьби повстанців. Однією з його складових стала пропагандистська триада «В. Лютце — М. Ватутін — К. Сверчевський» з явним девізом: «Ми вбивали всіх поневолювачів українського народу»:

«Безстрашні командири й бійці УПА написали на її прапорах ряд боєвих чинів, що золотими буквами запишуться в історії української зброї. Караюча рука бійця УПА досягла навіть найбільш чільніших представників окупанта, як от шефа штабу СА Лютце, командуючого “1-им українським фронтом” Ватутіна, чи заступника міністра збройних сил Польщі Сверчевського»¹.

Як відомо, існує версія, що 15 травня (?) 1943 р. спецзагін УПА «Помста Полісся» на чолі з О. Шумом на шляху Ковель–Брест

* Жив'юк Андрій Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Рівненського Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. С. Дем'янчука.

¹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / Упор. В. Сергійчук, С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. – Т. 2. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – С. 125–126.

неподалік від с. Кортеліси (нині — Ратнівський р-н Волинської обл.) ліквідував шефа нацистських штурмовиків В. Лютце з його штабом. 29 лютого 1944 р. поблизу с. Милятин Острозького району Рівненської області у сутичці з бійцями УПА було важко поранено командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії М. Ватутіна. 28 березня 1947 р. під час інспекторської поїздки на українські землі, включені до складу Польщі, у районі м. Балигород, біля с. Яблоньки в бою з сотнею УПА під командуванням майора С. Стебельського («Хрона») загинув відомий польський генерал-сталініст, заступник міністра оборони Польської Республіки К. Сверчевський.

Очевидними на сьогодні є обставини останнього замаху, що його уряд комуністичної Польщі використав як формальний привід для початку депортації українського населення Лемківщини в новостворені на колишніх німецьких землях воєводства — Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське (рішення ЦК ПРП щодо проведення акції «Вісла» було ухвалене того ж дня, 28 березня 1947 р.).

Щодо обставин загибелі В. Лютце, то в результаті їх ретельного аналізу дослідники доходять висновку про містифікацію історії з упівським замахом. Як альтернативне пропонується таке пояснення: повстанці дійсно здійснили напад на якийсь автомобіль, потім дізналися, що в аварії загинув В. Лютце, та неправильно зіставили ці події². Така інтерпретація добре надається також для історії з нападом на М. Ватутіна. Принципова відмінність між цими випадками полягає в тому, що сутичка, унаслідок якої був поранений М. Ватутін, таки була. Натомість, подібними видаються наслідки намагань командування УПА задекларувати свою причетність до смертей В. Лютце й М. Ватутіна: німецькі каральні акції на Волині й Поліссі влітку 1943 р., очолені фон дем Бах Залевським, і широкомасштабна радянська операція з ліквідації українських повстанців, проведена на Волині та Поліссі навесні 1944 р. (бій під Гурбами 23–25 квітня 1944 р. та ін.).

² Петров І. Две смерти Виктора Лютце [Електронний ресурс]: <http://labas.livejournal.com/815555.html>

Уперше про участь вояків УПА («бандерівців») в обстрілі штабної колони М. Ватутіна, без зазначення точних дати і місця події, розповів у своїх мемуарах Г. Жуков³. Згодом більш розлогу розповідь про поранення радянського генерала оприлюднив безпосередній учасник подій, член військової ради 1-го Українського фронту К. Крайнюков⁴, у спогадах, виданих 1978 р., уже після його смерті⁵. Саме він указав місце й дату сутички — с. Милятин, 29 лютого 1944 р.

Сплески дослідницького інтересу до цієї теми впродовж наступних тридцяти років синхронізуються з оприлюдненням нових джерел. У 1991 р. вперше було опубліковано добірку документів про поранення і смерть М. Ватутіна з фондів тодішнього архіву ЦК Компартії України⁶. Серед них і надзвичайно важливе для здійснення повноцінної історичної реконструкції джерело — доповідна записка начальника управління контррозвідки НКО «Смерш» 1-го Українського фронту М. Осетрова⁷ секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про обставини нападу українських націоналістів на командуючого військами фронту М. Ватутіна та заходи щодо ліквідації існуючих формувань УПА

³ Жуков Г. Воспоминания и размышления. – Москва: АПН, 1969. – С. 487.

⁴ Крайнюков Костянтин Васильович (1902–1975 рр.) — політпрацівник, генерал-полковник (1965 р.). У Червоній армії – з 1919 р. Із жовтня 1943 р. — член військової ради 1-го Українського фронту. У 1950–1969 рр. — заступник начальника Генштабу з політичної частини. У 1953 р. недовго очолював Головне політуправління радянської армії. Автор мемуарів «Зброя особливого роду» (1978, посмертно).

⁵ Крайнюков К. Оружје особого рода / Лит. запись А. Верхолетова. – 2-е изд. – Москва: Мысль, 1984. – 591 с. [Електронний ресурс]: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/127742/13/Kraiinyukov_-_Oruzhie_osobogo_roda.html

⁶ Поранення і смерть М.Ф. Ватутіна / Публ. А. Кентія // Укр. істор. журн. – 1991. – № 11. – С. 79–88; № 12. – С. 66–73.

⁷ Осетров Микола Олексійович (1905–07.11.1992) — генерал-лейтенант, уродженець м. Іркутська. В органах держбезпеки з 1939 р. У 1941 р. як заступник начальника ОВ НКВС СРСР керував розслідуванням справи командуючого Західним фронтом Д. Павлова. Із 17.11.1943 р. по червень 1945 р. — начальник ВКР «Смерш» 1-го Українського фронту. Звільнений з органів КДБ 15.11.1955 р. за службовою невідповідністю.

від 6 березня 1944 р., продубльована пізніше в ряді інших документальних видань⁸.

У 2002–2007 рр. у новій, київській, серії «Літопису УПА» було вміщено декілька документів із Центрального державного архіву громадських об'єднань України і Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які висвітлюють історію поранення М. Ватутіна. До четвертого тому «Літопису УПА», окрім доповідної М. Осетрова, увійшла також довідка начальника відділу контррозвідки «Смерш» 13-ї армії М. Александрова⁹ про затримання учасника боївки «Зеленого», котрий дав свідчення про обставини нападу українських повстанців на М. Ватутіна¹⁰. Цим учасником, заарештованим 5 березня 1944 р., був Г. Ундір¹¹.

У дев'ятому томі «Літопису УПА» вперше оприлюднено інформацію про поранення М. Ватутіна з протилежного — повстанського — боку¹². Вона наявна у протоколах допитів захоп-

⁸ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ: 1943–1959. – Кн. 1: 1943–1945 / Упор. А. Кентій, В. Лоцицький, І. Павленко. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2002. – С. 193–195; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: в 2 т. – Т. 2: 1944–1945 / Под ред. А. Н. Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – С. 75–77.

⁹ Александров Макарий Павлович (1906–1960) — уродженець м. Санкт-Петербурга. В органах держбезпеки з 1933 р. У 1942–1946 рр. — начальник ОВ НКВС – ВКР «Смерш» 13-ї армії. Звільнений 05.10.1954 р.

¹⁰ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 4. – С. С.226–228; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. – Т. 2. – С. 71–72 (архівна легенда недостовірна).

¹¹ Ундір Григорій Васильович (15.09.1923–30.05.1944) — уродженець і мешканець с. Сіянци Острозького р-ну, українець, б/п, із селян, 3 класи освіти, не судимий. Із листопада 1943 р. — боєць сотні УПА «Зеленого» (псевдо «Бистрий»). Затриманий 05.03.1944 р. біля с. Садки Острозького р-ну. Учасник обстрілу штабної колони 1-го Українського фронту 29.02.1944 р. між селами Милятин і Сіянци. Військовим трибуналом 13-ї армії 18 травня 1944 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконано 30 травня. Реабілітований згідно з постановою Рівненського обласного суду від 15.09.1993 р.

¹² Літопис УПА: Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих ра-

лених радянськими органами держбезпеки керівників ОУН і УПА, зокрема Є. Басюка¹³ і Ф. Воробця¹⁴. Посутніми для з'ясування передумов і деталей замаху на М. Ватутіна видаються документи восьмого тому «Літопису УПА», які характеризують діяльність Української повстанської армії та її заплілля на Волині, Поліссі й Поділлі в 1944–1946 рр. Особливий інтерес викликають звіт про діяльність з'єднання ім. Хмельницького (коман-

данськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА: 1944–1945 / Упор. О. Іщук, С. Кокін. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2007. – С. 111–136, 651–706.

¹³ Басюк Євген Михайлович («Чорноморець», «Компанієць»), 1922 р.н., уродженець с. Хорів Острозького р-ну, українець, б/п, із селян, закінчив семирічну школу. Брав участь у боях за Карпатську Україну, навчався в німецькій офіцерській школі, із 1943 р. – начальник штабу з'єднання УПА «Холодний Яр». Захоплений 07.09.1944 р. Острозьким райвідділом НКДБ під час проведення чекістсько-військової операції у с. Хорів. Перейшов на бік радянської влади, активно боровся проти ОУН і УПА. 19.11.1949 р. Особливою нарадою при МДБ СРСР засуджений до 25 років ВТТ. Покарання відбував у Степовому і Піщаному таборах. Звільнений за рішенням комісії Президії Верховної Ради СРСР 28.05.1956 р. Реабілітований Прокуратурою УРСР 10.09.1991 р.

¹⁴ Воробець Федір Васильович («Верещак[а]», «Волинець», «Глід», «Денис», «Шигуніч», «Дмитро», «Дуб», «Зелений», «Корнійчук», «Кривий», «Олекса», «Степан», «Устим», «Шахтар») (1922–1959) — уродженець с. Горожанка Монастирського р-ну Тернопільської обл., українець, із селян, закінчив Станіславську гімназію. Із початку німецько-радянської війни як функціонер ОУН діяв на Рівненщині, Пінщині, Житомирщині. Від травня 1943 р. – керівник групи УПА-Схід та підпілля ОУН у Київській і Житомирській обл., згодом — крайовий провідник ОУН на південно-східних українських землях та керівник військової округи УПА «Тютюнник». Захоплений пораненням 15.01.1946 р. спецгрупою УНКВС під час бою у с. Ботинь Теремнівського р-ну Волинської обл. Виступав на мітингах перед населенням, засуджуючи діяльність ОУН і УПА. 28.03.1947 р. військовий трибунал військ МВС Київської обл. засудив Ф. Воробця до розстрілу, однак 7 серпня Військова колегія ВС СРСР замінила цей вирок на 25 років таборів. Помер в Озерлагу 02.02.1959 р. За висновком Генпрокуратури України від 21.03.1994 р. Ф. Воробця визнано таким, що засуджений обґрунтовано й реабілітації не підлягає.

дир Я. Яковлів [«Юрко»]¹⁵) від 25 вересня 1944 р. і короткі описи боїв підрозділів УПА за 1944–1945 рр.¹⁶

За останні десять років з'явилися десятки наукових¹⁷ і публіцистичних¹⁸ студій, в яких аналізуються причини та обставини поранення й смерті М. Ватутіна. Частина з цих праць спираються винятково на мемуарні джерела радянського періоду, тому, попри намагання їх авторів по-новому переосмислити стару джерельну базу, ніяк не прояснюють події, що сталися в околицях сіл Милятин, Михалківці, Садки, Сіянці, Тесів в останній день лютого високосного 1944-го року. Інші автори, надто

¹⁵ Яковлів Яків («Кватиренко», «Юрко») (1918–1946) — у 1944 р. командир з'єднання «Хмельницький» (група «Тютюнник», ЗГ «44»). 1946 р. — референт тимчасового проводу Південно-Східного краю («Степ», «Схід»). Поручник УПА від 24.04.1945 р.

¹⁶ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та заплілля: 1944–1946: Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, С. Кокін. – К.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – С. 982–985, 1168–1195.

¹⁷ Веденев Д. Як загинув Микола Ватутін? Документальна правда про поранення, лікування та смерть [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/research/4d02ae5fb0dfd/>; Веденев Д., Шевченко С. Гибель Ватутіна: факты и версии // Еженедельник 2000. – 2004. – № 8 (209). – 20–26 февраля; Гогун А. Как погиб генерал Ватутин // Посев. – 2004. – № 5 (1520); Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2008. – 172 с. та ін.

¹⁸ Горишняк В., Нагноный Я. «За эвакуацию раненного генерала мы были удостоены медали “За отвагу”» [Електронний ресурс]: <http://fakty.ua/98821-quot-za-evakuaciyu-ranenogo-general-a-vatutina-my-byli-udostoeny-medali-quot-za-otvagu-quot>; Гришин Н. Загадка гибели генерала Ватутіна [Електронний ресурс]: http://www.duel.ru/200251/?51_6_3; Журахов В. Тайна гибели Николая Ватутіна [Електронний ресурс]: <http://belstory.ru/goroda/belgorod/tayna-gibeli-nikolaya-vatutina.html>; Мещеряков В. Тайна гибели Ватутіна: Дороги, которые мы выбираем [Електронний ресурс]: <http://liewar.ru/content/view/176/11/>; Солодовник О., Левин А. Официальная версия гибели генерала Ватутіна не соответствует действительности? [Електронний ресурс]: <http://www.epochtimes.ru/content/view/5496/34/>; Ткачук О. Хто вбив генерала Ватутіна? [Електронний ресурс]: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/5/4960514/>; Як загинув генерал Ватутін? // Рідний край (Гоща). – 2010. – 19 червня та ін.

довірившись нещодавно віднайденим свідченням керівників «Смершу» чи повстанських структур, виявились дезорієнтованими внаслідок суперечливого характеру цих даних.

За мету нашої розвідки ставимо спробу зорієнтуватись у часі й на місцевості та ідентифікувати учасників замаху проти М. Ватутіна (інакше кажучи, відповісти або ж скорегувати відповідь на запитання: «Коли? Де? Хто?»), спираючись як на відомі та нововіднайдені джерела, так і на встановлене попередниками.

Найпростіше сьогодні відповісти на питання: «Коли?». Спогади супутників М. Ватутіна — члена військової ради К. Крайнюкова, особистого водія командуючого фронтом А. Кабанова, доповідні записки контррозвідників М. Осетрова й М. Александрова, з одного боку, та учасника перестрілки, упівця Г. Ундіра, з іншого, указують, що сутичка сталась увечері 29 лютого 1944 р. Певні розходження наявні лише щодо точного часу події: за К. Крайнюковим це 18 год. 50 хв., за М. Осетровим — 19 год.

Водночас командування повстанців оперувало зовсім іншою датою акції, унаслідок якої було поранено М. Ватутіна. У протоколі допиту керівника військової округи УПА «Тютюнник» Ф. Воробця, проведеного 23 березня 1946 р. старшим слідчим УББ МВС УРСР лейтенантом Швидким, як дата «вбивства командуючого фронтом — генерала Ватутіна» вказано квітень 1944 р.¹⁹ У переліку бойових дій М. Свистуна («Ясена»)²⁰, складеному в 1945 р., зазначено, що підпорядкований йому відділ «знищив почот генерала Ватутіна», а його самого важко поранив 20 квітня 1944 р.²¹ На нашу думку, із цього випливає очевидний висновок: ані Ф. Воробець, ані М. Свистун, ані інші командири УПА не знали, коли насправді було поранено М. Ватутіна, тому прив'язали це до повідомлення про його

¹⁹ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 9. – С. 703.

²⁰ Свистун Микола («Ясен», «Ясень») (1912–1944) — у 1944 р. командир з'єднання «Холодний Яр», провідник 1-ї Київської округи, шеф військового штабу УПА-Південь. Майор УПА від 24.04.1945 р.

²¹ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 8. – С. 1169.

смерть і похорони (відповідно 15 і 17 квітня 1944 р.). Звідси очевидне й те, що керівництво УПА не було причетне до планування та здійснення замаху на М. Ватутіна.

Місцем нападу «з легкої руки» К. Крайнюкова було визначено с. Милятин. На цей населений пункт указував у доповідній записці М. Хрущову від 6 березня 1944 р. також М. Осетров. Обидва були людьми прийшлими, на місцевості орієнтувалися за картою, де могли бути позначені лише деякі села. Уродженець Милятина, український поет О. Стефанович, перебуваючи 1925 р. у Празі, написав у вірші «Спогад»:

*Дорога рівна така, гладка...
Минули Тесова хатки,
Й не зоглядівся, коли Садки
Свої розкинули садки.*

Начальник відділу контррозвідки «Смерш» М. Александров, який 3 березня 1944 р. з оперативною групою був направлений у район с. Милятин для «вилучення учасників бандгруп», згодом указав, що засідку було влаштовано на шляху з с. Тесів, у районі Милятинських хуторів. Насправді, на шляху Гоща–Острог після Тесова лежить с. Сіянци (Милятин знаходиться дещо збоку, на захід, Садки — східніше). На нашу думку, саме у Сіянях і відбулася сутичка. Очевидний доказ цьому — участь у ній майже винятково уродженців саме цього села.

Варто наголосити, що маршрут руху штабної колони командуючого 1-м Українським фронтом увечері 29 лютого 1944 р., який орієнтовно можна визначити так: Рівне — Біла Криниця — Антопіль — Бабин — Горбаків — Гоща — Хрінів — Тесів — Сіянци — Милятин (збоку) — Мощаниця — Бадівка — Вільбівне — Нетішин — Старий Кривин — Колом'є — Крупець — Славути, було обрано аж ніяк не випадково, попри твердження К. Крайнюкова²². Саме цією дорогою напередодні М. Ватутін без пригод потрапив зі Славути до Рівного, чому маємо підтвердження

²² Крайнюков К. Оружие особого рода [Електронний ресурс]: http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/127742/13/Kraiinyukov_-_Oruzhie_osobogo_roda.html

М. Осетрова²³ і водія командуючого — А. Кабанова²⁴. Тому вибір аналогічного зворотного маршруту видається цілком логічним і передбачуваним.

Перш, ніж спробувати персоніфікувати ймовірних учасників сутички, в якій було поранено М. Ватутіна, наведемо окремі оцінки її характеру, що моделюють параметри відповіді на запитання: «Хто?».

«Ця трагічна подія стала наслідком збігу ряду нез'ясованих обставин, які можна було б передбачити»²⁵.

«Бій у Милятині був швидкоплинним, неорганізованим, спонтанним для обох сторін, звичайна сутичка, яка спричинила тяжкі наслідки»²⁶.

«Швидше за все, це був не бойовий підрозділ УПА, а місцева самооборона»²⁷.

Телерадіокомпанія «Мир Белогорья» (м. Белгород, Російська Федерація) до 70-річчя танкової битви під Прохорівкою (відзначатиметься в липні 2013 р.) працює над фільмом-розслідуванням про загибель М. Ватутіна з робочою назвою «За залізною завісою замаху»²⁸. Публікація консультанта стрічки — В. Журахова «Таємниця загибелі Миколи Ватутіна» містить коментар інтернет-користувача:

«Ніякої таємниці немає. Усе це збіг обставин»²⁹.

Симптоматичною видається відповідь на коментар, надана редакцією сайту «Летописи Белогорья»:

²³ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 4. – С. 193.

²⁴ *Горишняк В.* Указ. соч.

²⁵ Поранення і смерть М. Ф. Ватутіна / Публ. А. Кентія // Укр. істор. журн. – 1991. – № 11. – С. 80.

²⁶ *Веденєв Д.* Як загинув Микола Ватутін?..

²⁷ *Ткачук О.* Хто вбив генерала Ватутіна?

²⁸ Мир Белогорья раскроет тайну гибели Николая Ватутина [Електронний ресурс]: http://mirbelogorya.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=3779:q-q-&catid=62:news-company&Itemid=115

²⁹ *Журахов В.* Тайна гибели Николая Ватутина...

«Можливо, це і збіг обставин, але на сьогоднішній день жодне офіційне джерело не назвало прізвища тих, хто був виконавцями й організаторами бандитського нападу на генерала армії М.Ф. Ватутіна. Також невідомо, що стало з цими людьми. Мається на увазі, чи понесли вони покарання. Причетність німецької розвідки абвер до цього замаху також є таємницею за сімома печатками. Терористична діяльність бойовиків УПА здійснювалася під контролем фашистських спецслужб»³⁰.

Маємо скепсис щодо меседжу, котрий відображає певний сегмент сучасної історіографії Другої світової війни, нібито УПА не воювала з РСЧА, а тільки з НКВС. Водночас не менший скепсис маємо щодо советського, за своєю суттю, твердження про

«терористичну діяльність бойовиків/бандитів УПА, що здійснювалася під контролем фашистських спецслужб».

Взаємостосунки УПА і РСЧА одним реченням не охопиш, та все ж були напади повстанців на червоноармійців і накази не чинити їх; були повстанські листівки, адресовані радянським військовослужбовцям, і викрадення поодиноких солдатів і офіцерів; було залучення РСЧА до спецоперацій проти УПА і допомога червоноармійців упівцям інформацією та амуніцією etc.

На нашу думку, зіперту на аналіз доступних сьогодні документів, у тому числі свідчень безпосередніх учасників сутички поблизу с. Сіянці, загибель М. Ватутіна не була ані спецоперацією чекістів, ані абверу, а лише локальним епізодом збройного протистояння між радянською владою і західноукраїнським населенням у процесі запровадження в регіоні комуністичного режиму.

До такого висновку спонукають дані з архівно-кримінальних справ мешканців с. Сіянці, причетних до акції 29 лютого 1944 р., і найперше — Г. Ундіра. Він був захоплений і допитаний співробітниками «Смершу» 5 березня 1944 р. Пізніше його розповідь за протоколювали слідчий відділу контррозвідки «Смерш» 13-ї армії капітан Чуксін і старший слідчий цього ж відділу капітан Вайнштейн.

³⁰ *Журахов В.* Тайна гибели Николая Ватутина...

Зокрема, на допиті 19 квітня 1944 р. Г. Ундір повідомив, що належав до сотні І. Фурманчука («Зеленого»), 1920 чи 1921 року народження, мешканця с. Михалківці Острозького району. Упродовж січня – лютого 1944 р. ця група здійснила три напади на військовослужбовців РСЧА. Один раз, наприкінці січня, обстріляли чотирьох червоноармійців у с. Михалківці, відбивши в них гармату і четвірку коней. Другий раз, на початку лютого, відкрили вогонь по шести фурманках із військовослужбовцями, які прибули в с. Михалківці з метою повернути втрачену гармату. Третій раз обстріляли вісьмох військовиків, котрі їхали верхи з Михалківців у Дубинці³¹.

29 лютого 1944 р. група «Зеленого» мала три сутички з червоноармійцями. Спочатку, між Милятином і Сіяннями, було захоплено частину військового обозу — чотири фурманки, дві з яких виявилися завантаженими мінами, а решта — порожніми. Згодом, під вечір, обстріляли вантажівку, водій якої втік. Далі у протоколі допиту записано:

«Через 15–20 хвилин після того, як нами була обстріляна ця вантажна машина, зі сторони села Тесова з'явилися чотири легкові машини. По цих машинах ми дали вогонь із гвинтівки, три задніх машини повернулись, передня машина зупинилась і з неї вийшли декілька людей і побігли в напрямку с. Тесова, хто їздив у цих легкових автомашинах я не знаю. Скільки чоловік було вбито чи поранено під час цього нападу я не можу сказати, оскільки знаходився від машин далеко»³².

Подібний запис міститься у протоколі закритого судового засідання військового трибуналу 13-ї армії від 18 травня 1944 р. під головуванням полковника юстиції А. Устюжанинова:

«У цей же день ми помітили, їдуть із села Тесова 4 легкових автомашини, ми їх обстріляли й одну автомашину вивели з ладу, яка була ними кинута, а решта 3 легкових машини від нас зникли. Убитих у цій машині нікого не було, її на 2-й день взяли червоноармійці. До підбитої легкової автомаши-

³¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), Рівне, спр. П-15903, арк. 11 зв.

³² Там само, арк. 12.

ни я не підходив, а підходили інші особи з сотні і сказали нам, що в ній нікого вони не виявили, правда це чи ні, не знаю. Легкові машини обстрілювали приблизно 50–60 чоловік»³³.

У вирокі військового трибуналу щодо Г. Ундіра з'явилось уточнення про пасажирів легковиків — офіцерів РСЧА, у т. ч. поранених:

«Ундір разом із бандою [...] у цей же день обстріляли чотири легкових автомашини, в яких їхали офіцери Червоної армії, у результаті чого в передній машині були поранені»³⁴.

У поданні військової раді 1-го Українського фронту від 24 травня 1944 р. заступника голови військового трибуналу фронту полковника юстиції С. Ждана³⁵ і військового прокурора фронту полковника юстиції Б. Шавера³⁶ про затвердження до виконання вироку Г. Ундірові вказано належність легковиків:

«Потім були обстріляні чотири легкові автомашини з офіцерами Червоної армії, в одній з яких були поранені. Є підстави припускати, що ці чотири машини належали штабові Першого Українського фронту»³⁷.

На останньому з цитованих документів під словами «затверджую, 25/5» стоїть підпис члена військової ради фронту К. Крайнюкова. Тобто, той мав знати подробиці слідчої справи повстанця, долю якого вирішив своєю резолюцією від 25 трав-

³³ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-15903, арк. 29.

³⁴ Там само, арк. 31.

³⁵ С. А. Ждан у період «Великого терору» 1937–1938 рр. був членом Військової колегії Верховного Суду СРСР, брав участь та головував на виїзних сесіях ВК ВС у різних регіонах СРСР, де ухвалювалися численні смертні вироки, у т. ч. за списками.

³⁶ Шавер Борис Матвійович (1908–1951) — один із піонерів радянської криміналістики, автор підручників «Криміналістика» для юридичних вишів (1939 р.) і шкіль (1940, 1945, 1949, 1950 рр.), «Керівництва з розслідування злочинів» (1941 р.). Працював слідчим з особливо важливих справ, начальником слідчого відділу Прокуратури СРСР, під час війни — військовий прокурор ряду фронтів.

³⁷ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-15903, арк. 35.

ня (Г. Ундір був розстріляний 30 травня 1944 р.)³⁸. Ці подробиці — що в обстрілі штабної колони брали участь 50–60 осіб (хоча пригадати згодом Г. Ундір зміг лише вісьмох із них, не рахуючи себе), що озброєні вони були лише гвинтівками, що до складу колони входили лише чотири легковики — явно суперечили інформаціям, поданим «нагору» К. Крайнюковим, М. Осетровим, М. Александровим та ін. Вони рапортували про 300–350 (К. Крайнюков), 100–120 (М. Осетров), 80–90 (М. Александров) учасників нападу, про наявність однієї вантажівки з охороною в ескорті М. Ватутіна (М. Александров), про те, що «банда “Зеленого”» мала на озброєнні, окрім сотні гвинтівок, 28–30 кулеметів, 8–10 станкових кулеметів, 15–20 автоматів та 1 тридюймову гармату (М. Александров).

На допиті 6 травня 1944 р. Г. Ундір назвав учасників нападів на військовослужбовців Червоної армії з сотні І. Фурманчука («Зеленого»). Окрім командира це були Юзипчук Федір Степанович, 1924 р.н.³⁹, Овсіюк Іван Пилипович, 1924 або 1925 р.н.⁴⁰, Савчук Мойсей Потапович, 1924 р.н.⁴¹, Дацюк Дмитро Семено-

³⁸ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-15903, арк. 37.

³⁹ Учасник Другої світової війни у складі радянської армії, загинув у м. Варшава (Книга Пам'яті і Слави Волині. – Т. 6: Острозький район. – Рівне: Формат-А, 2004. – С. 379).

⁴⁰ *Овсіюк Іван Пилипович*, 1927 р.н., уродженець і мешканець с. Сіянци Острозького р-ну, українець, б/п, із селян, 4 класи освіти, не судимий. Член Юнацтва ОУН с. Сіянци. Затриманий 08.03.1944 р. у схроні в с. Хрінів Острозького р-ну 8-ю резервною заставою 2-го батальйону 16-го прикордонного полку військ НКВС. Засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненської обл. 17.07.1944 р. на 10 років виправно-трудова таборів і 5 років позбавлення прав із конфіскацією майна. Звільнений 07.08.1952 р. Реабілітований обласною прокуратурою Рівненської області 27.07.1993 р.

⁴¹ *Савчук Мойсей Потапович*, 1927 р.н., уродженець і мешканець с. Сіянци Острозького р-ну, українець, б/п, із селян, 4 класи освіти, не судимий. Член Юнацтва ОУН с. Сіянци («Лобода»). Затриманий 08.03.1944 р. у схроні в с. Хрінів Острозького р-ну 8-ю резервною заставою 2-го батальйону 16-го прикордонного полку військ НКВС. Засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області 17.07.1944 р. на 10 років виправно-трудова таборів і 5 років позбавлення прав із

вич, 1924 чи 1925 р.н., Шевчук Дмитро Якимович, 1918 або 1919 р.н.⁴², Калишнюк Андрій Миколайович, 1920 р.н.⁴³, Кіричук Роман Захарович, 1918 р.н.⁴⁴ Усі вони народилися й мешкали в с. Сіянци.

М. Савчук та І. Овсіюк були затримані 8 березня 1944 р. у схроні у с. Хрінів Острозького району бійцями 8-ї резервної застави 2-го батальйону 16-го прикордонного полку військ НКВС⁴⁵. На допиті 20 березня І. Овсіюк повідомив, що 7 березня, за наказом і з участю ройового Леляха Дмитра, вони — Савчук Мойсей, Овсіюк Іван, Шевчук Дмитро (всі заарештовані) та Юзипчук Федір пішли у с. Хрінів «до керівника УПА по кличці “Довбуш” для здачі гвинтівок», після цього Д. Лелях і Ф. Юзипчук повернулися додому, а решта залишилися у Хрініві, де й були затримані під час облави 8 березня 1944 р.⁴⁶ Уже 17 липня того ж року засуджені військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області на 10 років таборів і 5 років позбавлення прав із конфіскацією майна кожен⁴⁷.

конфіскацією майна. Звільнений 24.04.1956 р. Реабілітований прокуратурою Рівненської обл. 16.06.1992 р. Мешкає у с. Посягва Гощанського р-ну Рівненської обл.

⁴² Можливо, ідеться про *Шевчука Дмитра Семеновича*, 1927 р.н., уродженця і мешканця с. Сіянци Острозького р-ну, українця, б/п, із селян, малописьменного, не судимого. В УПА — з червня 1944 р. («Грім»). Арештований 23/26.09.1944 р. Острозьким РВ НКВС. Засуджений військовим трибуналом військ НКВС Рівненської обл. 10.01.1945 р. на 20 років каторжних робіт і 5 років позбавлення прав із конфіскацією майна. Ухвалою Президії Верховної Ради СРСР від 11.05.1956 р. міра покарання знижена до 12 років таборів. Звільнений 18.06.1956 р. з Воркутлагу. Реабілітований прокуратурою Рівненської області 13.12.1993 р.

⁴³ Очевидно, *Калішнюк Андрій Миколайович*. Був ув'язнений, загинув у таборах (див.: Книга Пам'яті і Слави Волині. – Т. 6: Острозький район. – С. 373).

⁴⁴ Очевидно, *Кіричук Роман Хомович*. Був ув'язнений, подальша доля невідома (див.: Там само. – С. 375).

⁴⁵ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-13407, арк. 4, 13.

⁴⁶ Там само, арк. 14 зв. – 15.

⁴⁷ Там само, арк. 29.

Вірогідно, долю М. Савчука та І. Овсіюка вирішило те, що їхню справу розслідував Острозький оперативний сектор НКДБ, а не відділ контррозвідки «Смерш» 13-ї армії. Тому їм удалося приховати свою участь у сутичці 29 лютого, отримавши покарання за належність до Юнацтва ОУН. М. Савчук відбував термін в Інті, де одружився з уродженкою с. Посягва Гоцанського району А. Бояр. 16 травня 1974 р. родина переїхала до Посягви. Уже в 2000-х рр. він розповів місцевим краєзнавцям, що воював у санітарному відділі сотні, бійці якої смертельно поранила генерала М. Ватутіна⁴⁸.

Д. Шевчук, який фігурував у свідченнях Г. Ундіра, М. Савчука та І. Овсіюка, під час затримання намагався втікати і був поранений чи то у праву руку, чи то в ногу. У нього вилучили російську гвинтівку і 30 набоїв⁴⁹. Під час допитів, що провадилися аж у вересні–листопаді 1944 р. в Острозькому райвідділі НКВС, свою участь в УПА не заперечував, але постійно наголошував, що «записався в банду у червні 1944 р.»⁵⁰.

За його словами, у сільській боївці було 10 осіб: її комендант Лелях Дмитро Якимович («Мороз»)⁵¹ та рядові Жук Грицько Герасимович («Береза»), Клочко Олексій («Сагайдачний»), Соловенький Микита Іванович, Мересюк (Марисюк) Петро Онопрійович («Філя»), Мересюк (Марисюк) Іван Васильович («Морс»), Мересюк (Марисюк) Давид («Дуб»), Мересюк (Марисюк) Василь Григорович («Сокил»), Чернецький Іван Миронович («Невдома»), Мушчук (Мощук) Арсеній Леонович («Чорний»)⁵² — усі мешканці Сіянцив. Жили вдома, у деяких були сховища. Зокрема, у Г. Жука (під хатою, вхід біля печі, піднімалася дошка і далі спуск вниз), Клочка (у садку, вхід із погребя)⁵³.

⁴⁸ Мельничук А., Мельничук В. Посягва: Історія одного села: Історико-краєзнавчий опис. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – С. 73.

⁴⁹ ГДА СБ України, Рівне, спр. 17321, арк. 158, 203.

⁵⁰ Там само, арк. 157.

⁵¹ Станичний ОУН с. Сіянци, загинув (див.: Книга Пам'яті і Слави Волині. – Т. 6: Острозький район. – С. 375).

⁵² Боєць УПА, доля невідома (див.: Там само. – С.376).

⁵³ ГДА СБ України, Рівне, спр. 17321, арк. 157–158.

Отже, обстріл штабної колони М. Ватутіна 29 лютого 1944 р. здійснили бійці місцевої самооборонної сотні УПА чи боївки ОУН, бій був спонтанним, його учасники не знали, хто їхав в обстріляних легковиках, а довідавшись чи здогадавшись за реакцією радянських каральних органів, що це був воєначальник високого рангу, спробували зникнути, заховатися, відвести від себе підозру.

На нашу думку, керівництво ОУН та УПА, дізнавшись про напад і його наслідки, спробувало задекларувати свою причетність до акції, а згодом надало цьому епізоду протистояння з радянською владою канонічного характеру. Як наслідок, замах на М. Ватутіна підпіллям було міфологізовано, що породило різноманітні вигадки та інтерпретації.

До таких висновків ми дійшли, ретельно розглянувши свідчення заарештованих у 1944–1948 рр. окремих керівників ОУН і УПА та рядових повстанців. Так, на допитах 28–29 вересня 1944 р., що їх проводили начальник відділу 2-го управління НКДБ УРСР майор держбезпеки Мазін та підполковник держбезпеки С. Карін⁵⁴, захоплений перед тим начальник штабу з'єднання УПА «Холодний Яр» Є. Басюк порахував «себе зобов'язаним повідомити деякі деталі смерті генерала Ватутіна». Із його слів, у лютому–березні 1944 р. керівник СБ крайового проводу ОУН «Смок» викликав до себе весь склад підпорядкованих йому боївків. Одна з них, зі Славутського району під командою «Примака» (загальною чисельністю до 20 чол.), надорозі між селами Сіянци та Милятин випадково наштовхнулася на чотири легкових автомашини. Цитуємо далі за текстом допиту Є. Басюка:

«Офіцери Червоної армії, що знаходилися в автомашині, обстріляли їх. Від несподіванки всі учасники боївків розбіглися в різні сторони, а 4 чоловіки з них потрапили в таку обстановку,

⁵⁴ Даниленко-Карін Сергій Тарасович (1898–1985) — співробітник радянських органів держбезпеки, учасник численних операцій 1920–1940-х рр., спрямованих проти петлюрівських, оунівських та упівських формувань. Автор спогадів і книг, метою яких було викриття «українського буржуазного націоналізму» (див.: Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. – К., 1972).

за якої втікати їм було нікуди і вони прийняли бій. У результаті перестрілки дві автомашини були підбиті, і на одній з них у шинелі було виявлено документи на ім'я генерала Ватутіна».

Документи передали М. Козакові («Смокові»), а за кілька днів усю боївку «Примака» було оточено й знищено бійцями Червоної армії в районі Хорівських хуторів⁵⁵.

На допитах 23–28 лютого 1946 р., проведених начальником 3-го відділу УББ НКВС УРСР майором Співаковським, керівник військової округи УПА «Тютюнник» Ф. Воробець повідомив, що, згідно з директивами центрального і крайового проводів ОУН, він давав указівки підпорядкованим йому формуванням ОУН та УПА влаштовувати засади й знищувати військовослужбовців Червоної армії, співробітників НКВС–НКДБ, радянсько-партійних працівників. Виконуючи вказівки Ф. Воробця, підрозділи ОУН і УПА

«провели ряд засідок і вбивств, зокрема шляхом обстрілу проїжджаючих дорогами машин».

Однією з таких акцій став замах на командуючого 1-м Українським фронтом. Про «вбивство тов. Ватутіна» першим Ф. Воробцеві нібито доповів у червні 1944 р. курінний УПА Я. Яковлів («Юрко»), якому, своєю чергою, про це стало відомо зі слів сотенного В. Кирика-Петрука («Деркач»)⁵⁶. Останній «особисто розмовляв» з «учасником убивства» жителем с. Михалківці Острозького району Андрієм Трохимчуком («Чумаком»)⁵⁷. За даними «Деркача» і з отриманого звіту надрайонного провідника «Ворона» Ф. Воробець довідався, що боївки СБ сіл Михалківці та Сіянци (від 17 до 27 осіб, озброєних гвинтівками і одним-двома кулеметами) вирішили влаштувати на дорозі Гоща–Острог, поблизу с. Сіянци, засідку на проїжджаючі машини. Помітивши декілька легковиків, вони відкрили вогонь, підбив-

⁵⁵ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 9. – С. 135–136.

⁵⁶ *Кирик-Петрук Володимир («Деркач»)* (1918–1946) — у 1944–1946 рр. командир кавалерійського підрозділу, відділу особливого призначення Гощанського району, охорони (почту) командування ЗГ «44». Лейтенант Червоної армії, хорунжий УПА.

⁵⁷ Книга Пам'яті і Слави Волині. – Т. 6: Острозький район. – С. 272.

ши один з автомобілів, решта повернули назад. Як повідомив Ф. Воробцеві «Юрко», з підбитої автівки

«нібито якогось пораненого військовослужбовця перенесли в іншу машину»,

а в ній самій члени боївки знайшли документи й шинель, «за якою впізнали, що в машині знаходився генерал».

Розібравши документи, Гощанський районний відділ СБ з'ясував, що цим генералом був М. Ватутін. Таку ж інформацію подав провідник Рівненського району «Гриць»⁵⁸.

На запитання, куди поділися документи і шинель М. Ватутіна, Ф. Воробець відповів:

«Документи були передані зв'язковими для передачі мені, однак у Гощанському районі, під час операції вони були вбиті чи захоплені НКВС, разом із документами Ватутіна. Що стосується шинелі, то я знаю, що боївка СБ її подарувала інтендантові куреня групи “Богун”, я зараз не пам'ятаю псевда курінного і не знаю псевда цього інтенданта, але він носив цю шинель»⁵⁹.

Аргументовано відреагував на «історію з втратою генеральської шинелі й документів» особистий водій командуючого фронтом А. Кабанов, закликавши «не вірити в казки» на кшталт тих,

«ніби Ватутін під час перестрілки “посіяв” не тільки свою шинель, але й службові документи. Якби таке трапилося, навряд чи нас (я маю на увазі тих, хто виявився з Ватутіним у тій перестрілці), стали б нагороджувати медаллю “За відвагу”. За такі справи, самі розумієте, можна було й під трибунал загірмити»⁶⁰.

Через рік, 24 лютого 1947 р., той самий Ф. Воробець, допитаний старшим слідчим УББ МВС УРСР лейтенантом Швидким у присутності заступника начальника відділення УББ МВС УРСР капітана Рабиновича не підтвердив участі «у вбивстві» «Чумака»,

⁵⁸ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 9. – С. 693–694.

⁵⁹ Там само. – С. 696.

⁶⁰ *Горішняк В., Нагнойний Я.* Указ. соч.

«оскільки про свою особисту участь він не розповідав, а також про це я не чув і від інших учасників»⁶¹.

У звіті курінного Я. Яковліва від 25 вересня 1944 р. зазначено, що з 7 січня по 24 вересня 1944 р. з'єднання «Хмельницький» мало 24 більших боїв, здійснило 5 більших засідок і 6 акцій⁶², однак жодної інформації про напад на генерала М. Ватутіна тут немає.

В іншому звітно-інформативному документі підпілля від 1945 р. вміщено короткі описи боїв відділів із груп «Богун», «Турів», «Тютюнник», з'єднань груп «33», «44» (УПА-Північ) та УПА-Південь. Зокрема, ідеться про бої відділів під керівництвом командирів «Ясена», «Вира», «Бистрого», «Кузьми», «Квартиренка», «Ворона», «Негуса», «Мисливця», «Чорненка» та ін. У переліку бойових дій «Ясена» зазначено, що підпорядкований йому відділ «Партизана»⁶³ 20 квітня 1944 р. нібито

«знищив почот генерала Ватутіна, а його самого важко ранено. Здобуто таксівку, кулемет, два автомати і багато документів»⁶⁴.

Очевидно, що внесення до звіту запису про таку акцію було спричинено реакцією підпілля на повідомлення про смерть М. Ватутіна.

Яскравим прикладом міфологізації історії з замахом на командуючого 1-м Українським фронтом є доля солдата строкової служби В. Кривульського⁶⁵, причиною арешту і засудження

⁶¹ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 9. – С. 705.

⁶² Там само. – Т. 8. – С. 984.

⁶³ *Потанчук* («Партизан») — командир сотні УПА-Південь, учасник бою на Гурбах. 11.10.1945 р. номінований поручником УПА. За одними даними, захоплений на початку серпня 1944 р. у Деражненському районі (див.: Літопис УПА: Нова серія. – Т. 4. – С. 260), за іншими – загинув в Обгівському лісі в листопаді 1944 р. (див.: Там само. – Т. 8. – С. 146).

⁶⁴ Літопис УПА: Нова серія. – Т. 8. – С. 1169.

⁶⁵ *Кривульський Василь Петрович*, 1927 р.н., с. Великий Стидин Деражненського р-ну, українець, б/п, із селян, 3 класи освіти, не судимий, солдат в/ч 62479, м. Хабаровськ. Заарештований 06.11.1948 р., а вже 18.01.1949 р. засуджений військовим трибуналом в/ч 67138 на 25 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах і 5 років позбавлення

котрого в 1949 р. стали поширювані ним серед однополчан розповіді про обставини поранення М. Ватутіна.

На допиті 5 січня 1949 р., який проводив слідчий контррозвідки МДБ військової частини 44245 капітан Шуринов, В. Кривульський розповів:

«Мені відомо, що замах на життя генерала Ватутіна був здійснений бандерівцями в лютому 1944 р. У той час війська Українського фронту, якими командував генерал Ватутін, вели наступальні бої. Коли передові частини вже пройшли, бандерівцям стало відомо, що слідом повинен їхати командуючий фронтом. Знаючи наперед, якою дорогою генерал буде їхати, бандерівці влаштували на ній у лісі засідку, і коли на дорозі з'явилися три–чотири автомашини, однією з яких їхав командуючий, відкрили по них вогонь. У результаті цього бандитського нападу банди бандерівців на генерала Ватутіна останній був бандитами важко поранений, і згодом помер. Ось що мені відомо про це. Засідка була влаштована в 7–8 кілометрах від с. Великий Стидин⁶⁶. Автомашини йшли з м. Степані ... Мені відомо, що у засідці брала участь боївка СБ бандкерівника з кличкою «Осика» (прізвища його не пам'ятаю, житель с. Малий Стидин). «Осика» очолював засідку. Із нашого села, я знаю, був у засідці Вітошко Дмитро Аркадійович. Останній був там поранений у ногу. Хто ще поіменно брав участь у засідці, я не знаю... Я особисто не брав участі в терористичному акті на генерала Ватутіна ... Мені це стало відомо зі слів бандита Вітошка, який брав у засідці безпосередню участь. Із моїх попередніх свідчень слідству відомо, що Вітошко був керівником боївки, в якій я знаходився з осені 1944 р. Одного разу, знаходячись у лісі, ми, бандити, запитали його, де він був поранений. У відповідь на це він розповів нам про те, що я засвідчив вище. Тому Вітошко посилено розшукувався радянськими органами, але не могли його впіймати, т. як не знали, де він переховується... Окрім того, про обставини вбивства Ватутіна мені стало відомо також і з розповідей радянських бійців, які

прав із конфіскацією майна. Помер у місцях відбування покарання 28.05.1955 р. Реабілітований прокуратурою Рівненської області 28.02.1994 р.

⁶⁶ Село Костопільського р-ну Рівненської обл.

зупинялись у селі... Зі слів того ж Вітошка, а також Семенчук Петра мені відомо, що тиждень до замаху на життя Ватутіна бандити полонили одного радянського бійця, який їм розповів усе. Цей боєць потім сам став бандитом. Прізвище цього чоловіка я не знаю, а ім'я забув... Він убитий. Спочатку він був в одній із банд УПА, улітку 1944 року він від бандитів утік і поступив до винищувального загону. Восени 1944 року його впіймали бандити і вбили»⁶⁷.

Насамкінець констатуємо, що виникнення численних міфів і відвертих спекуляцій навколо замаху та смерті М. Ватутіна призвели до того, що члени його родини вірила й вірить, ніби генерала «вбив Сталін», радянські та прорадянські історики вважали і вважають, що його вбили «прокляті бандерівці», «ура-патріотичні» історики — що «бандерівці вбили велику совецьку шишку», журналісти рефлексують і повірять, здається, у найдивовижніші версії. Абсолютно байдуже до цього лише загиблим повстанцям (або самообороні), для яких це був звичайний бій, і радянському генералові М. Ватутіну, котрий помер у результаті поранення.

Жив'юк А. Ранение генерала Н. Ватутина: факты и интерпретации

В статье на основе систематизации уже известных и недавно обнаруженных и обнародованных архивных источников проанализирована интерпретация в советской, современной украинской и российской историографиях события, произошедшего 29 февраля 1944 г. — ранения командующего 1-м Украинским фронтом генерала армии Н. Ватутина.

Ключевые слова: 1-й Украинский фронт, Н. Ватутин, Украинская повстанческая армия, контрразведка «Смерш», историография Второй мировой войны.

Zhyviuk A. Wounding of General N. Vatutin: Facts and Interpretations

The article, based on the systematization of known facts and publication of newly discovered archival sources, analyzed interpretation in Soviet, the modern Ukrainian and Russian historiography events that oc-

⁶⁷ ГДА СБ України, Рівне, спр. П-15411, арк. 73–76.

curred on Feb. 29, 1944 — the wounding of the 1st Ukrainian Front commander, Army General N. Vatutin.

Key words: 1st Ukrainian Front, N. Vatutin, the Ukrainian Insurgent Army, counterintelligence service «Smersh», historiography of the Second World War.

Тетяна ПРОНЬ*

Громадська думка польського населення Західної України щодо кордонів і переселення в полі зору радянських органів держбезпеки (1944–1946 рр.)

У статті розглядається діяльність радянських органів держбезпеки щодо спостереження за громадською думкою та реакцією польського населення західних областей України на встановлення повоєнної лінії радянсько-польського кордону і масового переселення їх до Польщі відповідно до Люблінської угоди між урядом Української РСР й Польським комітетом національного визволення.

Ключові слова: громадська думка, польське населення, переселення, Західна Україна.

На завершальному етапі німецько-радянської війни, коли бойові дії велися на прикордонні України й Польщі, долю західноукраїнських земель багато у чому визначала поведінка польського етнічного населення. Це розуміли всі, від кого залежало рішення про радянсько-польське повоєнне розмежування, перш за все керівництво СРСР. Саме ця обставина обумовлювала пильну увагу радянських органів держбезпеки до громадської (суспільної) думки етнічних поляків щодо майбутнього кордону й Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р., укладеної між урядами УРСР та Польським комітетом національного визволення (ПКНВ), на підставі якої їх масово переселяли із Західної України в Польщу. Громадська думка населення стала тим

* Пронь Тетяна Михайлівна — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

лакмусовим папірцем, що позначав «гострі кути» міжнародних відносин та запеклої боротьби різних політичних і мілітарних сил за цю територію. Без перебільшення, локальний простір Центрально-Східної Європи був одночасно ключем до розв'язання питань повоєнного устрою світу й «каменем спотикання» у відносинах між провідними міжнародними гравцями того часу — СРСР, США, Великобританією, а також Польщею. У цей процес надзвичайно щільно було вмонтоване й цивільне населення.

Попередні домовленості лідерів країн-союзників на Тегеранській конференції (1943 р.) про міжнародне визнання лінії Керзона як радянсько-польського державного кордону, укладення 26 липня 1944 р. в Москві відповідної угоди між урядом СРСР і Польським комітетом національного визволення не убезпечували радянську сторону від будь-якої випадковості на Кримській конференції трьох держав (1945 р.), де передбачалося легітимізувати державний кордон із Польщею. Щоб не дати союзникам приводу порушити питання стосовно проведення плебісциту, Москва в особі влади УРСР намагалася переселити до 1 лютого добровільно, або напівдобровільно (всупереч задекларованому принципу Люблінської угоди)¹ за матеріального сприяння Польщі як приймаючої держави, якомога більшу кількість етнічних поляків, котрі проживали у Західній Україні в період війни. Це не тільки відповідало інтересам Радянського Союзу, але й задовольняло союзників. За поляків перед Й. Сталіним особисто просив президент США Ф. Рузвельт у Тегерані².

Однак переселити їх у нові межі Польщі було складніше, ніж це уявлялося лідерам трьох держав. На заваді стояли не тільки

¹ Українська РСР у міжнародних відносинах: Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєдналася (1945–1957). – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 193.

² Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. II: Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.): Сб. док. – Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1984. – С. 148.

«технічні» складнощі, але й опір самих «переселенців», дії польського еміграційного уряду та радикальних підпільних угруповань, що не погоджувалися на східний кордон Польщі з СРСР по лінії Керзона і здійснювали значний морально-психологічний вплив на настрої населення. Своєю чергою, радянські органи держбезпеки — центральний апарат НКДБ СРСР та НКДБ УРСР, місцеві управління в областях (УНКДБ) — вели негласне спостереження за громадською думкою польського населення і силовими методами усували перешкоди на шляху до реалізації зазначеної угоди. Як слушно зазначає В.Н. Нікольський:

«Будь-яка війна вимагає від органів державної безпеки оперативної зміни орієнтирів своєї діяльності»³.

Вивчаючи громадську думку поляків у Західній Україні, співробітники «органів» цікавилися висловлюваннями громадян, що засвідчували ставлення найширших верств суспільства до польського еміграційного уряду й ПКНВ, їх бачення майбутнього Польщі. Більше за все вони відстежували, як поляки реагують на встановлення нової лінії кордону та Люблінську угоду. Це підтверджується величезною кількістю архівних документів, що руйнують стереотипну думку, котра утвердилася у суспільній свідомості учасників процесу, що Й. Сталін не запитав ані українців, ані поляків прикордоння, чи хочуть вони таких територіальних змін. Референдум із цього питання справді не проводився. В умовах війни всенародне обговорення було не тільки не на часі, але й таїло у собі великі загрози. Проте думка поляків була добре відома радянському керівництву.

Влада не залишала без уваги цю частину населення навіть тоді, коли територія Західної України була під гітлерівською окупацією. Для неї не була таємницею ані негативна реакція поляків на територіальні надбання СРСР унаслідок пакту Ріббентропа–Молотова, ані їхні мрії про повернення так званих «східних кресів» до складу Польщі. Ці переконання закріпилися в населення за роки війни під впливом радіопередач лондонсь-

³ *Нікольський В.Н.* Обвинения репрессированных органами госбезопасности в УССР в годы Великой Отечественной войны // Историчні і політологічні дослідження. – 2011. – № 1/2 (47/48). – С. 58.

кого уряду та дій підпілля⁴. Тож волевиявлення польської етнічної меншини було заздалегідь передбачуваним. Натомість Москві йшлося про підтвердження радянського статусу Західної України та припинення громадянської війни, що розгорілася на цих теренах у період Другої світової. Відтак органи держбезпеки були націлені на масове переселення поляків, проведення різних запобіжних заходів (включно з посиленням репресій) щодо недопущення зриву Люблінської угоди. Громадська думка населення виступала не лише об'єктом уваги, але й підставою для проведення репресивно-каральних спецоперацій.

Тут слід зауважити, що суспільно-політичні настрої поляків відстежували також і працівники радянських та партійних органів, члени районних комісій з «евакуації», партизани⁵. У центральних та галузевих архівах України збереглася значна кількість спецдонесень керівного складу НКДБ УРСР на ім'я голови республіканського уряду М. Хрущова, начальників УНКДБ до вищих за рангом посадових осіб цього відомства. Багато документів із колекції Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща опубліковано у другому томі збірника «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб», присвяченому переселенню поляків та українців у 1944–1946 рр. (Варшава; Київ, 2000 р.), а також археографічно-дослідницьких працях українського історика В. Сергійчука⁶.

⁴ Макарчук С.А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 105.

⁵ Сергійчук В. Польська етнічна меншина України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К.: Гол. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 283.

⁶ Сергійчук В. Депортація поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 рр. – К.: Укр. видав. спілка, 1999. – 192 с.; Його ж. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. – К.: Укр. видав. спілка, 2003. – 576 с.

Це питання є одним з аспектів актуальної наукової проблеми з історії українсько-польських відносин. Його торкалися дослідники І. Білас, С. Василенко, В. Гулай, О. Калакура, С. Макаручук, В. Сергійчук, С. Ткачов, Ю. Шаповал, М. Шитюк. У контексті нашого розгляду відзначимо студію львівського історика В. Гулая, який убачає в Люблінській угоді важливий інструмент радянського керівництва для закріплення Західної України у складі СРСР. Виконання угоди досягалося передусім репресивно-каральними інструментами органів державної безпеки, у тому числі різними формами контролю за суспільною свідомістю польської спільноти⁷.

Науковий інтерес вітчизняних учених до зазначеної проблематики стимулює поглиблене вивчення «живої» думки польської людності західних областей України в період її переселення в Польщу. Спробуємо долучитися до цього, спираючись на опубліковані документи ГДА СБ України та поки що не введені в науковий обіг окремі доповідні записки С. Савченка — народного комісара держбезпеки УРСР у 1943–1949 рр. (із 1946 р. — міністр) і його заступників на ім'я М. Хрущова, заступника головного представника уряду УРСР у справах евакуації польського населення полковника держбезпеки І. Гребченка до заступника наркома внутрішніх справ УРСР полковника держбезпеки Т. Кальненка й обласних керівників УНКДБ, що зберігаються у фондах центральних архівів України. Ці джерела мають неабияку наукову цінність, адже зафіксували первинні судження людей, що перебували в епіцентрі подій. Вони яскраво відображають надзвичайно складний процес повоєнного розмежування кордонів СРСР і Польщі на українському відтинку, дозволяють виявити нові нюанси проблеми й більш глибоко осмислити важливу роль Москви щодо повернення в лоно України значної частини західноукраїнських земель. Цей факт не викликає сумнівів в істориків, хоча визнається, що

⁷ Гулай В.В. Люблінська угода від 9 вересня 1944 р. як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення. – С. 285 [Електронний ресурс]: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pmv/2011_2/20_gulay.pdf

здійснено це було надто брутально. Розуміння цього особливо важливе для історичної свідомості в наш час, коли існує множинність конфліктних версій пам'яті.

Передусім наголосимо, що органи державної безпеки діяли у Західній Україні не тільки як окрема інституція. Співробітники НКВС працювали у штаті апарату головного представника уряду УРСР у справах евакуації польського населення з Української РСР у Польщу, місцем перебування якого був Луцьк, та апарату 18 районних уповноважених у містах Ковель, Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Дубно, Кременець, Броди, Рава-Руська, Львів, Самбір, Дрогобич, Стрий, Ходорів, Станіслав (Івано-Франківськ), Тернопіль, Золочів, Кам'янка-Бузька, Чортків⁸, дещо згодом Чернівці, звідки здійснювалося переселення поляків. До цього слід додати й рядових виконавців репресивно-каральних акцій. У розпорядженні головного представника уряду УРСР у справах евакуації польського населення був батальйон військ НКВС у складі 500 осіб і 4854 бійця для супроводження транспортів⁹. Військовослужбовці наркомату внутрішніх справ, оперативні підрозділи НКВС та СМЕРШ також брали участь у чекістсько-оперативних операціях проти польських підпільних військово-політичних угруповань, котрі намагалися перешкодити переселенню.

Стратегія діяльності органів держбезпеки стосовно вивчення думки поляків з окреслених питань включала такі стадії роботи:

- 1) збирання інформації з різних джерел — від «негласного апарату» співробітників (агентів із кодовою назвою в документах «джерело»), партпрацівників і військового підпілля;
- 2) оцінка отриманої інформації;
- 3) виявлення адресних груп, що перешкождали переселенню, та завдання точкових ударів по них;

⁸ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – Варшава; К.: Архів міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, ДА СБ України, 2000. – С. 262.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 14.

- 4) доведення процесу переселення до максимальних показників.

Тотальний контроль за громадською думкою поляків дозволяв отримати повну картину політичного життя на територіях їх мешкання.

Для виконання поставленого завдання НКДБ скерував усю наявну агентурно-розвідувальну мережу центру і периферії на виявлення осіб, які проводили активну агітаційну роботу, спрямовану на зрив переселення, передусім на тих, хто поширював чутки¹⁰. Інформаційним середовищем для них слугували державні підприємства та установи, навчальні заклади, сільські громади, транспорт, магазини, базари, дружні вечірки, приватні бесіди тощо. Каналами збору інформації були як особисті зв'язки, так і посередницькі. Прагнучи пізнати, що думають із приводу кордонів та переселення поляки, агенти, як правило, самі задавали тон розмови, провокували людину на висловлювання з цих питань. Інформаційні повідомлення (т. зв. контент-аналіз) подавалися під грифом «Цілком таємно» до певних державних інстанцій за усталеною формою: «Хто говорить — що повідомляє», «Яким каналом — кому», «З яким ефектом».

Для підтвердження цього наведемо витяг зі спецповідомлення заступника начальника УНКДБ по Тернопільській області підполковника державної безпеки Пугача заступникові наркома комісарові держбезпеки П. Дроздецькому:

«12/IX-44 р. мешканець м. Бережани Іскерський у присутності своєї дружини, Новаковського й інших заявив: “Нам, полякам, ні одному чоловіку виїжджати звідси не треба. Ця територія Західної України являється нашою польською і все рівно буде належати Польщі. Якщо ж поляки звідси виїдуть, то більшовики для того, щоб територія Західної України належала їм, виселять українців до Сибіру, а росіянами заселять. Нам, полякам, виїжджати звідси в Польщу не треба” [...]. Адвокат м. Бучач, поляк Циганюк у розмові з питання евакуації польського населення в Польщу нашому джерелу сказав: “Все

¹⁰ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 202.

рівно це переселення робиться під диктовку радянського уряду" [...] 23/IX-44 р. Глива Петро, житель Трембовля, поляк, у розмові з джерелом заявив: "Зараз ще дуже рано виїжджати в Польщу, так як війна не закінчена і невідомо, який уряд буде у Західній Україні"¹¹.

Як бачимо, співробітники управлінь НКДБ в областях готували аналітичні «зрізи» за висловлюваннями різних верств населення, діагностуючи таким чином природу та мотивацію поляків щодо переселення і причини опору цьому. За можливості, у спецповідомленнях указувалися всі дані особи, котра мала необережність висловити свою думку. Такі дії розцінювалися владою як «антирадянська діяльність». Вони відразу потрапляли в поле зору «органів». Щонайперше їх брали на спеціальний («формулярний») облік¹². Особи, котрі «вказували ворожі наміри» і вели агітацію за невиїзд у Польщу, бралися в «агентурну розробку». За ними встановлювали постійне спостереження, проводили «профілактичні» бесіди, залучали до агентурної мережі. Радикальними методами боротьби були арешти, довгострокові ув'язнення та фізична ліквідація. Багато поляків арештували саме за поширення «антирадянських провокаційних вигадок»¹³. У такий спосіб органи держбезпеки здійснювали тиск на основну масу громадян польської національності з метою примушування до переселення й усунення людського чинника, що гальмував цей процес.

Слід зазначити, що вступ Червоної армії на територію західних областей України визначив корінний перелом у настроях поляків щодо СРСР. Емоційний стан польського населення ілюструють слова поштового працівника з Рівного Тадеуша Ямруза:

«Усі ми, поляки, із нетерпінням чекали Червону армію і зустрічаємо її як визволительку»¹⁴.

¹¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 318, 320.

¹² Там само. – С. 390.

¹³ Там само. – С. 234.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 60.

Аналогічних висловлювань було багато. Нерідко поляки засуджували політику лондонського еміграційного уряду:

«Радянській владі й Червоній армії поляки допомагають як своїй союзниці, що несе великі жертви для спільної справи — перемоги над німцями. Польський уряд у Лондоні не виправдовує свого існування. Він не має зв'язку з народом і неправильно дивиться на співробітництво з Росією» (Ганна Турек, учителька польської мови, м. Рівно)¹⁵.

«Якби польський уряд об'єднався з советами, німці б ніколи не перемогли Польщу. А зараз їм добре сидіти в Лондоні, а польський народ за ці злочини повинен розплачуватися кров'ю» (Йосип Заець, робітник лісозаводу)¹⁶.

Водночас ця частина польського населення підтримувала ПКНВ. Багато поляків чітко усвідомлювали не тільки те, кому мають завдячувати звільненням від гітлеризму, але й розуміли переваги власної національної держави та уряду. Вони заявляли:

«І німці — не наші, і росіяни — не наші. Але росіяни рятують нас від німців-розбійників. Ми вдячні росіянам, але все-таки нам краще було б при польському уряді»¹⁷.

Слід підкреслити, що окремі родини вже у серпні 1944 р. зверталися в Москву з проханням дозволити їм переселитися до Польщі¹⁸. Така реакція населення на радянську владу та заходи, що вона проводила, бентежила польські підпільні організації. У віднайдених органами держбезпеки записках керівника луцького осередку «Польського звензика повстаючи» (ПЗП) Свиклі зазначалося:

«Польське населення на цій території вступ советів сприйняло абсолютно байдуже, але не вороже»¹⁹.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 76.

¹⁶ Там само, арк. 85.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, арк. 79.

¹⁹ *Цепенда І.Є.* Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ ст.: етнополітичний аналіз. – К.: Дельта, 2009. – С. 124–125.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 61.

Підпільні організації як осередки еміграційного уряду розраховували на протилежну реакцію, що мала призвести до загального протесту. Натомість держбезпека відзначала тенденцію до зростання довіри і симпатії щодо Москви. Так, у ряді костелів ксьондзи закликали парафіян молитися за перемогу Червоної армії, висловлювали слова вдячності на адресу радянських військ. Польські селяни допомагали комуністичним партизанам продуктами та підводами, переховували поранених тощо²⁰.

Імовірно, це вселяло керівництву СРСР надію, що основна маса поляків більш-менш спокійно сприйме рішення про новий радянсько-польський кордон і скористається наданою можливістю переселитися до Польщі. Власне, на це сподівалися й союзники. Однак цього не сталося. Більшість поляків, що мешкали у Західній Україні, не хотіли покидати рідні для них терени. Свою незгоду з переселенням в оригінальний спосіб висловили мешканці м. Стрий. У жовтні 1944 р. на відповідних оголошеннях з'явився напис:

«Ми звідси нікуди не поїдемо. Ми тут Польщу будемо мати»²¹.

У ніч на 24 листопада 1944 р. по вулиці Міцкевича у м. Дрогобичі Яніна-Ванда Дюнг розклеїла листівки, що закликали етнічних поляків не виїжджати в Польщу. Швидко встановивши, хто зробив це, УНКДБ провело обшук на її квартирі, вилучивши друкарську машинку з польським шрифтом, свіжий примірник антирадянської газети «Подгалянин» і 10 аркушів копіювального паперу. При розшифровці відтисків було встановлено причетність до поширення листівок під назвою «Питання південних кордонів Польщі». Одночасно з Я.-В. Дюнг затримали восьмикласника польської школи Януса Іохмана, члена підпільної молодіжної організації «Подгалянські орлята», що діяла у Дрогобичі та Самборі. У підлітка також було вилучено друкарську машинку й листівку аналогічного змісту²².

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 38.

²¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 294.

²² Там само. – С. 296.

Для широкого польського загалу звістка про нову лінію кордону між Польщею та СРСР і Люблінську угоду була неочікуваною, адже пропаганда лондонського уряду переконувала у зворотному. Мало хто з населення вірив у реальність реалізації цього заходу. Більшість людей розгубилися й не знали, як діяти. Думки розділилися. Хтось уважав, що слід залишатися на місці, інші побоювалися репресій і не бачили альтернативи переселенню. Проте ніхто не поспішав. Вагання населення добре ілюструє думка вчителя однієї з середніх шкіл Тернополя (його ім'я органи держбезпеки так і не встановили):

«У люблінському зверненні є багато незрозумілого, тобто коли відбуватиметься переселення й куди. На території Західної України проживає близько 2 млн поляків (за довоєнними даними. — Т. П.). У теперішній час переселити таку кількість людей до Польщі дуже складно й нікуди, тому що з польської території звільнені тільки дві області — кордони не визначені. Утілюються слова Гітлера, коли він проголосив: "Польща для поляків, Україна для українців, Росія для росіян". Тільки в німців це була ширма, а в Радянського Союзу з польським урядом — дійсність»²³.

Багато хто не вірив у щирість намірів Москви щодо об'єднання поляків у моноетнічній державі. В уяві спливали страшні картини масових депортацій початку війни. Так, Розалія Новосяк із Тернополя зазначала:

«Совети повторюють 1940 р., коли було запропоновано всім бажаючим німцям і полякам виїхати на територію Генерал-губернаторства, було зроблено списки, а після того НКВС виселив у Сибір і заарештував. Зараз совети також хочуть провести комісію»²⁴.

Не знаючи деталей укладення міжнародних угод, поляки губилися в догадках, що містили як хибні тлумачення, так і наближені до істини. Одні припускали, що їх виселятимуть «че-

²³ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 138.

²⁴ Там само. – С. 140.

рез тих, хто виступає проти радянської влади»²⁵. Інші сприймали переселення як «трюк Радянського Союзу, щоб урятувати Західну Україну перед приєднанням її до Польщі»²⁶. Вони гадали, нібито їх переселяють згідно з одноосібним рішенням Й. Сталіна й сподівалися, що міжнародна спільнота не дозволить цього. Поляк Василь Інженера так висловився з цього приводу:

«Ця політика ні до чого не призведе, оскільки Англія категорично заявила, що вона визнає тільки ті кордони, що існували після Версальського договору, і вважає уряд у Польщі тільки Соснковського. Нам виїжджати нікуди не слід, так як Польща тут була й буде»²⁷.

Водночас, відчуваючи панічний страх перед репресіями й радянськими методами господарювання, деяка частина населення готова була відразу виїхати. Вони заявляли:

«Скоріше б почалося переселення, виїхати з цього проклятого міста, бо ж совети загонять куди-небудь»²⁸.

«Нам необхідно їхати в Польщу, якщо ми тут залишимося, то нас уважатимуть радянськими громадянами і можуть направляти на різні роботи, а також переселяти в глиб Росії, зокрема до Сибіру, куди вивезли наших людей у 1940 р.»²⁹.

Серед перших на переселення погоджувалися розорені війною родини, часто позбавлені навіть житла. Були й такі, хто втомився від прикордонного життя, не хотів залишатися у СРСР, давно мріючи виїхати в глиб Польщі. Мешканка м. Гоща Маріана Богацька писала в листі до родички в Семипалатинськ:

«Дорога, не зволікай жодного дня, приїжджай сюди, бо ми виїжджаємо у свій рідний край, у свою Польщу»³⁰.

²⁵ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 138.

²⁶ Там само. – С. 140.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – С. 254.

²⁹ Там само. – С. 256.

³⁰ Там само. – С. 388.

Ця частина поляків із великим нетерпінням очікувала завершення підготовки до масового переселення:

«Ми їдемо в рідну Польщу, не можемо дочекатися того дня, коли нас повезуть туди, де на нас чекають»³¹.

Окремі з них мотивували своє бажання виїхати в Польщу неприязним ставленням до них із боку українців, бажанням жити на етнічній Батьківщині, серед поляків:

«Нам, полякам, треба виїжджати із Західної України, у подальшому нас можуть тут утискати і створять нам важкі умови для життя. Оскільки ми є поляками, до нас українці дуже погано ставляться за те, що колишній польський уряд український народ притискував. Краще нам виїхати в Польщу, незважаючи на те, що ми там нічого не маємо, але оскільки буде наша рідна держава, то вона нам створить кращі умови життя, ніж радянська влада»³².

«Дуже буду рада, мені надається можливість їхати в Польщу. Що тут робити, тут будуть жити росіяни, українці, хочу жити, де живуть поляки»³³.

Слід зазначити, що в НКВС із підозрою ставилися до таких заяв. «Чекісти» гадали, що в перших рядах намагаються виїхати особи, які прагнуть unikнути покарання за підпільну діяльність. За добу до організованої відправки ешелонів із переселенцями списки тих, хто виїжджав, обов'язково перевірялися.

Проте перші емоційні заяви етнічних поляків про бажання переселитися в Польщу не спричинили масового руху. Навіть відновлення репресій — неодмінної складової політики комуністичного режиму на західноукраїнських землях після «золотого вересня» 1939 р.³⁴ — тривалий час не давало бажаного для влади результату. Станом на 31 листопада 1944 р. до виїзду в

³¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 390.

³² Там само. – С. 256.

³³ Там само. – С. 128.

³⁴ Гуцал П., Бажан О. Багрянний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 182.

Польщу зголосилося тільки 3189 родин (11 241 особа)³⁵. Така кількість бажаючих порівняно з попередніми даними про чисельність поляків на цих теренах (на 1 вересня 1944 р. — 1182,1 тис.)³⁶, за словами заступника головного представника уряду УРСР полковника І. Гребченка, була «недостатньою». Про це йшлося в його доповідній записці наркомові внутрішніх справ УРСР комісарові держбезпеки 3-го рангу В. Рясному. Такий стан справ він пояснював неналагодженою роботою райпредставництв ПКНВ, свідомим «затримуванням евакуації» з їхнього боку, недостатньою агітаційно-масовою роботою серед польського населення, що їм мали проводити партійні та радянські органи, діяльністю духівництва й підпілля.

Форс-мажорна ситуація на прикордонні та пасивний опір поляків переселенню викликали посилення контролю з боку органів держбезпеки, проведення розвідувальних та інших заходів щодо запобігання тероризму, «ворожій діяльності антирадянських елементів». Підставою для цього слугували почасти зовсім невинні заяви:

«Я не розумію політики Радянського Союзу, який хоче нас, поляків, насильно переселяти в Польщу, добре знаючи про те, що наша країна ще не звільнена повністю від німців. [...] Де будуть нас розселяти, я не уявляю, так як польської території звільнено дуже мало»³⁷.

На особливий облік було взято мешканку м. Рівного Лязурек, яка в бесіді з секретним агентом необачно висловила власні міркування про причини переселення поляків:

«Польську територію звільняють, а полякам життя не дають. [...] І чому це, що за нас так беруться, особливо за поляків, котрі проживають у Західній Україні? Поляки живуть тут, живуть у Сибіру, живуть й в інших місцях Радянського Союзу, але крім західників, нікого не чіпають. Нас гонять у Польщу. Яка ж там Польща? Там така ж радянська влада, як і тут. [...] Для мене

це питання ясне: СРСР таким шляхом хоче розширити свою територію і сфери впливу на інші західні держави»³⁸.

Перша хвиля репресивних акцій, що припала на початок листопада, дещо зрушила процес. Тільки у Станіславській області станом на 16 листопада 1944 р. до комісії з евакуації польського населення надійшло вдвічі більше заяв — 14 554 (від 50 333 осіб)³⁹. Порівнявши дані про кількість заяв про переселення, поданих поляками в містах і селах, співробітники органів держбезпеки виявили, що мешканці області більш активно погоджуються на переселення. Вони подали заяв утричі більше, ніж жителі Станіслава⁴⁰. І хоча така ситуація була характерною для всіх міст, звідки переселяли поляків, апарат УНКДБ дійшов висновку, що в місті потужно діють націоналістичні та інші «антирадянські елементи». Одними з головних винуватців стримування поляків від переселення в містах уважалися римокатолицькі священники. Щоб переломити ситуацію, 24 жовтня 1944 р. заступники головного вповноваженого ПКНВ капітан Станіслав Пізло та Антон Кравинський спробували вмовити правлячого єпископа Шеленжека в Луцьку допомогти їм у справі переселення поляків. На що той відповів:

«Ніякої допомоги я вам надавати не буду, оскільки із цього питання я не отримував жодних указівок від Папи Римського. Можу тільки сказати, що евакуація польського населення з території УРСР ставить під удар польську церкву»⁴¹.

Вочевидь, саме з цієї причини багато ксьондзів закликали поляків не виїжджати в Польщу. Заступник представника уряду УРСР по Володимир-Волинському району лейтенант Єрмолаєв повідомляв Гребченкові про арешт одного з активних учасників ПЗП, який виступив перед прихожанами із такою промовою:

³⁸ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 388.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 17.

⁴⁰ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 256.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 112, арк. 11.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 112, арк. 6.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 711, арк. 18.

³⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 256.

«Люди! Навіщо вам виїжджати. Совети вам нічого не зроблять, вам і тут непогано буде, ждiть, прийде час, я вам скажу. Тут жили вашi дiди, прадiди, не покидайте вашу землю!»⁴².

Примус до переселення викликав серед польського населення своєрiдну громадянську непокору. I справа тут була не тiльки в об'єктивних причинах, таких, як неповне звiльнення території від нiмецької окупації, вiдсутнiсть вiльного житла в Польщі, холодна пора року, брак транспорту тощо. Проблема була значно складнiшою. Бiльша частина полякiв не бачила сенсу виїжджати з двох комплексiв причин — суто прагматичних i навiяних. До перших вiднесемо тих, для кого загалом не було рiзницi, де проживати. Головним критерiєм життя вони визначали роботу, заробiтну плату та знайоме суспiльне середовище. Такi люди заявляли:

«Менi все рiвно, де працювати, там моя Батькiвщина — де платять. Менi все рiвно, Польща це чи СРСР»⁴³.

«Якби в Польщі безкоштовно кормили i не потрiбно було працювати, я вiдразу ж поїхав би, а раз цього там не буде i потрiбно буде працювати, я залишусь тут, тим бiльше, що тут я працюю, а коли була Польща до 1939 р., я працював дня 3 в недiлю, а решту часу був безробiтним»⁴⁴.

«Менi байдуже, де жити, тут чи в Польщі. Я не хочу їхати, бо менi немає до кого. Тут менi краще, я маю рiдних i багато знайомих»⁴⁵.

Цiлком очевидно, що ця група не переймалася фобiями та не боялася залишатися на проживання в Україні. Як на наш погляд, думки живих свiдкiв того часу ще раз спростовують однозначнiсть твердження про небезпечнiсть життя полякiв серед українцiв у роки вiйни. У протилежному випадку вони буть-що прагнули б виїхати до Польщі саме з цього мотиву.

⁴² ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 34.

⁴³ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 128.

⁴⁴ Там само. – С. 132.

⁴⁵ Там само. – С. 138.

До групи полякiв, якi з суто прагматичних причин утримувалися від переселення, слiд також вiднести родини, в яких не постраждало господарство, або тi, що мали розмиту самоiдентифікацію. Наприклад, колишнi вояки польської армії, котрi, одружившись з українками чи росiянками, мешкали в Дубровицькому районi на Рiвненщинi⁴⁶.

Не бачили сенсу в переселеннi й тi господарi, якi вважали, що в Польщі буде радянський режим i таке ж саме життя, як i у СРСР. Їхню позицію засвiдчують такi висловлювання:

«Хоча я i зареєструвався в Польщу, але до останнього не поїду, так як у даний час між Польщею й СРСР нiякої рiзницi немає, тому що в Польщі зараз багато росiян i вирiшальну роль в управлiннi Польщі вiдiграє НКДБ, створений там радянською владою»⁴⁷.

До цiєї ж групи вiднесемо й тих, якi не квапилися виїжджати з огляду на практичнi труднощi. Їх лякало нечуйне ставлення з боку радянських та польських властей. Промовистою iлюстрацією служить перехоплений цензурою лист мешканки м. Млинiв Станiслави Кнопки, яка писала Яновi Цапу, котрий перебував в армії:

«У нас усi поляки виїжджають за Буг. Ми записалися, але не знаємо, що нам робити, i чи скоро виїдемо, невідомо. Тi, що виїхали в Польщу, пишуть нам, що на станції Хелм декiлька сiмей сидять багато часу просто неба, пiд дощем iз малими дiтьми. Нiхто уваги на них не звертає i нiякої допомоги їм не дають. [...] Чому таке ставлення до тих, що переселяються? Ось це багатьох нас i лякає»⁴⁸.

Найбiльше побоювань викликали перспективи голодного животiння у зруйнованiй вiйною Польщі, побутова невлаштованiсть та життя серед мiсцевого нiмецького населення, яке не встигло виїхати до Нiмеччини. Логiка мiркувань щодо затримки з переселенням зводилася до наступного:

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 81.

⁴⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 386.

⁴⁸ Там само. – С. 834.

«Добре роблять поляки, що не їдуть у Польщу, там зараз народ голодує, немає роботи. Усіх евакуйованих поляків направляють у Силезію, де доводиться їм самим діставати для себе житло, виганяючи при цьому німців із квартир, а останні нападають цілими бандами на поляків і убивають їх»⁴⁹.

Показово, що страх перед німцями був сильнішим, ніж перед українцями. Вочевидь, не у всіх районах Західної України міжетнічні відносини були вкрай загостреними. До того ж у людей не було впевненості, що колишні німецькі, а тепер «новонабуті» польські північні та західні землі залишатимуться й надалі у складі Польщі. Відтак ніхто не хотів ризикувати:

«Англійський уряд і Папа Римський виступають проти переселення поляків на західні землі, що відійшли Польщі від Німеччини, на ці землі прийдуть німці»⁵⁰.

Багатоох від переїзду стримував страх перед невідомістю. Свідомість цих людей усе ще відмовлялася сприймати реальність. Вони зауважували:

«Ми скоро будемо виїжджати в Польщу. Правда, я з виїздом зовсім не поспішаю, бо в нас ідуть чутки про те, що за Бугом дуже погано, а раз так, навіщо виїжджати. По-моєму, непотрібно виїжджати, можливо і так усе залишиться»⁵¹.

Зазначені причини цілком прагматичного характеру, через які етнічні поляки утримувалися від виїзду в Польщу, не становили серйозної проблеми для радянської влади, адже тут не простежувався демонстративний опір. Щоправда, хистка мотивація поляків драгувала відповідальних за переселення, які у своїх доповідях у Київ і Москву не раз підкреслювали, що поляки штучно стримують переселення. Натомість керівників СРСР більше непокоїли ідейні прихильники лондонського еміграційного уряду, котрі не сприймали ПКНВ (з 31 грудня 1944 р. — Тимчасовий уряд національної єдності, ТУНЄ), ухилялися від переселення, оскільки вірили обіцянкам щодо допомоги США

⁴⁹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 834.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – С. 386.

та Великобританії у відновленні радянсько-польського кордону 1939 р. У спецдоповідях УНКДБ по Дрогобицькій області наводилися численні висловлювання поляків, на зразок іронічної заяви вчительки з Дрогобича Франі Стацької:

«Чергова комедія, у польському уряді більшовики, а Польща буде радянською»⁵².

Незважаючи на те, що звільнення від нацизму прийшло на ці землі не від англо-американців, на що розраховували поляки, попри територіальну віддаленість Польщі від західних союзників, «лондонці» щиро вірили, що вони посприяють творенню великої польської держави. Так, директор одного з курортів, поляк за національністю, зазначав:

«Америка ніколи не допустить, щоби землі Західної України належали СРСР»⁵³.

Агентура органів держбезпеки «реєструвала» численні факти різких висловлювань представників різних верств польського суспільства стосовно територіальних змін. Наведемо декілька з них:

«Угода, укладена між урядом УРСР і новим польським урядом у Любліні, є недійсною. Ніякої евакуації польського населення не буде, скоро сюди прийдуть польські війська і тут буде Польща» (*мешканець м. Станіслав Кароль Сульський, працівник електростанції, 16 жовтня 1944 р.*)⁵⁴.

«7 листопада буде велика промова Сталіна, в якій буде сказано про те, що більшовики помирилися з урядом Миколайчика в Лондоні, і нам, полякам, не треба виїжджати зі Станіслава, так як ця територія буде належати Польщі. Зараз у Варшаві немає ані німців, ані росіян, але йде велика різниця між поляками, одні стоять за уряд Миколайчика, інші проти» (*артист Станіславської філармонії Белевня*)⁵⁵.

⁵² Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 128.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 128, 130.

⁵⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 252.

⁵⁵ Там само. – С. 254.

⁵⁶ Там само.

«Радянський герб “Серп і молот” і “Чорний орел” у цій війні загинуть, Польща розростеться до Києва, а коронування польського обранця відбудеться у Кракові. Поляки з цієї землі нікуди не поїдуть, тут була й буде Польща, тільки для польського народу» (*мешканець м. Станіслав Казимир Адамчик, без певного роду занять*).

«Навіщо я буду виїжджати зі Станіслава, коли в Москві зараз іде конференція, і я знаю, що Львівська та Станіславська області належатимуть Польщі, ніхто з поляків звідси нікуди не поїде і не повинні виїжджати» (*працівник кондитерської фабрики м. Станіслав Йосип Ярославський*)⁵⁶.

Треба вказати, що переселення поляків загальмувалося вже на початку відправлення перших транспортів у Польщу. 24 листопада 1944 р. начальник управління НКДБ по Станіславській області полковник Михайлов доповідав начальникові 2-го управління НКДБ УРСР підполковникові держбезпеки Медведєву, що за останній тиждень настрої польського населення щодо Люблінської угоди «різко змінилися в негативну сторону»⁵⁷. У зв'язку з цим, уся оперативна робота зосередилася на виявленні уявних опонентів. Нарком С. Савченко неодноразово доповідав М. Хрущову про продовження операцій

«із вилучення польських антирадянських елементів, що саботують переселення й вивчення реагування населення у зв'язку з евакуацією поляків із західних областей УРСР у Польщу»⁵⁸.

Упродовж листопада 1944 – січня 1945 рр. відбулася серія показових арештів. За агентурною справою «Сейм» було ліквідовано дві області («обводи») Армії крайової, що діяли на території Луцького, Ківерцівського, Рожищанського і Володимир-Волинського районів Волинської області⁵⁹. У Львові заарештували групу викладачів університету та римо-католицьких священників («учасників білопольського підпілля» ксьондзів М. Драбика й І. Кандефера), які закликали поляків не переселятися й підтри-

⁵⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 252.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 46.

⁵⁹ Там само, арк. 44.

мати підпілля. У храмах було виявлено документи підпільних організацій, нелегальні газети, зброю, друкарські машинки, засоби радіозв'язку⁶⁰. Оскільки затримані відмовлялися свідчити, нарком держбезпеки С. Савченко дав указівку скористатися речовими доказами у справі, провести за необхідності очну ставку з іншими арештованими й підселити в камери агентуру⁶¹.

У Луцьку було заарештовано єпископа А. Шеленжека. Проведення операцій із «вилучення антирадянського елемента» вплинуло на польську спільноту. 15 січня 1945 р. начальник управління НКДБ по Волинській області полковник Шестаков у доповідній записці на ім'я полковника Гребченка виклав думки поляків щодо цього:

«Якщо заарештований єпископ Шеленжек, який має величезний авторитет на Волині й широко відомий перед міжнародною польською спільнотою та Папою Римським, то, очевидно, органи радянської влади мають ґрунтовні дані для його арешту»⁶².

«Ми отримали удар обухом по голові. На захист єпископа й арештованих разом із ним ксьондзів виступити не можемо, оскільки жоден із нас не зареєструвався на виїзд у Польщу!»⁶³.

«Міжнародна ситуація така, що й Папа Римський не наважується виступити на захист єпископа Шеленжека, так як не тільки радянська, але й американська та англійська преса таврують проницьку політику папи»⁶⁴.

Репресії посилювали панічні настрої поляків щодо виїзду. Так, начальник Луцької облконтори Сільгоспбанку Індульський сприйняв арешти поляків як недовіру до них із боку рад-влади:

«У даний час пройшло багато арештів поляків, у Луцьку й інших районах області також арештовуються польські офіцери

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 45.

⁶¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 396.

⁶² ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 51.

⁶³ Там само, арк. 52.

⁶⁴ Там само.

польської армії. Повторюється стара історія арештів у 1939 р., як видно, совети не довіряють полякам»⁶⁵.

Широке відстеження громадської думки серед робітників, службовців, інтелігенції, селянства, осіб без певного роду занять та домогосподарок дозволяло органам держбезпеки виокремлювати фокус-групи, що найбільше опиралися переселенню, і з прицільною точністю застосовувати репресивні акції з метою впливу на їх оточення. Усі, хто закликав поляків не переселятися в Польщу, а дочекатися, поки «Польща прийде сама сюди», розглядалися крізь призму «антирадянської діяльності». Різниці між одинаками й членами легальних організацій ніхто не робив. Приміром, голова Польського комітету опіки (ПКО) з м. Станіслав інженер Б. Буяльський переконував людей, що

«Радянський Союз хоче вигнати поляків із Західної України, Білорусії, щоб вони не мали територіальних претензій у подальшому і, використовуючи свій авторитет у міжнародній обстановці, він цього доб'ється будь-якими засобами. Але поляки не повинні виїжджати, так як якщо вони зараз виїдуть, то назавжди втратять ці землі. Треба дочекатися остаточного рішення польського питання, яке буде прийнято після війни, і тільки тоді вирішувати питання про виїзд»⁶⁶.

Б. Буяльського заарештували 5 січня 1945 р. Через два місяці, 12 березня, він загинув. Чутки про репресії проти інтелігенції та священників ширилися по всьому регіону, поволі схиляючи поляків до виїзду. Поступово вони втрачали мотивацію, щоб залишатися. Директор шкіряного заводу зі Станіслава Пехоцинський говорив:

«Учора вночі арештували багато осіб із числа польської інтелігенції, професорів, навіть голову польського комітету Буяльського і то посадили. Я не хотів до цього виїжджати звідси, а зараз піду записуватися на виїзд, так як тут, у Станіславі, усе одно буде радянська влада і нам, полякам, тут робити нічого»⁶⁷.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, т. 2, спр. 118, арк. 51.

⁶⁶ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 254.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 35.

52-річний житель Тернополя Вапянський у колі знайомих підкреслював:

«Справа може закінчитися Сибіром. Треба поспішати з виїздом до Польщі!»⁶⁸.

Мішана українсько-польська комісія та радянські органи держбезпеки докладали значних зусиль, щоби схилити польських господарів до переселення. Це провокувало збройний опір. Шляхом усної й друкованої пропаганди, терористичної та диверсійної діяльності стримували співвітчизників від виїзду в Польщу бійці Армії Крайової (область Самбір округу АК Львів). Так, 22 січня 1945 р. вони розгромили приміщення польської комісії, викравши й частково спаливши в пічці наявну там документацію. 28 січня учасники цього ж військового угруповання здійснили теракт проти двох членів польської комісії, тяжко поранивши одного з них⁶⁹. Аківці зривали оголошення комісії про переселення, розповсюджували свої листівки, під час нападів знищували бланки звітної документації тощо.

До початку Кримської конференції організаційно-виконавчим структурам уряду УРСР не вдалося переселити польське населення з місць постійного проживання в тій кількості, як планувалося. На 25 січня 1945 р. виявило відповідне бажання 736 661, подало заяв 173 154, із них виїхало тільки 26 662 особи⁷⁰. На 15 лютого 1945 р. зареєструвалася 91 702 родини (272 202 особи), з них виїхали 18 231 родина (49 985 осіб)⁷¹. Утім, Ялта також не принесла суттєвого просування в реалізації Люблінської угоди. Вивчаючи реакцію поляків на рішення Кримської конференції з польського питання, співробітники органів державної безпеки запідозрили в політичній неблагонадійності самих працівників апарату головного вповноваженого Тимчасового польського уряду у справі переселення польських громадян із території УРСР у Польщу. Примітно, що пра-

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

⁶⁹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 928.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 37.

⁷¹ Там само, арк. 30.

цюючи в комісії, вони не поділяли рішення лідерів коаліції про радянсько-польський кордон. Зокрема, один із референтів районного вповноваженого тимчасового уряду по Луцькому району в колі співробітників заявив:

«На Кримській конференції встановили якийсь кордон для Польщі — лінію Керзона, і вважають це законним, насправді кордон Польщі має проходити за Бердичевом, Вінницею, Кам'янцем-Подільським, по Бугу й відхилитися вглиб, оскільки це — корінна польська земля, і цього польський народ доб'ється»⁷².

Підтримуючи розмову, співробітниця М. Стахурська зазначала:

«Поляків хочуть змусити, щоб вони попросили про приєднання до Радянського Союзу, а цьому не бути. Я впевнена, що Англія не допустить цього, адже їй також загрожує червона політика»⁷³.

Вочевидь, такі міркування не були поодиноким явищем. Поляки дуже сподівалися, що Кримська конференція ухвалить рішення про відновлення кордонів Польщі 1939 р., аж ніяк не очікуючи, що Москві вдасться закріпити радянський статус Західної України, відстоявши лінію кордону 1941 р. Це для них означало не тільки остаточну руйнацію мрій, але й продовження переселення. Багато-хто розцінив результати конференції як ошуканство польської громадськості з боку США й Великобританії чи якісь пропагандистські хитрощі, попри все не втрачаючи надії. Як стверджував мешканець Рівного Сочинський:

«Незважаючи на те, що поляків обманули — треба гадати, що ухвали ще зміняться, так як під час війни все можливо [...]. Мені розповідав мій знайомий Ковальов, що у Львові поляки вивісили лозунг "Львів був і залишиться польським містом". Звідси видно, що поляки не згодні з рішенням Кримської конференції»⁷⁴.

По містах і селах поширювалися чутки про неминучість війни Заходу проти СРСР і відновлення Польщі в кордонах 1939 р.

⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 63.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. ... – С. 388.

Так, демобілізований із польського війська Л. Вінницький говорив мешканцям села Дубляни:

«Цією весною буде війна Польщі з Радянським Союзом, територія Західної України відійде Польщі, а тому поляки не повинні виїжджати звідси»⁷⁵.

«Чекісти» вели нещадну боротьбу проти одинаків та підпільних організацій, які займалися подібною «антирадянською пропагандою». НКДБ УРСР не на жарт схвилювали «зворотники», які поверталися з Польщі. Один із них розповів, що члени підпілля там переконують прибулих із-за Бугу господарів повертатися назад, аби в тилу підтримати майбутню війну Польщі, Великобританії та США за цю територію. Така інформація дотично підтверджувалася: а) відмовою поляків переселятися; б) дедалі більшою кількістю «зворотників»; в) приватними листами, що побічно вказували на крихкість міжнародних домовленостей. Підставою для такого висновку можуть бути висловлювання громадян:

«Виїжджати в Польщу не буду, як і інші поляки, які записалися на виїзд і сидять очікують, коли польська армія спільно з англійською армією нападе на Радянський Союз, щоб підтримати тут у тилу»⁷⁶.

«У Польщу не виїжджай, ми скоро повернемося назад у Дубляни. Більше сій хліба, і на нашу долю»⁷⁷.

І хоча союзники не давали підстав СРСР сумніватися в підтримці намічених у Тегерані та Ялті заходів, НКДБ УРСР не ігнорував цю інформацію. Відтак зворотний рух поляків на територію УРСР було заборонено. У зв'язку з активізацією польського військово-політичного підпілля міські та районні структури республіканського НКДБ надавали особливо важливого значення всім фактам неофіційного приїзду поляків із Польщі. Вони посилили агентурно-оперативну роботу серед населення задля виявлення німецької агентури та емісарів польського

⁷⁵ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст. ... – С. 834.

⁷⁶ Там само. – С. 832.

⁷⁷ Там само. – С. 834.

еміграційного уряду в Лондоні, які засилялися на територію України з метою здійснення розвідувальної й диверсійно-терористичної роботи⁷⁸.

Під підозру органів держбезпеки потрапив заступник голови комісії К. Бліхарський. Під час бесіди з «джерелом» на його прохання порадили як поляк полякові — переселятися чи ні, той відповів:

«Можливо, що народ, який залишиться тут, допоможе відродженню Польщі на цій території, але не виключена можливість, що вони всі загинуть»⁷⁹.

У березні 1945 р., після відповідної перевірки з метою очищення апаратів районних польських уповноважених від «ворожих радянській владі» осіб, К. Бліхарського та референта вповноваженого по Тернопільському району Ю. Савінського було прирівняно до активних учасників підпілля й заарештовано. Багатьох членів комісії звільнили з посад через проведення ними

«ворожого роботи, спрямованої на зрив евакуації польського населення з території УРСР, хабарництво та як таких, що не викликали політичної довіри»⁸⁰.

Виконавчо-організаційним та силовим структурам удалося активізувати рух населення тільки в міру звільнення території. Розв'язання цієї проблеми викликало загальне схвалення.

«Нарешті ми дочекалися світлого дня для поляків, коли Червона армія почала стрімко звільняти Польщу від німців. Уже очищено Варшаву та Краків — найдорожчі міста для поляків. Тепер усі поляки звідси виїдуть, оскільки збільшився життєвий простір у Польщі й, що найголовніше, багато поляків походять із тих місць, а тому сиділи й чекали, поки проженуть звідти німців» (робітник Дрогобицького нафтозаводу Каустовський)⁸¹.

⁷⁸ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 296.

⁷⁹ Там само. – С. 260.

⁸⁰ Там само. – С. 400.

⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

Навесні 1946 р. переселенська кампанія завершувалася. Цілком очевидно проглядалася радикальна зміна ситуації. Власням УРСР і ТУНЄ таки вдалося переселити більшість поляків. Начальник управління МДБ Дрогобицької області Майструк констатував, що під кінець роботи комісії на територію Польщі виїхало 113 605 осіб⁸². Унаслідок проведення агентурно-чекістських операцій упродовж 1944–1946 рр. тільки у Дрогобицькій області було заарештовано 998 осіб, з яких 618 учасників підпілля, а решта — причетні до «антирадянської пропаганди»⁸³. Та навіть тоді у західних областях України, зокрема Дрогобицькій, частина поляків не хотіла виїжджати, продовжуючи вірити, що ця територія знову належатиме Польській державі, що еміграція неодмінно доб'ється цього за допомогою Великобританії та США. Агентура, котра працювала «за польською лінією», надалі фіксувала думки тих, хто ще залишався:

«Я в Польщу виїжджати не буду, тому що тут буде Польща, ті, хто виїхав, будуть повертатися назад. [...] На конференції в Парижі вирішили Західну Україну повертати Польщі, про це тільки радянська влада не пише в газетах. Уже два вагони з поляками прибули назад із Польщі, це може слугувати доказом того, що тут буде Польща»⁸⁴.

Офіційно переселення припинилося 15 червня 1946 р. Проте незначна частина етнічних поляків так і не наважилася виїхати. Усього за період реалізації Люблінської угоди на території західних областей УРСР було враховано 310 989 родин (885 302 особи) громадян польської національності. Із зазначеної кількості подали заяви про бажання евакуюватися в Польщу й були зареєстровані на виїзд 305 389 родин (868 276 осіб). Фактично виїхало 283 499 родин (810 415 осіб)⁸⁵. Ті, що залишилися, пройшли перевірку НКДБ і як політично благонадійні отримали право на проживання у СРСР.

⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1466, арк. 34.

⁸³ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. ... – С. 930.

⁸⁴ Там само. – С. 832.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 2, спр. 31, арк. 10.

Таким чином, радянські органи державної безпеки, відстежуючи через агентурну розвідку і військову цензуру громадську думку польського населення, інформуючи керівництво держави, переслідуючи інакодумців, здійснюючи репресивно-каральні акції проти націоналістичного підпілля, стали в руках вищого партійно-державного керівництва СРСР тією «стінобитною машиною», що пробивала глуху стіну опору поляків міжнародному визнанню радянсько-польського кордону по лінії Керзона й Люблінської угоди.

Пронь Т. Общественное мнение польского населения Западной Украины о границах и переселении в поле зрения советских органов госбезопасности (1944–1946 гг.)

В статье рассматривается деятельность советских органов госбезопасности по отслеживанию общественного мнения и реакции польского населения западных областей Украины на установление послевоенной линии советско-польской границы и массовое переселение их в Польшу в соответствии с Люблинским соглашением между правительством Украинской ССР и Польским комитетом национального освобождения.

Ключевые слова: общественное мнение, польское население, переселение, Западная Украина.

Pron' T. Public opinion of the Polish population of Western Ukraine about border demarcation and resettlement in sight of the Soviet security agencies (1944–1946)

The article deals with the activities of the Soviet security agencies on monitoring the public opinion and reaction of the Polish population in the western regions of Ukraine about making line of post war Soviet-Polish border and mass resettlement to Poland according to Lublin agreement between the government of the Ukrainian SSR and the Polish Committee of National Liberation.

Key words: public opinion, Polish population, relocation, Western Ukraine.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Руслана ДАВИДЮК**

Антон Стрижевський: життя українського політичного емігранта у II Речіпосполитій

У статті висвітлено основні віхи життя українського політичного емігранта в міжвоєнній Польщі, уродженця Полтавщини Антона Стрижевського, засудженого Особливою нарадою при НКВС СРСР. Акцентовано увагу на його участі в Українській революції 1917–1921 рр. та громадсько-політичній діяльності в умовах II Речіпосполитої.

Ключові слова: Антон Стрижевський, українська політична еміграція, II Річпосполита, табори для інтернованих, Бюро біженців, Волинське воєводство.

За останні роки повернуто із небуття імена багатьох визначних громадських діячів, науковців, політиків. Поряд з уже відомими для загалу особами за українську державність боролися представники так званого другого ешелону влади, від

* Давидюк Руслана Петрівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

яких залежала реалізація рішень урядів. Доля цих людей нерозривно пов'язана з Українською революцією 1917–1921 рр., а після її поразки — з активною громадською та суспільно-політичною роботою в еміграції.

Серед громадських, політичних діячів, учених, журналістів, які брали участь в українському русі, майже невідома постать Антона Йосиповича Стрижевського, прізвище якого лише принагідно фігурує в історичній літературі¹. Проте життєпис цієї людини дає можливість краще зрозуміти тодішні суспільно-політичні процеси, розкрити значення та місце в них окремої особи.

Міжвоєнна Польща була одним з основних осередків, де осіли українські політичні емігранти, а в листопаді 1920 р. на її територію перейшли залишки Армії УНР, особовий склад якої підлягав інтернуванню. Розміщення по таборах велося хаотично, із частою передислокацією, умови проживання були надзвичайно важкими. Психологічно-моральний стан українських вояків, до яких поляки, недавні союзники в боротьбі з більшовиками, ставилися як до полонених ворогів, був складним².

Період інтернування планувалося використати для організації роботи щодо повернення в Україну. 30 грудня 1920 р. було утворено Раду Республіки, урочисте засідання якої відбулося 3 лютого 1921 р. в Тарнові. Вона складалася з 42 депутатів (голова — Іван Фещенко-Чопівський, його заступник — Пилип Пилипчук, секретар — Сергій Бачинський) та, проіснувавши 220 днів (із лютого до серпня 1921 р.), сформувала уряд УНР³. У листопаді 1921 р. урядові інституції перебували в Тарнові та околицях Ченстохови. Згодом у Тарнові було залишено тільки найвищих державних посадовців, а урядовці нижчого рангу виїхали до Ченстохови.

¹ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2004. – 752 s.; Павленко М. Допомога української громадськості Польщі біженцям з Великої України (1921–1923) // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – Вип. 51. – С. 107–111.

² Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Л., 2000. – С. 29–30.

³ Там само. – С. 36.

Таким чином, у результаті поразки національно-визвольних змагань значна частина української політичної еміграції опинилася на території Польщі. Як писали «Вісті Українського центрального комітету в Польщі»,

«По приблизних підрахунках загальна маса цієї еміграції досягає в Речі Посполитій Польській 30 000. Значна більшість української еміграції залишила рідні терени й перейшла за державні кордони в листопаді 1920 р. під натиском ворожого московського війська. Ті елементи, що належали до армії УНР, були інтерновані в таборах, цивільна ж частина, що складалася, головним чином з урядовців державних установ, зосередилася в двох–трьох містах Польщі»⁴.

Становище інтернованих вояків Армії УНР було складним, серед них поширювалося загальне невдоволення.

«Уявіть собі цілком обдертих, навіть у багатьох випадках без шинелі чи пальто, босих людей, що spacerують по такому холоді і дощі. Годуються мізерним таборовим козацьким пайком без всякого поліпшення»⁵.

Цивільні біженці, які опинилися в еміграції, мали ще більше проблем, ніж інтерновані військовики. Ними опікувалося Центральне бюро біженців (ЦББ) у Тарнові, утворене у грудні 1920 р. під керівництвом віце-міністра Івана Паливоди й затверджене урядом Польщі 2 січня 1921 р.⁶ Подеколи проблемами українських біженців переймалися міжнародні організації. Із часом ЦББ очолив Йосип Червинський, а його ченстоховське відділення — Антон Стрижевський, який писав:

«Єдина юридична інституція є Бюро біженців, під дахом якої проводять свою діяльність міністерства і організації»⁷.

⁴ Вісті Українського центрального комітету в Польщі. – 1923. – 1 жовтня. – Ч. 1. – С. 1.

⁵ Там само. – 1923. – 1 листопада. – Ч. 2. – С. 13.

⁶ Wiszka E. Emigracja ukraińska... – S. 30.

⁷ Див.: Павленко М. Допомога української громадськості... – С. 107–108; Wiszka E. Emigracja ukraińska... – S. 33.

З огляду на зосередження у Східній Галичині великої кількості емігрантів та завдяки наполегливості керівництва ЦББ з червня 1921 р. почали функціонувати філії бюро в Тернополі, а з липня — у Гусятині. Їх очолили, відповідно, Федір Сумневич і Роман Сідлецький. Установи допомагали у працевлаштуванні біженців, організації матеріальної допомоги, сприяли налагодженню контактів із місцевою владою тощо. Філії ЦББ у Тарнові й Ченстохові сприяли, насамперед, штатним і позаштатним службовцям та іншим скитальцям, у Львові — безробітним вихідцям із Наддніпрянщини, у Каліші опікувалися, як правило, інтернованими в місцевому таборі військовиками Армії УНР. Основна робота з організації роботи філії ЦББ у Ченстохові покладалася на А. Стрижевського, який народився 15 вересня 1885 р. у м. Ромни Полтавської губернії та волею долі став політичним емігрантом.

Родина Стрижевських здавна відзначалася громадською активністю. Дід А. Стрижевського — Антон Михайлович — завідував лікарнею в Ромнах, був військовим лікарем під час Кавказької війни 1817–1864 рр. Батько — Йосип Антонович — служив на залізниці, був близьким до народовольців, за що отримав три роки вислання. Пізніше поселився в Києві, працював контролером у управлінні Південно-Західної залізниці. Мати — Олена Григорівна Малюга — походила з Роменського повіту, народилася у сім'ї учасника й інваліда Кримської війни 1854–1855 рр. У батьківському домі Антона Стрижевського часто бували представники української інтелігенції, зокрема М. Лисенко, М. Левицький, М. Старицький, читалися заборонені праці, недруковані твори українських письменників. Подібні зібрання формували світогляд малого Антона, прищеплювали йому революційний дух і прагнення боротися за визволення українського народу⁸. У 1893 р. він розпочав навчання у 2-й Київській гімназії, відчувши в повній мірі режим казенщини й переслідування української мови. У 1902 р. став студентом

⁸ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. 2771, оп. 2, спр. 1101 (Архівно-слідча справа на Стрижевського Антона Йосиповича), арк. 15.

медичного факультету, але був виключений через страйки і заворушення в університетах. Після цього влаштувався практикантом у київську майстерню телеграфу, а у 1902–1903 рр. був слухачем вечірніх вищих залізничних курсів. Щоб уникнути репресій за участь у страйку залізничників у час російської революції 1905 р., А. Стрижевський записався у санітарний поїзд та виїхав на Далекий Схід⁹. У Харбіні працював кореспондентом «Вестника Юго-Западной железной дороги». Був поранений у ногу під час розгону вуличної демонстрації. Після лікування повернувся в 1906 р. до Києва, улаштувавшись на попереднє місце роботи. Однак, відчуваючи переслідування з боку влади, перебрався у провінцію, до Новоселицького залізничного відділення (Північна Бессарабія). У цей час його мати продала спадщину, отриману від тітки у Чернігівській губернії (понад 5 дес. землі та садибу), а виручені кошти використала на освіту дітей. З 1906 по 1912 рр. А. Стрижевський навчався в Італії, Франції, Бельгії, здобувши в Льежському політехнічному інституті диплом інженера залізничного будівництва.

У роки Першої світової війни обслуговував залізничні лінії Північної Бессарабії, Буковини, Галичини, зокрема наглядав за рухом на ділянках: Новоселиця — Станіслав і Новоселиця — Чернівці, займався евакуацією. Після Лютневої революції 1917 р., яку сприйняв з ентузіазмом, працював ревізором-інструктором продовольчої частини Південно-Західної залізниці, був членом виконкому від Продовольчого комітету. Тісно співпрацював з майбутнім членом Директорії А. Макаренком, який очолював цей комітет. У цей час А. Стрижевський став прихильним соціалістичних ідей, хоча до російських більшовиків ставився негативно. На його переконання, революція мала завершитися звільненням поневолених народів.

Перший прихід більшовиків до Києва у 1918 р. не торкнувся А. Стрижевського. За часів гетьманату Павла Скоропадського продовольчий відділ Південно-Західної залізниці було розформовано, А. Стрижевський втратив роботу і приєднався до Ук-

⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 45–46.

раїнського національного союзу¹⁰. Підтримуючи контакти з українським комісаром Одеси — лікарем Іваном Липою, проводив антигетьманську агітацію серед працівників залізниці. Уряд другої УНР призначив А. Стрижевського начальником управління залізниць Південного фронту¹¹.

Опинившись у складній зовнішньополітичній ситуації Директорія розпочала переговори з країнами Антанти. На вимогу французів обговорювалися умови передачі їм залізничної колії Одеса–Тирасполь. А. Стрижевський згадував, що після того, як він не наважився власноруч передати українську залізницю іноземцям, його зі службовцями (14 осіб) особливим вагоном було відіслано до Вінниці. Однак у дорозі вагон спрямували до Проскурова, а потім — Кам'янця-Подільського. А. Стрижевський свідчив:

«У Кам'янці царив хаос. Тут були якісь залишки окремих міністерств і якихось місій. Один із чиновників міністерства викликав мене, видав папери, познайомив із групою італійців і запропонував їхати до Румунії й Італії у торгових справах [...]. Дорога була через Хотин, через Дністер»¹².

За дорученням української влади, у квітні 1919 р. А. Стрижевський і представники італійської фірми виїхали в Румунію та Італію за мастилами. Із великими труднощами дісталися Бухареста. Однак саме тоді український посол Ю. Гасенко оголосив про розрив дипломатичних відносин із Румунією внаслідок зайняття військами цієї країни частини українських земель. Вийшов наказ усім українським підданам повернутися в Україну. Уряд УНР на той час перебував у районі Шепетівки, добратися куди можна було через Польщу. Українська група, залишившись без коштів та належних документів, була затримана румунською владою¹³.

Через нового посла К. Мацієвича А. Стрижевському вдалося в уряді С. Остапенка отримати документи на ім'я українсь-

кого військового (хоча таким він не був) і виїхати до армії. У Станіславі його заарештували поляки й відправили під конвоем до Рівного, де він два тижні провів у місцевій в'язниці.

«Тільки звичка до дисципліни стримувала мене від дезертирства [...]. У Рівному побачив тисячі трупів людей, які померли від тифу. Хворі ж лежали в казармах, у тимчасових лазаретах, без опалення, без білизни, на підлозі, на соломі — у січні місяці... Біля казарм — трупи, складені як дрова», — згадував А. Стрижевський¹⁴.

За два тижні його відправили до Варшави, де він зустрічався з генералом В. Сальським, а звідти — знову до Кам'янця-Подільського. Тут, будучи зарахованим у групу цивільних чиновників, він опинився під керівництвом уповноваженого українського уряду І. Огієнка. Антон Йосипович отримав завдання забезпечувати перевезення резерву і канцелярії, адже готувався похід на Київ.

Однак восени 1920 р. почалася евакуація з Кам'янця до Чорткова. У дорозі група, підпорядкована А. Стрижевському, збільшилася з 500 до 2000 осіб. У Чорткові всіх «завантажили» у вагони і відправили до Станіслава, а звідти — у Тарнув¹⁵, де урядовців помістили в готелі, а іншим виділили приміщення трьох гімназій. У липні 1921 р. групу під його керівництвом відправили в Гусятин, а звідти — у Ченстохову, в інтернування¹⁶. Розпочався складний період еміграції.

Українські біженці у Ченстохові займали кімнати в готелях, винаймали приватні приміщення. Виділені урядом кошти були мізерними порівняно з проблемами, адже серед емігрантів поширювалися хвороби, голод. Частина їх осіла в таборі у Страдомі (біля Ченстохови), де, аби вижити, змушені були виконували важку фізичну роботу¹⁷. За словами А. Стрижевського:

¹⁴ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 68, 49.

¹⁵ Там само, арк. 49–50.

¹⁶ Там само, арк. 69.

¹⁷ *Bruski J.J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. – Kraków: ARCANA, 2000. – S. 254–255.

¹⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 47.

¹¹ Там само, арк. 65.

¹² Там само, арк. 48.

¹³ Там само, арк. 66, 48.

«У Ченстохові були відведені приміщення в городі й у спеціально побудованому ще німцями таборі Страдом. Продуктів не було, грошей не було також. Люди голодували. Опікувалися жінками і дітьми англійська та американська місії, але це була філантропічна допомога, не регулярна і не та, у чому була нагальна потреба. Місцеве населення ставилося неприхильно, існували протести магістрату, провокаційні статті у пресі, проводилася агітація проти українських інтернованих у костелах. Було кілька випадків нападів на емігрантів»¹⁸.

Ченстоховська філія Центрального бюро біженців на чолі зі А. Стрижевським складалася з восьми відділів і 35 осіб. Загальний відділ займався реєстрацією, візуванням паспортів, розміщенням емігрантів. Відділ зв'язку контактував із польською владою. Юридичний захищав правові інтереси біженців. Санітарний займався медичною опікою, а господарський — розпоряджався майном бюро. Відділ праці опікувався справами працевлаштування, сприяв утворенню кооперативів, допомагав виробляти їхні статuti. Комерційний займався питаннями замовлення матеріалів для еміграційних кооперативів та збутом їх продукції. Пресовий відділ замовляв, продавав чи розсилав українські газети по бібліотеках.

При комітеті біженців у Ченстохові було утворено Раду культури, яку також очолив А. Стрижевський. Під її впливом діяли українська гімназія, дитячий садочок, Український народний університет, бібліотека з читальнею, на стадії організації було власне видавництво. Працювали хорівий і драматичний гуртки, безкоштовне кіно, видавалася преса¹⁹. На основі Центрального бюро біженців та його ченстоховської філії у серпні 1921 р. у Варшаві було утворене Українське товариство допомоги емігрантам з України і їх родинам. На березень

¹⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 49–50.

¹⁹ Wiszka E. Emigracja ukraińska ... – S. 31; Павленко М. Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою (1921–1923) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 91–96.

1922 р. воно мало філії в місцях найбільшого на той час скупчення біженців — у Львові, Тарнові, Ченстохові, Каліші²⁰.

Скрутні умови проживання українських емігрантів у Польщі змушували колишніх інтернованих і біженців шукати притулку у сусідніх країнах та навіть за океаном. Декому пощастило знайти роботу, поступово адаптувавшись до нових реалій. Унаслідок цього відпала необхідність в існуванні спеціальної інституції УНР, яка б займалася проблемами біженців. У згортанні відповідної діяльності була зацікавлена й польська влада, змушена реагувати на вимоги радянського уряду щодо заборони функціонування в Польщі державних структур УНР (згідно з умовами Ризького мирного договору). Центральне бюро біженців з України і його ченстоховська філія на чолі зі А. Стрижевським перейшли під опіку Українського центрального комітету (УЦК) у Варшаві, який виділяв кошти на їх діяльність. Цю структуру було утворено 21 квітня 1921 р. Засновниками УЦК стали міністр закордонних справ УНР Андрій Ніковський, заступник керівника Ради Республіки Пилип Пилипчук, котрі перебували у польській столиці як неформальні представники названих інституцій, та Андрій Лукашевич, який на той час очолював українську дипломатичну місію в Польщі²¹.

УЦК проводив копітку роботи з облаштування побуту інтернованих чи виїзду їх в інші країни. У місцях зосередження колишніх вояків Армії УНР почали утворюватися відділи Українського центрального комітету.

«Керівники відділів та заступники обираються загальними зборами кожної емігрантської колонії і затверджуються УЦК. У тих місцях, де є відділи Товариства допомоги біженцям з України, УЦК затверджує на становищі керівника відділу УЦК голову відділу Товариства допомоги або затверджує обрану колонією іншу особу», — *говорилося в обіжнику комітету*²².

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3366, оп. 1, спр. 2, арк. 37.

²¹ Там само, ф. 3508, оп. 1, спр. 1 а, арк. 3–7.

²² Обіжник Українського центрального комітету // Вісті Українського центрального комітету в Польщі. – 1923. – 1 жовтня. – Ч. 1. – С. 1.

У серпні 1923 р. існувало лише три відділи УЦК: у Тарнові, Ченстохові та Гайнівці. З'явилися й перші філії на Волині: у жовтні 1923 р. — в Острозі, у січні 1924 р. — у Ковелі²³. Однак більшість структур УЦК тут виникла вже після перевероту Ю. Пілсудського.

«Діяльність УЦК не була поширена на Волинь, бо до цього не допускали ендеки», — свідчив А. Стрижевський²⁴.

Ситуація щодо працевлаштування емігрантів загострилася 1924 р., коли польська влада закрила табори для інтернованих. Бюро праці при головній управі УЦК повідомляло, що серед української політичної еміграції в Польщі панує безробіття, яке досягає таких розмірів, що цілі колонії опиняються в матеріальній скрутці та безвиході²⁵.

Становище ускладнювали обмеження політичних, економічних прав емігрантів, зокрема те, що вони не могли самостійно, без співучасті польських підданих, займатися підприємництвом. Колишні вояки Армії УНР, звільнені з таборів, могли претендувати хіба що на важку фізичну працю, нерідко сезонну або тимчасову, як вирубка лісів, робота на лісопильнях, цементних підприємствах, цукроварнях, фільварках, на будівництві залізничних колій, мостів тощо. Іншим виходом була дальша еміграція, зокрема у Францію, знову ж таки на важкі фізичні роботи.

У цей час відбувався поділ українських біженців та інтернованих на три групи:

«Ті, що, залишивши табір і розірвавши зв'язки з урядом УНР, самостійно їхали на будь-яку роботу; ті, що отримували роботу через клопотання УЦК з "доводом особистим" і мають права громадянства; ті, що залишилися у Ченстохові при благодійному українському товаристві при випадкових заробітках, перебуваючи у плачевному стані»²⁶.

²³ Організаційні здобутки української еміграції в Польщі (серпень 1923 р. – червень 1925 р.) // Там само. – 1925. – Серпень. – Ч. 4. – С. 33.

²⁴ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 56.

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 580 т, оп. 1, спр. 6, арк. 68.

²⁶ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 49–50.

Частина емігрантів прагнула потрапити на роботу до Західної України, зокрема на Волинь, де більшість населення була православними українцями. Проте польська влада обмежувала територію проживання українських політичних біженців. Розпорядженням МВС Польщі від 8 червня 1921 р. визначалися воєводства, де їм заборонялося проживати, а саме Львівське, Станіславське, Тернопільське, Поліське, Волинське, Новоградське, територія Делегатури уряду у Вільно²⁷.

Емігранти могли отримати право виїзду у так звані «східні воєводства» за умови отримання там роботи. Однак якщо на Волині рівень безробіття тримався на позначці 10%²⁸, працевлаштуватися тут було досить проблематично. Подібна ситуація існувала впродовж усього міжвоєнного періоду. Так, 8 березня 1937 р., відповідаючи на лист П. Воленка, очільник луцького Товариства імені Лесі Українки М. Крижанівський повідомляв:

«Примістити когось з наших людей до праці тут дуже трудно. От і зараз Луцьк повний наших безробітних, які вже довгий час намагаються дістати будь-яку роботу»²⁹.

Наприкінці 1922 р. А. Стрижевському вдалося виїхати з Ченстохови і влаштуватися на Віленську залізницю, де він працював один сезон, а після цього перебрався на Волинь. Крім інших причин, до переїзду його підштовхнуло розчарування в діяльності української еміграції, «кинутої на пожертву полякам», яка

«за кордоном сварилася, злилася, писала ноти і протести, а рядові емігранти чекали чуда — що більшовики попросять їх правити Україною [...]. Це заставило мене відійти з-під опіки УЦК і поїхати на роботу кудись подалі».

Так, за словами А. Стрижевського, «чинило багато емігрантів»³⁰. Після отримання тимчасової посвідки він улаштувався

²⁷ Права переїзду українських емігрантів у межах Польщі // Вісті Українського центрального комітету в Польщі. – 1924. – Листопад. – Ч. 3. – С. 37.

²⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 17, арк. 218.

²⁹ Державний архів Волинської обл. (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 60, оп. 1, спр. 3, арк. 43.

³⁰ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 55.

на лісорозробки, а пізніше — бурякові плантації у Володимир-Волинського воєводства³¹.

У першій половині 1920-х рр. на Волині поширеними були радянофільські ідеї, виникали комуністичні осередки, активізувався партизанський рух, підживлюваний більшовицькою владою. Рапорти Волинського окружного управління та повітових управ поліції цього часу містили інформацію про зростання комуністичних симпатій. Про це ж ішлося в інформаційних листах консульства СРСР у Львові. Зокрема, дипломат Світнев в інформації до ЦК КП(б)У повідомляв, що

«волинські селяни знаходяться біля кордону з радянською Україною і більше відчують вплив політичного вітру, ніж у Галичині. На Волині існують більш міцні ліві організації, ніж у Галичині»³².

Польська влада боролася з пробільшовицькими настроями. Так, улітку 1923 р. поліція за сприяння армії провела у воєводстві 36 спецоперацій і 108 розвідок проти загонів комуністичного спрямування. Навесні 1925 р. було викрито й заарештовано понад 1500 підпільників Ковельської та Володимирської округ КПЗУ³³.

Із 15 листопада 1926 р. до 10 січня 1927 р. у Володимирі відбувався один із найбільших судових процесів над комуністами, під час якого звинувачення в підготовці збройного повстання було висунуто 151 члену КПЗУ. 9 осіб тоді засудили на довічне, а 120 — на тривале тюремне ув'язнення. А. Стрижевський разом із послом Сергієм Назаруком за допомоги відомого адвоката зі Львова Степана Шухевича організував підсудним захист³⁴.

Вірогідно, що С. Назарука та А. Стрижевського пов'язувала прихильність до соціалістичних ідей. Учасник Української ре-

³¹ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 49–50, 69.

³² Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 6830, арк. 20.

³³ *Разиграєв О.В.* Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках. – Луцьк, 2012. – С. 291–303.

³⁴ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 51.

волюції С. Назарук був одним із засновників володимирського відділення товариства «Просвіта» та партії «Селянський союз». Будучи послом польського сейму входив до Української парламентарної репрезентації. Показово, що він виступав проти вступу «Селянського союзу» до «Сельробу». Згодом, у 1946 р., С. Назарук був заарештований органами НКВС і засуджений до 7 років таборів. Помер у місцях ув'язнення в Кемеровській області РРФСР³⁵.

Співпраця А. Стрижевського та С. Назарука виявилася під час акції, пов'язаної з привезенням та роздачею постраждалим від неврожаю селянам ячменю з радянської України. У червні 1926 р. на адресу переважно українських послів з УСРР прибув ешелон зі збіжжям (12 вагонів), яке за посередництва «Просвіт», українських кооперативів, відомих громадських діячів розподілили між місцевими мешканцями (від 5 до 25 пудів на особу). Ця подія супроводжувалася різноманітними коментарями. Частина населення, потрапивши під вплив агітації, стверджувала, що радянські Росія й Україна не забувають про співвітчизників у Польщі та допомагають їм, тоді як польська влада не надає українцям жодної допомоги. Інші вважали, що розподіляють збіжжя лише «потрібним людям», тож мета акції — агітація за тих чи інших послів і намагання збільшити симпатії до УСРР. Привезений із радянської республіки ячмінь був адресований, серед інших, на ім'я С. Назарука, який доручив А. Стрижевському роздати його селянським комітетам. Незважаючи на заборону староства, той виконав доручення. У результаті був затриманий поліцією, яка протримала його під арештом два тижні³⁶.

Будучи хорошим фахівцем, А. Стрижевський улаштувався працювати технічним керівником на будівництві 20 км залізниці та станції біля каменоломні Янова Долина, керував зведенням мосту, електростанції й семикласної школи у Давидгород-

³⁵ Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 20, арк. 284; *Власик О.В.* Представники Волині у польському парламенті першого скликання// *Слов'янський вісник*. – Рівне, 2012. – Вип. 14. – С. 23.

³⁶ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 51.

ку. На будівництві в Яновій Долині, яке тривало більше року, було одночасно задіяно близько 1000–1200 робітників³⁷.

Із 1928 р. А. Стрижевський проживав у Костополі, опинившись у середовищі уенерівських емігрантів, які працювали в кар'єрі Янова Долина, на фанерному заводі. У містечку діяв кооператив «Поміч», навколо якого гуртувалися колишні піддані УНР. Найбільш активними були брати Роцинські: медик за фахом Петро, якому варшавський УЦК виклопотав право лікарської практики³⁸ та Степан — голова місцевого відділення Українського центрального комітету. Членом кооперативу був емігрант Бондарчук, який приїхав у Костопіль після навчання у Чехословаччині³⁹.

Кооператив слугував легальним прикриттям для діяльності уенерівської розвідки. Через нього всю кореспонденцію отримував А. Дітківський, який із червня 1927 до березня 1928 рр. очолював контрольно-розвідувальний пункт у Костополі та був тісно пов'язаний із М. Чеботарівим⁴⁰. Колишній хорунжий петлюрівської армії Андрій Дітківський, відомий також під іменем Петра Івановича Дорошенка, у 1920 р. емігрував до Польщі, поселився у Варшаві, підтримував тісні зв'язки з Іваном Литвиненком⁴¹, котрий очолював розвідувальний пункт УНР у Могилянах поблизу Острога, а з осені 1928 р. — у Рівному. Із розвідкою УНР та А. Дітківським був пов'язаний також Василь Недайкаша, який також у цей час проживав у Костополі. Свого часу загін під його командуванням діяв на території Одещині

³⁷ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 51, 72.

³⁸ З діяльності УЦК у сфері правної допомоги українській еміграції (з листопада 1924 р. по липень 1925 р.) // Вісті Українського центрального комітету в Польщі. – 1925. – Серпень. – Ч. 4. – С. 46.

³⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 960 (Архівно-кримінальна справа на Серветника Лаврентія Яковича), арк. 16–18.

⁴⁰ Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – К., 2003. – С. 63.

⁴¹ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 960, арк. 16–18, 52; спр. 1101, арк. 57.

та Миколаївщині⁴², а у 1927 р. він нелегально перейшов радянсько-польський кордон⁴³. Із А. Дітківським та, вірогідно, з розвідкою УНР співпрацював А. Стрижевський. Це припущення підтверджують показання Юлії Вахович, на квартирі якої жив А. Дітківський. Вона, зокрема, свідчила:

«Стрижевського Дідковський (так іменувався Дітківський у матеріалах справи. — Р. Д.) відвідував майже кожного дня»⁴⁴.

Польська влада й Український центральний комітет намагалися організувати облік уенерівських емігрантів, однак він проводився лише через філії УЦК, які реєстрували не всіх. А. Стрижевський, як багато інших, ухилялися від обліку, тим більше, що закону про реєстрацію не було. Із часом багато наддніпрянських вихідців почали дивитися на УЦК як на організацію, яка існує для того, щоб мати вигоду для себе, відтак не реєструвалися та не платили членських внесків⁴⁵.

Після травневого перевороту 1926 р. і повернення до влади Ю. Пілсудського ситуація на Волині змінилася. Було започатковано «волинський експеримент» Генріка Юзевського, основною ідеєю якого стало налагодження «польсько-українського співжиття». Призначення воєводою Г. Юзевського призвело до активізації діяльності уенерівської еміграції, представники якої мали добрі стосунки з керівником краю і осідали на Волині. Із Варшави до Луцька в 1928 р. було переведено редакцію газети «Українська нива», котра стала осередком гуртування українських проурядових сил Волині. Часопис виходив тричі на тиждень разовим тиражем до 2000 примірників. У 1931 р. політичні емігранти з Наддніпрянщини стали засновниками

⁴² Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 791 (Архівно-слідча справа на Молдаваненка Теодосія Артемовича), арк. 10, 27.

⁴³ Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – С. 142.

⁴⁴ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 4204 (Архівно-слідча справа на Роцинського Степана Федоровича), арк. 82.

⁴⁵ Галузевий державний архів СБ України, м. Луцьк, ф. П, спр. 8254 (Архівно-слідча справа на Гребенюка Олександра Васильовича), арк. 21.

регіональної української проурядової політичної партії — Волинське українське об'єднання (ВУО).

На установчому з'їзді ВУО в Луцьку лунали заяви про лояльність партії до польської держави та готовність співпрацювати з воєводською адміністрацією⁴⁶. Одним із делегатів з'їзду став А. Стрижевський, якого, серед інших, запросили на зустріч до воєводи. Під час розмови А. Стрижевський наголосив, що без поліпшення матеріальних умов життя неможливо говорити про вирішення національних проблем, а тим паче — про українсько-польське порозуміння. Економічна ж ситуація на Волині залишалася складною, криза поглиблювалася, закривалися підприємства, затримувалася заробітна плата⁴⁷.

А. Стрижевський порушив питання про утворення професійних спілок, які б стояли на захисті інтересів працюючих. Воєвода Г. Юзевський прихильно поставився до цієї ідеї, що дало можливість утворити профспілки у складувній, деревообробній промисловості та на каменоломнях. Виник Волинський союз (об'єднання) праці на чолі з Романом Приступою. До всіх повітів призначалися довірені особи організації, зокрема А. Стрижевський відповідав за Костопільщину⁴⁸. За його сприяння тут було відкрито робітничий будинок, створено низку професійних об'єднань: в Яновій Долині, деревообробний союз у Костополі, союз лісників і млинарів тощо. Волинський союз праці домігся, щоб працевлаштування робітників відбувалося з його відомою. Працюючи інспектором ВСП, А. Стрижевський зажадав від директора каменоломні Шатковського виконання зобов'язань щодо виплати працівникам заробленого. Конфлікт із дирекцією призвів до дводенного страйку, походу робітників до старости, навіть приїзду в Янову Долину представника міністерства. Урешті суперечка завершилася звільненням А. Стрижевського від обов'язків інспектора профспілкової організації та арештом. До суду справа не дійшла, наслідки були іншими — посаду голови союзу обійняв директор каменоломні

⁴⁶ Держархів Волинської обл., ф. 198, оп. 1, спр. 5, арк. 1–12.

⁴⁷ Там само, ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 52.

⁴⁸ Там само, арк. 95.

в Яновій Долині, член партії ендеків, згодом Безпартійного блоку співпраці з урядом і Табору національного єднання Шатковський, а саму організацію приєднали до варшавського Союзу профспілок⁴⁹. Зрозуміло, що ситуація на каменоломнях Костопільського повіту не покращилася. Приміром, у лютому 1935 р. тут страйкувало 55 робітників, які сім місяців не отримували зарплату, а загальна сума заборгованості становила близько 165 тис. злотих⁵⁰.

Після звільнення з профспілкової організації А. Стрижевський улаштувався в магістрат із місячним окладом 150–200 злотих. Однак після приїзду в 1936 р. нового бургомистра він втратив і цю роботу. Працював у магазині, обладнав майстерню з ремонту велосипедів та радіоприймачів⁵¹.

Крім професійної діяльності А. Стрижевський викладав свої думки на газетних шпальтах. Ще в 1907–1908 рр. він друкувався під псевдонімом «Ольвія» у часопису «Киевская мысль», пізніше як «Вільний ченстоховець», «Василь Чміль» чи під власним прізвищем виступав дописувачем «Української трибуни», «Волі», «Української ниви».

Після приходу у вересні 1939 р. радянської влади А. Стрижевський став заступником голови міського споживчого товариства в Костополі, працював технічним керівником райпромкомбінату. Нова адміністрація тримала українських політичних емігрантів на особливому обліку. Переважна більшість тих, хто не встиг виїхати на територію Генерал-губернаторства, були репресовані органами НКВС. А. Стрижевського заарештували 25 червня 1940 р. й утримували в рівненській тюрмі. Особлива нарада при НКВС СРСР 26 квітня 1941 р. присудила йому 8 років виправно-трудових таборів⁵².

Відомо, що 6 вересня 1941 р., на основі указу Президії Верховної Ради СРСР, А. Стрижевського, як польського громадянина, амністували й він виїхав у м. Бальцер в АРСР НП (автоно-

⁴⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 73–76.

⁵⁰ Там само, ф. 33, оп. 4, спр. 74, арк. 55.

⁵¹ Там само, ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 53, 76.

⁵² Там само, арк. 126, 133.

мія німців Поволжя). Рішенням прокурора Рівненської області від 14 грудня 1990 р., згідно зі ст. 1 указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., Антона Стрижевського було реабілітовано⁵³.

Життя цієї людини віддзеркалює непросту долю українського політичного емігранта з Наддніпрянщини, який в умовах II Речіпосполитої намагався адаптуватися до нових реалій, не зрадити власним переконанням, зрештою заробити на прожиття. Із приходом радянської влади А. Стрижевського, як і багатьох інших політичних вигнанців, колишніх учасників національно-визвольної боротьби, заарештували. Нам невідомо, як склалася його подальша доля. Інформація про помилування в 1941 р. як польського громадянина дає підстави припустити, що йому вдалося перебратися на Захід і зберегти собі життя.

Давидюк Р. Антон Стрижевський: життя українського політичного емігранта во II Речі Посполитой

В статті освещаются этапы жизненного пути украинского политического эмигранта в межвоенной Польше, уроженца Полтавщины Антона Стрижевского, осуждённого Особым совещанием при НКВД СССР. Акцентируется внимание на его участии в Украинской революции 1917–1921 гг. и общественно-политической деятельности в условиях II Речи Посполитой.

Ключевые слова: Антон Стрижевский, украинская политическая эмиграция, II Речь Посполитая, лагеря для интернированных, Бюро беженцев, Волынское воеводство.

Davydiuk R. Anton Stryzhevs'kyi: Life of the Ukrainian Political Refugee in the Second Polish Republic

The article lightened basic life milestones of Ukrainian political refugee in interwar Poland, a native of Poltava Anton Stryzhevs'kyi was convicted by special council of the NKVD. Special attention is paid to his participation in the Ukrainian revolution of 1917–1921 and socio-political activities in the Second Polish Republic (II Rzeczpospolita).

Key words: Anton Stryzhevs'kyi, Ukrainian political emigration, Second Polish Republic (II Rzeczpospolita), internment camps, the Bureau of Refugees, Volyn' Voivodship.

⁵³ Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101, арк. 134, 135.

Кирило ГОРБУРОВ*

**Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934):
маловідома біографія лідера
«польської комуністичної роботи» в УСРР**

У статті реконструйовано біографію лідера «польської комуністичної роботи» в радянській Україні 1920-х – початку 1930-х рр. Болеслава Скарбека-Шацького, з'ясовано причини й обставини його загибелі в перебігу сфабрикованої справи «Польської військової організації» в УСРР.

Ключові слова: Болеслав Скарбек-Шацький, політика коренізації, польська національна меншина, радянська Україна, репресії.

Уперше про Б. Скарбека почали активно згадувати наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. переважно в літературі, присвяченій долі польської національної меншини в радянській Україні міжвоєнної доби. Ідеться, насамперед, про дослідження М. Іванова та Я. Купчака, а також ученого з Тернополя Г. Стронського¹. У всіх цих працях особа Б. Скарбека згадувалася у загальному контексті здійснення політики коренізації стосовно польського населення республіки й наступних репресій проти поляків України. Однак окремої розвідки, присвяченої цій непересічній постаті «польської комуністичної роботи» в УСРР, досі немає ані в польській, ані у вітчизняній історіографії проблеми. Заповнити цю історіографічну лакуну має на меті наша стаття.

* Горбуров Кирило — кандидат історичних наук, докторант відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ при Головній редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

¹ Див., напр.: Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa; Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. – S. 168, 199, 238, 351–352, 354–356; Kupczak J.M. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 105, 108, 125–126, 132, 154, 182, 191, 197–198, 239; Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. – S. 19, 24, 132, 164, 167, 211–214, 216–217, 221, 268.

Польський комуністичний діяч в УСРР Болеслав Владиславович Скарбек-Шацький (Skarbek/Szacki) (1888–03.06.1934) був уродженцем м. Кузнецька Саратовської губ. Походив з родини лісничого, шляхетських предків якого вислали з Польщі за участь у повстанні Т. Косцюшка 1794 р. Закінчив Немирівську класичну гімназію. Родина Шацьких була незаможною, володіючи хіба що спогадами про колишнє шляхетство. Крім старшого Болеслава, у ній були також молодші діти — брат Олександр та сестра Елеонора (на момент арешту Б. Скарбека у серпні 1933 р. його брат — О. Шацький — мешкав у Ленінграді, працював хірургом у Військово-медичній академії; сестра Елеонора, у шлюбі Бромірська, була громадянкою Польщі). Після смерті чоловіка мати, аби забезпечити сім'ю, змушена була утримувати квартиру для учнів — приймати за певну плату на повний пансіон приїжджих гімназистів. У тогочасному Немирові подібні послуги надавалися на будь-який гаманець. Пансіон пані Шацької належав до дешевшого розряду — у ньому мешкали учні не надто заможних батьків.

Очевидно, що незаможність родини й стимулювала зацікавлення Болеслава модними тоді серед молоді соціалістичними ідеями й наступне входження до Польської соціалістичної партії (ППС). У 1908–1910 рр. він — член ППС революційної фракції (ППС-фракції). Залучив його 1908 р. до очолюваної Владиславом Мехом² київської групи партії Антон Хлопіцький. 1910 р.

² Мех Владислав (Mech Władysław Józef; 1877–1929) — польський політик та урядовець. Народився в родині аптекаря. Після закінчення 1895 р. гімназії у Пйотркові вивчав право, медицину в Петербурзі й Києві. Виключений 1898 р. за участь у ППС, продовжував навчання у Вищій торговельній школі в Ляйпцигу. Після закінчення студій працював у банку у Відні. 1902 р. повернувся до Києва, працював у Банку для зовнішньої торгівлі. Одночасно співробітничав у Кресовому політичному товаристві й очолював Київський робітничий комітет ППС. Учасник революції 1905 р. у Варшаві. 1907–1910 рр. — член ЦК ППС. За часів II Речіпосполитої обіймав високі урядові посади в міністерствах; 1926–1928 рр. — волинський воєвода. Помер у Варшаві 15 березня 1929 р. (див.: *Garlicki A. U źródle obozu belwederskiego.* — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981. — S. 151, 183, 190; *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej* / Red. nauk. prof. J.M. Majchrowski przy współp-

Болеслав був відряджений до Кракова — на двомісячні курси ППС. Серед четвірки партійців із Києва поряд із Б. Шацьким був і Тадеуш Голувко, згодом відомий політичний діяч та урядовець II Речіпосполитої.

У центральній краківській школі ППС слухачів знайомили з курсами історичного матеріалізму (Фелікс Перль, один із лідерів і теоретиків польського соціалістичного руху), географії (відомий публіцист Леон Василевський), військовою справою й тактикою «малої війни» (Юзеф Пілсудський). Центральне місце посідало вивчення саме військової справи — наближався світовий збройний конфлікт, і пілсудчики готувалися зі зброєю в руках відроджувати польську державність. Головним супротивником для них була царська Росія³.

Згодом Болеслав навчався в Київському політехнічному інституті, однак не закінчив його через ув'язнення (1914–1916 рр.). Пізніше належав до ППС-лівих. Був одним з організаторів Польського соціалістичного об'єднання у Харкові (1917 р.). 1917 р. вступив у РКП(б). У 1917–1918 рр. — член Харківської ради робітничих і солдатських депутатів, завідувач культурно-освітнього відділу губернського комісаріату в польських справах у Харкові (з січня 1918 р. — крайовий комісаріат у польських справах). У 1919 р. — член редколегії газет «Komunista Pols-

Б. В. СКАРБЕК-ШАЦЬКИЙ.
(Портрет з газети «Пролетарська правда» [Київ], 19 серпня 1925 р.)

racy G. Mazura i K. Stepana. — Warszawa: Polska oficyna wydawnicza «BGW», 1994. — S. 172).

³ Державний архів Чернігівської обл. (далі — Держархів Чернігівської обл.), ф. 8840, оп. 3, спр. 3297, арк. 12–13.

кі», «Głos komunisty», керівник польської секції Федерації іноземних комуністичних груп в Україні, редактор її газети «Sztandar Komunistyczny», один із засновників київської групи Комуністичної робітничої партії Польщі. У вересні 1919 – січні 1921 рр. — голова Закордонного бюро ЦК КП(б)У та керівник польського відділу реввійськради Західного фронту. Біографія Б. Скарбека 1917–1920 рр. докладно висвітлена в піонерських для свого часу публікаціях П.М. Калениченка, присвячених польським «інтернаціоналістам» в Україні⁴. Згодом Б. Скарбек працював на посадах завідувача польського бюро агітпропвідділу ЦК КП(б)У, польбюро Київського окружного КП(б)У, був редактором газети «Пролетарська правда» (Київ), заступником редактора газет «Sierp» (Харків, 1925–1926 рр.) та «Trybuna radziecka» (Москва, 1926–1927 рр.).

15 листопада 1921 р. у Харкові було зареєстровано шлюб Болеслава Владиславовича Скарбека з Анною Петрівною Стравінською (нар. 1894 р.). Наречена (уроджена Бржозовська) походила з мішаної родини: батько її був поляком, мати — росіяною. Їхня донька (попри звичне визначення національності дитини по матері) ідентифікувала себе як полька римо-католицького віросповідання. Після закінчення 8-класної жіночої гімназії у Херсоні вона 1913 р. вступила на природниче відділення фізико-математичного факультету вищих жіночих курсів у Харкові, які закінчила восени 1918 р. Для кожного з подружжя цей шлюб був другим — перше заміжжя в обох було невдалим. Колишня дружина (уроджена Матусевич) і син Б. Скар-

⁴ Див., напр.: *Kaleniczko P.M. Polska prasa rewolucyjna na Ukrainie (1917–1920) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały.* – Warszawa, 1969. – Т. V. – S. 133–139; *Idem. Polacy w walce o zwycięstwo Rewolucji Październikowej na Ukrainie // Kraków – Kijów: Szkice z dziejów stosunków polsko-ukraińskich.* – Kraków, 1969. – S. 188, 199, 224; *Калениченко П.М.* Брати по класу — брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917–1920 рр. – К., 1973. – С. 16, 28, 31, 58, 77–79, 81, 83–84; *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // *Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С. 292, 314.

бека від першого шлюбу мешкали у ІІ Речіпосполитій. Нова родина вирішила послуговуватися подвійним прізвиськом чоловіка: Шацький-Скарбек — Шацька-Скарбек (або Скарбек-Шацький — Скарбек-Шацька)⁵. Після переїзду подружжя до Києва 1922 р. А.П. Скарбек-Шацька викладала природничі дисципліни на польських педагогічних курсах у Києві, згодом реорганізовані в Польський педагогічний технікум ім. Фелікса Кона⁶.

Очевидно, що як виразник та один із творців польської комуністичної ідеології, функціонер польбюро ЦК КП(б)У, Б. Скарбек брав активну участь у перманентних кампаніях більшовицької адміністрації 1920-х рр., спрямованих на ліквідацію ієрархії й впливу Римо-католицької церкви на території радянської України, виступав «громадським обвинувачем» під час розгляду радянською Фемідою групових або персональних справ римо-католицьких священнослужителів, активістів РКЦ⁷. Так, наприклад, 16 березня 1925 р. секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши питання щодо відрадження Б. Скарбека з Києва до Кам'янця-Подільського на процес ксьондзів, ухвалив:

«Відрадити т. Скарбека на процес в якості громадського обвинувача»⁸.

20 серпня 1926 р. опитом членів секретаріату ЦК КП(б)У було розглянуте рішення ЦК ВКП(б) про відкликання Б. Скарбека до Москви в розпорядження ЦК ВКП(б). Ухвалили:

⁵ Державний архів м. Києва, ф. Р-807, оп. 15^а, спр. 44, арк. 16–16^а.

⁶ Там само, арк. 25.

⁷ Докл. див., напр.: *Skalski T., ks.* Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie 1900–1932: Wspomnienia / Oprac., wstęp, przypisy, indeksy oraz wybór aneksów i fotografii ks. J. Wolczanski. – Lublin; Rzym; Lwów, 1995. – 504 s.; *Рубльова Н.* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 311–330; *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму (Документи і матеріали) / Упор., передм., додаток «Біографії римо-католицьких священників, репресованих радянською владою»*, покажчики Н. Рубльової // Там само. – 2003. – № 2 (21). – 507 с.; та ін.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, спр. 47, арк. 87.

«Погодитись з постановою ЦК ВКП(б), відкомандировавши тов. Скарбека до Москви»⁹.

Життя в російській (союзній) столиці було не до вподоби колишньому керівникові «радянських поляків» УСРР. Його досвіду вочевидь бракувало й на «польській роботі» в республіці. Принаймні вже 15 лютого 1927 р. (лише через півроку) секретаріат ЦК КП(б)У знову повернувся до «кадрового питання» у його справі, ухваливши:

«Задовольнити прохання Київського ОК (окружного партійного комітету. — К. Г.) про відкомандирування тов. Скарбека в його розпорядження, про що прохати ЦК ВКП(б)»¹⁰.

Однак апарат ЦК ВКП(б) не відразу задовольнив клопотання київської й харківської партноменклатур щодо Б. Скарбека, і до Києва він повернувся лише наприкінці жовтня 1927 р.

Нетривале перебування Б. Скарбека в Москві пригадувала згодом (13 лютого 1956 р.) дружина колишнього очільника ЧК — Софія Дзержинська (1882–1968), особисто знайома з цим польським комуністом із 1919 р. За її словами, призначений восени 1926 р. ЦК ВКП(б) членом польського бюро агітаційно-пропагандистського відділу (АПВ) ЦК ВКП(б) і секретарем редакції часопису «Трубуна радзiesка», Б. Скарбек до отримання службового помешкання в місті деякий час мешкав у неї на квартирі у Кремлі. Однак службові обов'язки в редакції центрального польськомовного органу СРСР і московський побут були йому не до вподоби — призначення відбулося без його згоди, а суто за ультимативним наполяганням щойно затвердженого відповідального редактора видання «Трубуна радзiesка» Фелікса Кона. Переобтяжений численними іншими номенклатурними обов'язками, колишній перший секретар ЦК КП(б)У погоджувався бути за сумісництвом ще й відповідальним редактором центральної польської газети СРСР лише в тому випадку, коли секретарем редакції буде Б. Скарбек, добре йому відомий по роботі в Україні¹¹.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 61, арк. 50.

¹⁰ Там само, спр. 83, арк. 16 зв.

¹¹ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 37955, т. 2, арк. 205.

Однак, за свідченням С. Дзержинської, секретаря польбюро АПВ ЦК ВКП(б) 1924–1928 рр., редакційними обов'язками Б. Скарбек не надто переймався:

«Траплялися випадки, коли мені доводилося затримувати друкування номеру газети, а іншого разу — призупинити розповсюдження готового накладу газети через недобросовісне ставлення Скарбека, який пропустив якусь-там серйозну політичну помилку. Скарбеку не подобалося працювати в Москві й через декілька місяців він почав вимагати відпустити його назад в Україну. Ми не були ним задоволені й не заперечували проти його від'їзду»¹².

Відтак наприкінці жовтня 1927 р. Болеслав Скарбек повернувся до Києва, де працював редактором газети «Киевский пролетарий», завідувачем відділу Київського окружкому (міськкому) КП(б)У, директором Інституту польської пролетарської культури при ВУАН.

1929 р. польське бюро АПВ ЦК ВКП(б), згідно з відповідною ухвалою політбюро ЦК ВКП(б), мало провести відповідальний політичний захід — вибори серед польського населення СРСР делегатів на з'їзд зарубіжних поляків, який скликався в Польщі. В УСРР відбулася диригована з союзного центру потужна пропагандистська кампанія¹³. До складу республіканської комісії, створеної ЦК КП(б)У, входив і Б. Скарбек. Життєвий шлях звів його з ще одним членом цієї комісії — тогочасним завідувачем відділу Київського окружкому КП(б)У Микитою Хрущовим¹⁴.

Під час обговорення прізвищ вірогідних кандидатів для участі у варшавському з'їзді Б. Скарбек запропонував себе. Од-

¹² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37955, т. 2, арк. 209.

¹³ Докл. див.: *Єременко Т.І.* Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. — К.: Ін-т історії України АН України, 1993. — Вип. 4. — С. 113–122.

¹⁴ *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К.: Генеза, 2005. — С. 280; *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.]. — Москва: Московские новости, 1999. — Кн. 3. — С. 191.

наче польбюро АПВ ЦК ВКП(б), як згадувала С. Дзержинська, одногосно забракувало його кандидатуру зі специфічним умотивуванням: Б. Скарбек, мовляв,

«легковажний, м'якотільний, може піддатися натиску й обробці пілсудчиків»¹⁵.

7 вересня 1930 р. опитом членів секретаріату ЦК КП(б)У було ухвалене чергове кадрове рішення — «Про тов. Скарбека», в якому йшлося:

«Затвердити тов. Скарбека політредактором польсектору Центрвидаву [народів СРСР] та зав. польсектору Комуніверситету ім. Артема».

Рішення означало переїзд до столичного Харкова. Одначе в підготовчих матеріалах до цієї ухвали лаконічно зазначалося:

«Київський ОПК заперечує проти відрядження»¹⁶.

Попереднє кадрове рішення «про відклик т. Скарбека до Харкова» було скасоване ухвалою секретаріату ЦК КП(б)У 24 січня 1931 р., коли розглядалося питання «Про керівний склад Інституту польської культури [при ВУАН]». Відповідно до цієї ухвали, Б. Скарбек затверджувався директором щойно створеного в Києві науково-дослідного Інституту польської пролетарської культури (ІППК); завідувачем літературним відділом призначався Г. Політур, філологічним — С. Бернацький, історичним — С. Добжинський, антирелігійним відділом ІППК — Ю. Вітковський¹⁷.

Згідно зі звичною практикою партноменклатури тих років, керівництво ІППК Б. Скарбек здійснював за сумісництвом — основною його роботою залишалося завідування відділом у Київському міськкомі КП(б)У. Власна його позиція на цій посаді наближалася якщо й не до націонал-комуністичних поглядів, то принаймні мала виразні ознаки «місницьких» тенденцій.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37955, т. 2, арк. 210.

¹⁶ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 142, арк. 62; спр. 153, арк. 29–30.

¹⁷ Там само, спр. 175, арк. 89.

Принаймні 11 вересня 1931 р. Б. Скарбек скріпив власним підписом (за секретаря Київського МПК) витяг із протоколу № 8 засідання бюро (окрема папка) Київського міськкому КП(б)У. Слухалося питання «Про дії представника Центрального інституту сполучень тов. Павлова у ВУАНі». Було ухвалено досить жорстку резолюцію:

«1. Вважати за неприпустиме з боку представника Московського центрального інституту сполучень тов. Павлова, який під час перебування в Києві без порозумінь з МПК та партосередком ВУАН вивіз з лабораторії для електрозварювання все устаткування, яке було придбано на кошти НКШ, а також вивіз в порядку мобілізації частину безпартійних робітників-фахівців. Це зірвало виконання низки дуже важливих тем в Академії, а також створило враження серед деяких наукових робітників руйнування роботи ВУАН з боку представника ЦІСУ.

2. Довести про це до відому ЦК КП(б)У і просити вжити відповідних заходів.

3. Відмітити запізнiлу інформацію міськпарткому з боку партосередку ВУАН та представника Укрголовнауки про дії тов. Павлова у ВУАНі»¹⁸.

22 вересня 1931 р. це питання розглядав секретаріат ЦК КП(б)У за доповіддю кандидата у члени секретаріату ЦК А. Хвилі та Б. Скарбека. Дії представника Центрального інституту сполучень у ВУАН було визнано «неприпустимими», а справу вирішено передати на розгляд Центральної контрольної комісії й розібрати за присутності представника Київського МПК¹⁹.

28 жовтня 1932 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання (відповідно до попередньої ухвали секретаріату ЦК від 16 жовтня) про заміщення посад завідувачів відділів Чернігівського обкому КП(б)У. Б. Скарбека було «рекомендовано» на посаду завідувача культурно-пропагандистським відділом²⁰. У Чернігові він пропрацював неповний рік, епізодично наїжджаючи до

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 203, арк. 145.

¹⁹ Там само, спр. 182, арк. 7.

²⁰ Там само, спр. 303, арк. 62.

Києва, де за ним зберігалася квартира по вул. Леніна, 30. В один із таких приїздів, глибокої осені 1932 р., колишній директор сфотографувався на пам'ять із колективом Інституту польської пролетарської культури при ВУАН.

Трагічний злам у біографії колишнього керівника «польської комуністичної роботи» в УСРР настав улітку 1933 р., із розгортанням репресивних акцій чекістів, зокрема фабрикацією ними справ так званих «УВО» («Української військової організації») та «ПОВ» («Польської військової організації»)²¹.

11 липня 1933 р. очільник республіканського ГПУ В. Балицький запискою «по прямому дроту» інформував секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна й заступника голови ОГПУ Г. Ягоду про показання осіб, ув'язнених у сфабрикованих справах. Ішлося про «свідчення» колишнього депутата польського сейму від комуністичної фракції Х. Приступи, у минулому секретаря В. Винниченка О. Бадана-Яворенка й «агента 2-го відділу Польгоголовштабу й нач[альника] інформаційного бюро ПОВ» М. Лапинського. За цією «інформацією», до складу Московського центру «ПОВ» входили, серед інших осіб, Ю. Сохацький-Братковський — «кол[ишній] секретар ППС, агент 2-го відділу Польгоголовштабу, який має безпосередній зв'язок з 2-м відділом», а також Б. Скарбек — «кол[ишній] член ППС, працівник Чернігівського обкому»²². Згідно зі «свідченнями» Х. Приступи, Ю. Сохацький-Братковський підтримував «постійний зв'язок з Ук-

²¹ Докл. див., напр.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 116–156; Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа» «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 170–189; Його ж. «Польської Організації Військової» справа 1933–1935 // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – С. 388–390; Справа «Польської Організації Військової» в Україні: 1920–1938 рр.: Зб. док. та мат. / Упор.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. – К.: Головна редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – 472 с.; та ін.

²² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 180, т. 4, арк. 47.

раїнським центром ПОВ, що розташовувався у Києві, керівником якого був його брат Сохацький Степан». Своєю чергою, С. Сохацький та Б. Скарбек, мовляв, упродовж останніх двох років улаштували на роботу до різних установ УСРР «більше двадцяти польських агентів»²³.

7 серпня 1933 р. голова ГПУ УСРР В. Балицький спрямував чергову доповідню Й. Сталіну й заступнику голови ОГПУ Г. Ягоді. У цьому специфічному документі рапортувалося про перебіг «слідства» у сфабрикованій справі «ПОВ» й фактично визначалася подальша доля Б. Скарбека. На догоду відомчим інтересам головний чекіст республіки навіть спотворив посаду свого знайомого, «пониживши» його з завідувача культпропвідділу Чернігівського обкому до керівника польської секції (неіснуюча посада) в ньому:

«В процессе дальнейшего следствия по делу “Польской военной организации” (ПОВ) все больше выявляется роль зав. польсекцией Черниговского обкома КП(б)У Скарбека, как одного из основных и старейших руководителей этой организации на Украине.

Арестованный агент 2-го отдела Польглавштаба, бывший член ЦК ППС-левицы, аспирант Научно-исследовательского института польской пролетарской культуры в Киеве, член КП(б)У Лапинский показывает, что ещё в Варшаве, перед отправкой его на Украину, — член главной управы ПОВ, пилсудчик, министр почт и телеграфа, быв[ший] польский военный атташе в Москве (до 1925 г.), полковник Бернер информировал его о том, что Скарбек является одним из основных руководителей ПОВ на Украине. Впоследствии во время работы в Киеве Лапинский поддерживал со Скарбеком самый тесный контакт, посвящая его во всю свою работу и получая соответствующие указания.

Арестованный по показаниям Лапинского быв[ший] член ЦК Компартии Восточной Галиции, в последнее время зав. Киевским обллитом, член КП(б)У Пушкарь показывает, что, будучи командирован после переворота Пилсудского на Украину для работы по линии ПОВ, он получил от полковника Венце-

²³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 180, т. 4, арк. 48.

ка во Львові явку і пароль к Скарбеку, як коменданту ПОВ. Явившись к Скарбеку і проінформовав його о цілі свого приїзда, Пушкарь от него інструкції і внаслідок продовжав с ним работати в тесном контакте.

О роли Скарбека в ПОВ также показывается арестованный нами быв[ший] польский легионер, быв[ший] член КП(б)У Хрущель.

Считаю необходимым Скарбека арестовать.

Прилагаю протоколы допросов»²⁴ (курсив наш. — К. Г.).

Б. Скарбека заарештували 15 серпня 1933 р., а вже 19 серпня він «визнав» свою «належність» до «ПОВ». У власноручно складеній того дня заяві, адресованій голові ГПУ УСРР В. Балицькому, стверджувалося:

«Заарештований органами ГПУ, я проаналізував усе своє минуле й пройдений мною шлях. Заявляю, що арешт вважаю цілком правильним. До партії я увійшов, не позбувшись повністю дрібнобуржуазної й націоналістичної ідеології, з залишками пепеєсівських традицій. Саме це й штовхало мене на шлях контрреволюційної практики:

1) Попередження 1919 р. [...] пеовяцького підпілля щодо майбутнього провалу.

2) Працюючи у Зафронтбюро, завдяки незабезпеченості умов збереження конспіративних документів, я припустився пропажі (крадіжки) списку товаришів, які працювали у польському підпіллі, що завершилося провалом ковельської організації й розстрілом низки комуністів.

3) Брак належного реагування на прояви роботи контрреволюційних елементів.

4) Надання можливості використовувати мене як ширму й заступника за ворожі елементи.

5) У процесі моєї партійно-радянської роботи сприяти ворожим елементам.

6) Це, нарешті, спричинило те, що я дав можливість впровадитися до апарату ворожим елементам, які провадили свою контрреволюційну роботу»²⁵.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 180, т. 4, арк. 52–53.

²⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3297, арк. 8–8 зв.

Навівши ці шість власних «смертних гріхів», заявник висловлював згоду надалі віддатися на ласку «слідства» й розпочати давати «відверті свідчення»:

«Одночасно я вважаю необхідним заявити у порядку абсолютного політичного роззброєння, що поряд з усіма зазначеними вище провинами найбільшою є те, що я не викрив відомі мені пеовяцькі залишки.

Констатуючи викладене, заявляю, що вживу усіх заходів щодо найбільш повного викриття вчинених мною злочинів, а також щодо з'ясування контрреволюційної роботи інших осіб, для чого приступаю до давання добровільних відвертих свідчень. *Б. Скарбек (Шацький)*»²⁶.

Порівнявши цю заяву з аналогічними документами авторства десятків, якщо не сотень інших осіб, заарештованих більшовицькою таємною поліцією впродовж 1920–1930-х рр., можемо стверджувати, що покаяний лист Б. Скарбека є доволі типовим і вочевидь засвідчує, що подібні заяви-каяття писалися за єдиним (із незначними нюансами) трафаретом, розробленим сталінською спецслужбою й «відпрацьованим» на багатьох віртуальних «контрреволюційних організаціях» та їхніх учасниках. Він являв собою мало не геґелівську «тріаду»: «зінання» в належності до «контрреволюційної організації» — «каяття» в нескоеених злочинах — «урочисте запевнення» надалі розповідати все, про всіх й що завгодно на вимогу чекістів²⁷.

Як уже зазначалося в історіографії, на відміну від позапартійних жінок Л. Рудницької (лектор Польського педінституту в Києві) чи С. Галькевич (домогосподарка), також ув'язнених у справі «ПОВ», які відкидали інкриміновані їм фальшиві обвинувачення та належність до «польського підпілля» в УСРР упродовж трьох-чотирьох місяців, дисциплінований комуніст

²⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3297, арк. 8 зв.

²⁷ Див.: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – С. 108; Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.

Б. Скарбек уже четвертої доби після арешту написав потрібну ГПУ заяву²⁸.

Така блискавична згода в'язня співпрацювати зі «слідством» й узяти на себе невдячну роль «керівника» віртуальної «ПОВ» в Україні пояснюється кількома обставинами. Як уже зазначувалося вище, він був дисциплінованим комуністом і, можливо, розглядав нав'язувану йому роль «очільника» мережі «польської контрреволюції» в республіці як частину ширшої політичної гри радянського керівництва щодо викриття справжньої розвідувальної мережі II Речіпосполитої чи «дворушників» у лавах компартій Польщі та Західної України, які під виглядом політемігрантів були закинуті на територію УСРР/СРСР. Очевидно, саме у цьому й переконували затриманого культпропа Чернігівського обкому КП(б)У чекісти. Мовляв, зіграйте цю роль, а потім вас звільнимо, перейдете на іншу роботу в іншій республіці — лише погодьтеся свідчити «як треба» та підписувати протоколи. По-друге, залишався звичний для чекістів «засіб впливу» на арештанта — шантаж родиною. Від його згоди на співпрацю залежала (принаймні на той момент) доля дружини — Анни Петрівни Скарбек-Шацької, доцента Польського педагогічного інституту в Києві, та одинадцятирічного сина Станіслава, учня середньої школи. На щастя, вісімнадцятирічний син Мирослав він першого шлюбу й сестра Б. Скарбека — Елеонора Бромірська — мешкали в Польщі. До всього, вірогідно, долучалися й відомі людські риси в'язня, насамперед лагідність характеру («м'якотілість», за С. Дзержинською)²⁹, що вочевидь полегшувало завдання чекістів «підібрати ключі» до нього.

У рапорті від 13 жовтня 1933 р. про більшовицьку політику щодо польської меншості в Україні, адресованому послові II Речіпосполитої у СРСР, київський віце-консул П. Курницький згадував, зокрема, і про арешт Б. Скарбека:

«Одначе найбільшою подією у житті польських наукових закладів був арешт Скарбека [...], головного організатора й наріж-

²⁸ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. – Ч. 1. – С. 292.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37955, т. 2, арк. 210.

ного каменя практично усіх тутешніх польських інституцій. Згідно з останніми відомостями, нині він ув'язнений у ГПУ у Харкові з оскарженням у свідомій дезорганізації польських навчальних закладів, блокуванні з українськими націоналістами, а особливо у прикриванні своїм прізвищем шкідницької діяльності польських націоналістів і сприянні українцям із Малопольщі. Крім того, згідно з чутками, знайдено в нього велику кореспонденцію, нібито з «високопосадовцями чинного уряду в Польщі». Допитаний у ГПУ, Скарбек мав зізнатися у контактах із Польщею, які, мовляв, підтримував через політичних емігрантів³⁰.

На думку польського віце-консула, «уся справа Скарбека» була лише приводом для чергового знищення будь-якої «польської роботи», що виявляла бодай мінімальні ознаки організованості, оскільки ще за два тижні перед арештом обласна комісія з «чистки» висловлювалася про Б. Скарбека як про «найкращого організатора», а, з іншого боку, він був добре знаним «на цьому терені як один із найбільш відданих і правдивих комуністів». Відтак, наголошував дипломат,

«акція цілеспрямованого знищення всіляких [польських] починань набуває характеру систематичної дезорганізації в першу чергу інституцій, які виховують майбутніх «пропагандистів» польської пролетарської культури»³¹.

У повідомленні зверталася увага й на ту обставину, що ув'язнені з весни 1933 р. в Києві піддані УСРР — поляки, які очікували вироків або виправдання й звільнення з-під варті в різноманітних «справах» (в тому числі й суто кримінального характеру — зловживання службовим становищем, розтрата тощо), 24 вересня 1933 р. несподівано були переведені до Харкова, де їх обвинувачення раптово перекваліфікували у «шпигунство на користь Польщі» та почали інтенсивно допитувати про будь-які контакти зі Б. Скарбеком³².

³⁰ Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i oprac. J. J. Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – S. 408.

³¹ Ibid. – S. 409.

³² Ibid.

У повідомленні від 18 січня 1934 р. як «цікавинку» віце-консул розглядав інформацію, що більшість заарештованих, особливо зі студентської й аспірантської молоді Польського педінституту й Інституту польської пролетарської культури, і справді вважали, нібито Б. Скарбек, Г. Політур та М. Михайлов-Лапинський були «засланими агентами» II Речіпосполитої. У бупрі навіть з'явився поголос, що всі троє невдовзі будуть обмінані на відомих польських комуністів³³. Вочевидь, ці чутки не відповідали дійсності.

Ще до формального засудження Б. Скарбека, отже всупереч традиційним нормам юриспруденції, на XIII пленумі виконкому Комінтерну (наприкінці 1933 р.) секретар ЦК КП(б)У М. Попов, тавруючи «агентуру польського фашизму» в Україні, що її, мовляв, «викрили» чекісти, зазначив:

«Серед цієї агентури виявилися деякі "комуністи" з Польщі, наприклад Скарбек, який [...] був агентом польських фашистів. Він був заарештований у серпні 1933 р. [...], перебуваючи в момент свого арешту на роботі завідувача чернігівського культпропа»³⁴.

Нарком освіти УСРР В. Затонський на листопадовому 1933 р. об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У вразив присутніх наступним повідомленням:

«У деяких інститутах, як, приміром, в Інституті польської культури, залишився незаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомойки був підібраний цілковито "одностаино". Серед них дехто мав партквиток у кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації»³⁵.

У середині лютого 1934 р. секретно-політичний відділ ГПУ УСРР підготував обвинувальний висновок у справі Б. Скарбе-

ка-Шацького. У цьому специфічному документі, зокрема, стверджувалося, що наприкінці 1917 р. в Києві Б. Скарбек був завербований до «Польської військової організації» полковником Л. Лисом-Кулею, а 1919 р., за її завданням, він інфільтрувався до лав компартії, де, обіймаючи низку відповідальних посад, провадив «активну контрреволюційну роботу»:

«Особливо широка робота була проведена в польських установах у Києві й у польському Мархлевському районі на Київщині. Роботою в Мархлевському районі керував безпосередньо Скарбек і з цією метою декілька разів виїздив до району з групою членів організації. У результаті робота в районі по всіх лініях була зірвана [...]. 1931 р. до Києва з явкою до Скарбека прибув агент польського Головштабу Михайлов-Лапинський із завданнями щодо розгортання роботи організації по всіх лініях, особливо на селі. Були привезені особливо серйозні завдання по лінії організації військового шпигунства. Спільно з Михайловим Скарбек розпочав організацію цієї роботи, використавши з цією метою свої зв'язки по лініях партійній та радянській»³⁶.

Далі безапеляційно (хоча й бездоказово) стверджувалося:

«Скарбек безпосередньо керував організацією шпигунської роботи для польського Головштабу, безпосередньо передав низку секретних партійних документів до польського консульства в Києві через Михайлова-Лапинського [...]. Обвинувачений Скарбек зізнався й дав докладні показання про діяльність організації [...].

Таким чином, слідством встановлено, що обвинувачений Скарбек із контрреволюційною метою проник до комуністичної партії й упродовж тринадцяти років проводив активну контрреволюційну роботу, брав безпосередню участь у шпигунській, підривної і повстанській діяльності, тобто здійснив злочини, передбачені ст. 54-4, 54-6, 54-11 КК УСРР».

У підсумку пропонувалося передати справу на розгляд судової трійки при колегії ГПУ УСРР із клопотанням щодо застосування до ув'язненого «вищої міри соціального захисту — роз-

³³ Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. – S. 507.

³⁴ Попов М.М. Про боротьбу з націоналізмом // Більшовик України. – 1934. – № 1. – С. 86.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 59 зв.

³⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3296, арк. 3–5.

стрілу»³⁷. 23 лютого 1934 р. справу «керівника»/«коменданта» українських «пеовяків» було розглянуто та винесено ухвалу:

«Возбудить ходатайство перед коллегией ОГПУ о применении к Скарбек-Шацкому Болеславу Владиславовичу высшей меры социальной защиты — расстрела»³⁸.

9 березня 1934 р. колегія ОГПУ в Москві винесла лаконічне рішення:

«Скарбек-Шацкого Болеслава Владиславовича — *расстрелять*. Дело сдать в архив»³⁹.

Того ж дня, 9 березня 1934 р., колегія ОГПУ ухвалила рішення й у справі групи з 14 осіб, звинувачених у належності до «Московського центру "ПОВ"». До вироку з них не дожив один. Уродженець Ніжина Юрій Братковський-Сохацький, до 1920 р. — генеральний секретар ППС, із 1921 р. член Компартії Польщі, до арешту (17 серпня 1933 р.) — кандидат у члени президії виконкому Комінтерну, відповідальний редактор квартальника «Z pola walki» (Москва-Ленінград, 1926–1934 рр.), 4 вересня 1933 р. покінчив життя самогубством, вистрибнувши з вікна 5-го поверху, із кабінету слідчого, залишивши написану кров'ю записку:

«Я не належав і не знав про к-р організацію. Я комуніст, а не зрадник. Я залишаюсь вірним компартії до кінця. 4.IX. Ю. Братковський»⁴⁰.

Отже, 9 березня 1934 р. в Москві колегія ОГПУ за належність до «контрреволюційної "ПОВ"» і «шпигунство» засудила до страти віртуальних керівників республіканського відгалуження й «Московського центру» організації: 1) *Вандурського Вітольда Вацлавовича*, письменника-драматурга, колишнього режисера Державного польського театру в Києві, до арешту — кандидата у члени секретаріату Міжнародного об'єднання ре-

волюційних письменників; 2) *Кленовича Леона Йоахимовича* (Леон Юхимович Котович) — колишнього заступника відповідального редактора газети «Экономическая жизнь» (Москва); 3) *Липинського-Михайлова Михайла Михайловича*, аспіранта НДІ польської пролетарської культури в Києві; 4) *Скарбека-Шацкого Болеслава Владиславовича*; 5) *Сохацького (Чешейка) Стефана Вацлавовича*, колишнього директора Польського інституту соціального виховання (згодом — Польського педагогічного інституту) в Києві (1930–1933), до арешту — директора та професора Самарського інституту зернових культур. Уже після самогубства брата — Ю. Братковського-Сохацького, 17 вересня 1933 р. С. Сохацький подав заяву до ОГПУ, в якій відмовився від своїх попередніх свідчень як таких, що не відповідають дійсності.

До «вищої міри соціального захисту» було засуджено й співробітника Профінтерну *Віктора Антоновича Юльського* (Пінхас Кивович Буксгорн), якому страту невдовзі замінили десятьма роками в'язниці й зрештою розстріляли 11 вересня 1941 р. в Орловській тюрмі.

Чотирьох зі згаданих вище осіб було страчено в Москві 1 червня 1934 р. й таємно поховано на Ваганьковському кладовищі. Б. Скарбека все ще утримували у Харкові.

Того ж дня за підписом заступника голови ОГПУ Г. Ягоди керівникові республіканського чекістського відомства Вс. Балицькому з поміткою «Особисто» було відправлене розпорядження:

«ОГПУ препровождает выписку из протокола заседания коллегии ОГПУ от 9/III-34 г. по делу № 11567 — Скарбек-Шацкого Болеслава Владиславовича — на исполнение. Исполнение донесите»⁴¹.

3 червня 1934 р. у Харкові вирок було виконано.

Справа реабілітації Б. Скарбека-Шацкого нагадувала звичну для радянських реабілітаційних часів детективну історію. Після смерті Й. Сталіна органи державної влади й структури держбезпеки захлеснула хвиля звернень репресованих грома-

⁴¹ Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3296, арк. 14.

³⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3296, арк. 5–6.

³⁸ Там само, арк. 9.

³⁹ Там само, арк. 10.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 60830-ФП, т. 61-б, арк. 84–85.

дян або їхніх родичів, які прагнули дізнатися про долю близьких і добитися для них відновлення (бодай посмертного) справедливості. Серед цих звернень у 1955 р. був і лист мешканця м. Томська (вул. Бакуніна, 11, кв. 2) Станіслава Болеславовича Шацького — сина Б. Скарбека, адресований за місцем проживання до Томського обласного управління КГБ СРСР. Заявник прагнув з'ясувати долю свого батька.

12 січня 1956 р. старший оперативний картотекар обліково-архівного відділу Томського обласного управління КГБ при Раді Міністрів СРСР Кисельов, отримавши повідомлення з Москви І спецвідділу МВД СРСР щодо реальної долі Б. Скарбека, підготував висновок на звернення сина репресованого. На підставі директивної вказівки КГБ при РМ СРСР № 108-сс («совершенно секретно») от від 24 серпня 1955 р. пропонувалося:

«Повідомити усно гр. Шацькому С.Б., що його батько 1934 р. був засуджений до 10 років ПТТ і помер в ув'язненні 15 серпня 1939 р. від крововилив в мозок».

Щодо даної заявнику відповіді малося на увазі також повідомити перші спецвідділи МВД СРСР та УМВД Чернігівської області для відповідних позначок у картотеках. 13 січня 1956 р. цей висновок затвердило керівництво Томського облуправління КГБ⁴².

Однак така відповідь-відписка вочевидь не задовольнила родину репресованого — його дружину й сина, які наполягали на реабілітації. 13 лютого 1956 р. у Москві С. Дзержинська підготувала власноручну відповідь на запит військового прокурора КВО І. Бударгіна щодо Б. Скарбека. Її характеристика на трьох сторінках загалом була зваженою, проте не відзначалася особливою прихильністю до покійного. Завершувалася вона суперечливим пасажем:

«Попри всі вади Скарбека, вістка про його арешт органами НКВД була цілком несподіваною. Одначе, можливо, унаслідок колишньої належності Скарбека до пілсудчиківської ППС, у мене не було жодних сумнівів у правильності його арешту.

У зв'язку з переглядом справи Скарбека, на мою думку, було б доцільним докладно вивчити його роботу у Закордоні, беручи до уваги, що, як мені відомо, багато польських комуністів, яких посилали з СРСР на підпільну роботу до Польщі, одразу ж арештовувалися польською владою»⁴³.

Виразно об'єктивнішим щодо особи Б. Скарбека був Чеслав Снадзький, колишній професор Польського педінституту в Києві, заарештований у тій самій справі «ПОВ», який відбув п'ять років таборів. 31 січня 1956 р. у приміщенні військової прокуратури КВО він дав розгорнуті свідчення про обставини свого знайомства зі Б. Скарбеком — керівником польбюро Київського губкому КП(б)У, завідувачем відділу Київського міськкому партії й директором НДІ польської пролетарської культури при ВУАН:

«Зі Скарбеком (Шацьким) я багаторазово й постійно зустрічався по роботі й за період моєї роботи в губкомі комсомолу, і за часів праці інспектором окрнаросвіти, і за весь наступний період, коли я провадив професорсько-викладацьку роботу у вузах Києва, а також на науковій роботі.

Скарбека поважала й любила партійна громадськість міста у цей період. Зокрема, він користувався великим визнанням авторитетом серед учительства. Пам'ятаю, коли в Будинку вчителя на Калінінській площі (тоді Думській площі) на одній з учительських конференцій міста, що в ній брало участь кілька сотень осіб учителів, — усі вимагали, щоби в Будинку вчителя був повішений його портрет. Одначе Скарбек не дозволив цього зробити.

До Скарбека під час його перебування секретарем Київського міськкому партії мав доступ будь-який комуніст, будь-який робітник, будь-який трудящий. Цим він здобув до себе велику повагу [...]. Мені, зрозуміло, важко судити про достовірність того, що Скарбек був членом "ПОВ", або про те, що він організував у Києві контрреволюційну шовіністичну організацію серед комуністів-поляків, учительства, інтелігенції та ін. *Адже вірити його маячним показанням важко. Тоді ж усі примушували силою, брехнею й обманом писати брехню й*

⁴² Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3300, арк. 325–326.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37955, т. 2, арк. 210–211.

неправду щодо кращих і найчесніших комуністів, і в першу чергу на себе. Тому, що брехливе, а що правда у свідченнях Скарбека, я судити не можу й на себе такої місії не візьму [...]»⁴⁴ (курсив наш. — К. Г.).

Тоді ж Ч. Снадзький поділився й власною табірною інформацією про поведінку Б. Скарбека під час арешту — колишньому професорові Київського польського педінституту розповів про це свідок подій, тодішній завідувач організаційно-інструкторського відділу Чернігівського обкому КП(б)У (прізвища його Ч. Снадзький не пам'ятав). Розмова товаришів по неволі відбулася 1936 або 1937 р. в Карагандинському таборі НКВД:

«Він розповів, що коли прийшли арештувати Скарбека [...], то він тоді сидів у квартирі першого секретаря обкому за преферансом. І, коли Скарбеку оголосили про арешт, він сказав першому секретареві обкому: “Тут якась непорозуміння. Я піду, щоби все це з'ясувати. Ти за мене не хвилюйся, я собою партію не можу заплямувати”»⁴⁵.

XX з'їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.) вніс певні корективи в реабілітаційні процеси, значно прискоривши їх перебіг. Цього разу слідчі органи змушені були займатися справою Б. Скарбека за наполяганням його дружини — А. Шацької, яка мешкала на той час у Томську по вул. Карла Маркса, 21 і працювала у середній школі. Однак перша спроба виявилася невдалою для родини — у травні 1957 р. старший слідчий слідчого управління КГБ при РМ УРСР майор Дідур підготував висновок за архівно-слідчою справою Б. Скарбека-Шацького й матеріалами перевірки скарги. Попри те, що «доказова база» у цій сфабрикованій справі вже значною мірою була зруйнована реабілітацією інших осіб, які притягалися до відповідальності «по лінії ПОВ» чи за іншими подібними обвинуваченнями, висновок завершувався негативно:

«Жалобу гражданки Шацкой Анны Петровны в отношении пересмотра решения по делу Скарбека-Шацкого Болес-

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37955, т. 2, арк. 195–196.

⁴⁵ Там само, арк. 196–196 зв.

лава Владиславовича и реабилитации его оставит без удовлетворения»⁴⁶.

Насторожувала у цьому документі одна, але важлива деталь: керівником майора Дідура був на той час начальник відділу слідчого управління КГБ УРСР підполковник Зацитін. Останній не лише санкціонував негативний висновок у реабілітаційній справі Б. Скарбека 1957 р., а й за десять років до того, у 1945–1946 рр., входив до складу слідчої групи МГБ УРСР, яка «працювала» (в тому числі й застосовуючи методи «фізичного впливу») з ув'язненими ієрархами Української греко-католицької церкви, фабруючи відповідні «зізнання».

У другій половині 1960-х рр. прізвище Б. Скарбека з'явилося в мемуарах опального радянського лідера. Розмірковуючи про «польського сусіда» й принагідно поляків узагалі, Микита Сергійович Хрущов зауважував:

«Поляки, як і будь-який інший народ: є серед них хороші люди, є й погані. Чимало з моїх приятелів були поляками, і я товаришував із ними»⁴⁷.

Серед цих товаришів-приятелів згадувався Болеслав Скарбек:

«Після революції я знав у Києві редактора газети, поляка Скарбека. Свого часу він завідував польським відділом ЦК КП(б)У у Харкові, а потім, здається, працював у Москві, у відділі пропаганди. Це був дуже шанований товариш, чесний комуніст. Я тоді завідував відділом Київського окружного партії [...]. Скарбек редагував тоді не польськомовну газету [“Пролетарська правда”]. Був він підготовленою людиною, і справа в нього йшла нормально»⁴⁸.

Згадував М. Хрущов і відповідну комісію ЦК КП(б)У з виборів делегатів на з'їзд закордонних поляків у Варшаві та участь у ній власну, а також Б. Скарбека. Щодо ролі останнього у цій комісії жодних негативних ремінісценцій у М. Хрущова, на противагу С. Дзержинській, не виникало:

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 60830-ФП, т. 61-6, арк. 32–36.

⁴⁷ Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. – Кн. 3. – С. 191.

⁴⁸ Там же. – С. 192.

«Ми хотіли, щоби представники польського населення у СРСР також отримали мандати на цей з'їзд у Варшаві, де змогли б подати голос від імені радянських поляків.

Було створено комісію, до неї включили й мене, росіянина, але завідувача відділом окружкому партії. Комісія добирала кадри, вивчала людей, кого з них можна було б послати до Варшави. Слід було враховувати також, щоби вони отримали мандати й не були б затримані на кордоні польською державою. До комісії входив і Скарбек [...]. Під час роботи комісії ми уважно обговорювали різні кандидатури, але наша робота не завершилася успіхом, тому що Пилсудський нікого з радянських поляків не впустив до Варшави»⁴⁹.

І подальша доля його колеги — польського комуніста — була відома мемуаристові:

«Коли розпочалося винищення Сталіним кадрів партійних і радянських працівників, загинули серед інших не лише Скарбек [...], а й безліч інших поляків узагалі. Дізнавшись, що заарештовано та знищено Скарбека, я дуже переживав. Він здався мені дуже порядною людиною. Мене також засмучувало, що я разом із ним низку років пропрацював в окружному партійному комітеті в Києва, а в названій комісії спілкувався буквально щодня й високо цінував його. Тепер же з'ясувалося, що Скарбек — ворог народу!»⁵⁰.

Доволі відверто змальовував М. Хрущов і свої тогочасні емоції й рефлексії з приводу ув'язнення колишнього колеги та трафаретні пояснення мотивів цього, як і багатьох інших арештів:

«Це зараз усім відомо, якими вони були “ворогами народу”. А мені тоді, у відповідь на мої запитання, пояснили, що Скарбек — агент Пилсудського. Я знав, що Скарбек свого часу перетнув нелегально радянсько-польський кордон; колишній пепеєсівець, він став у нас активним діячем ВКП(б). Казали ж так: він перетнув кордон за завданням Пилсудського, щоби

втертися в довіру й шпигувати на користь панської Польщі. Безперечно, у житті й такі випадки траплялися. Розвідки таким прийомом не раз користувалися, якщо траплялася можливість. Теоретично й Скарбек міг бути агентом, неймовірного тут нічого не було, і я поставився до пояснення з довірою. Проте проявляв невдоволення власною поведінкою: яким я виявився недалекоглядним, якщо настільки високо цінував ворожого агента»⁵¹.

Після першої невдалої спроби родина Б. Скарбека-Шацького вдруге порушила клопотання щодо його посмертної реабілітації. Так, 30 січня 1958 р. військовий прокурор відділу Головної військової прокуратури майор юстиції Герасимов підготував висновок у справі колишнього «керівника українських “пеов'яків”» (6 лютого 1958 р. документ затвердив заступник головного військового прокурора полковник юстиції Б. Вікторов). За результатами перевірки у висновку пропонувалося скасувати згадану вище ухвалу колегії ОГПУ від 9 березня 1934 р. на тій, зокрема, підставі, що особисті показання Б. Скарбека-Шацького щодо його антирадянської діяльності слід визнати безпідставними, оскільки вони об'єктивно нічим не підтверджені та спростовуються матеріалами додаткового розслідування. Зокрема, у кримінальній справі Б. Скарбека були відсутні будь-які дані щодо згаданого в обвинувальному висновку Л. Лиса-Кулі, який нібито «завербував» обвинуваченого до «ПОВ». Як наголошувалося у висновку,

«за відсутністю мінімуму установочних даних щодо Лиса-Кулі перевірити його за обліковими даними органів КГБ і МВД у даний час не виявилось можливим»⁵².

Зрештою, колишній член реальної Польської військової організації та згодом майор польської армії (посмертно підвищений до полковника) Леопольд Лис-Куля, смертельно поранений (помер 7 березня 1919 р.) в околицях Торчина на Волині у ході бою з українськими підрозділами під час польсько-україн-

⁴⁹ Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. – Кн. 3. – С. 192–193.

⁵⁰ Там же. – С. 193.

⁵¹ Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. – Кн. 3. – С. 193.

⁵² Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3296, арк. 29.

ської війни за Східну Галичину, і справді не мав жодного відношення до «вербування» Б. Скарбека⁵³.

Більшість осіб, яких згадував Б. Скарбек як учасників «контрреволюційної ПОВ», на той момент уже були реабілітованими. Показання ж інших засуджених у цій самій справі щодо Б. Скарбека відверто не заслуговували довіри й не підкріплювалися речовими доказами. Зрештою й живі свідки, які особисто знали колишнього керівника «польської роботи» в УСРР (Ч. Снадзський, С. Держинська та ін.), дали про нього загалом позитивні відгуки як про цілком «радянську людину». У матеріалах Центрального особливого архіву в Москві також не виявилось жодних даних щодо належності Б. Скарбека «до агентури іноземних розвідок». Довелося констатувати, що Б. Скарбек-Шацький був засуджений безпідставно⁵⁴.

Відтак 27 лютого 1958 р. військова колегія Верховного суду СРСР розглянула висновок головного військового прокурора у справі Б. Скарбека-Шацького. З огляду на нововиявлені обставини вирок колегії ОГПУ від 9 березня 1934 р. було скасовано, а слідчу справу щодо Б. Скарбека припинено «за відсутністю складу злочину»⁵⁵. Ухвалою секретаріату ЦК КПУ від 2 січня 1991 р. (протокол № 6, п. 7–14⁶) він був посмертно реабілітований і в партійному відношенні⁵⁶.

**Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934):
малоизвестная биография лидера
«польской коммунистической работы» в УССР**

В статье реконструируется биография лидера «польской коммунистической работы» в советской Украине 1920-х – начала 1930-х гг. Болеслава Скарбека-Шацького, выявляются причины и обстоятельства его гибели в контексте сфабрикованного дела «Польской военной организации» в УССР.

Ключевые слова: Болеслав Скарбек-Шацький, политика коренизації, польское национальное меньшинство, советская Украина, репрессии.

⁵³ Докл. див., напр.: Nowak J.-T. Droga życiowa pułkownika Lisa-Kuli. – Przemysł, 1985. – 88 s.

⁵⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 8840, оп. 3, спр. 3296, арк. 30–31.

⁵⁵ Там само, арк. 32–32 зв.

⁵⁶ Там само, арк. 33.

**Horburov K. Boleslaw Skarbek-Szacki (1888–1934):
Little-Known Biography of the
«Polish Communist Work» Leader in the USSR**

The article reconstructs biography of the leader of «Polish Communist work» in the Soviet Ukraine in the 1920's – early 1930's Boleslaw Skarbek-Szacki, reveals reasons and circumstances of his death in the course of the fabricated case of «Polish Military Organization» in the USSR.

Key words: Boleslaw Skarbek-Szacki, indigenization policy, Polish minority, Soviet Ukraine, repression.

Віктор ПРОКОПЧУК*

**Історик Кость Туркало:
від «справи СВУ» до еміграції**

У статті досліджується життєвий шлях, педагогічна, науково-публіцистична діяльність К. Туркала — подолянина, співробітника Інституту української наукової мови ВУАН, жертви Харківського процесу у справі «Спілки визволення України» (1930 р.), якого від остаточної розправи врятувала еміграція.

Ключові слова: Поділля, ВУАН, репресії, «Спілка визволення України», реабілітація.

Кость Тимофійович Туркало, на жаль, маловідомий в Україні. Побіжну згадку про нього в контексті судового процесу над 45 учасниками міфічної «Спілки визволення України», який протягом 9 березня – 19 квітня 1930 р. проходив у Харківському оперному театрі, можемо знайти в науково-документальному виданні В. Пристайка й Ю. Шаповала¹; біографічні дані —

* Прокопчук Віктор Степанович — доктор історичних наук, професор, директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

¹ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: наук.-док. вид. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

у кількох публікаціях В. Мацька² та монографії В. Прокопчука³; спогади самого К. Туркала українському читачеві в історико-літературному збірнику «Променистий і щирий мій краю» представив В. Куфльовський⁴. Однак із цих публікацій постать Костя Тимофійовича проглядає не досить виразно. Нерозкритими залишилися причини й наслідки чотирьох його арештів, науково-публіцистична діяльність, не дано відповідь на закиди в таємній співпраці з радянськими органами держбезпеки, що лунали з боку окремих емігрантських діячів. Відтак мета цієї статті — усебічно розглянути життя, педагогічну, науково-публіцистичну діяльність ще одного представника «розстріляного відродження».

Інтелектуальні, емоційні й світоглядні підвалини Костя Туркала закладалися на Поділлі, у селі Немиринці Проскурівського повіту (нині — Городоцького р-ну Хмельницької обл.), де 21 серпня 1892 р. він побачив світ. Батько — Тимофій Туркало — родом із Галичини, навчався у Львові, у Холмі закінчив гімназію і повний курс духовної академії. Був священником спочатку в Тростянці, згодом — у Кузьміні, а з 1890 до 1920 рр. — у с. Немиринці. Мати — теж галичанка, володіла мистецтвом лікування травами, була популярною в окрузі цілителькою.

Освіту Кость здобував поетапно. До школи його готував церковнопарафіяльний учитель Бакалинський — талановитий педагог, але «невиправний алкоголік». У 1907 р. закінчив Кам'янець-Подільське духовне училище, де навчався і його брат Василь, а смотрителем (директором. — В. П.) був Опанас Неселовський — відомий на Поділлі священник, педагог, магістр богослов'я, бібліотекар, краєзнавець, який, за словами К. Туркала,

² Мацько В.П. Білий цвіт на калині: довід. вид. — Хмельницький: Просвіта, 2001. — 174 с.; *Його ж.* Реабілітований посмертно // Променистий і щирий мій краю: Городок на Смотричі — 2: іст.-літ. зб. / Упор. П. Кривий, гол. ред. В. Куфльовський. — Городок: Бедрихів край, 2010. — С. 153–157.

³ Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ — початку ХХІ ст. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. — 600 с.

⁴ Туркало К.Т. Спогади // Променистий і щирий мій краю: Городок на Смотричі — 2. — С. 158–236.

«за большевицьких часів [...] очолював у Харкові “Товариство безбожників”»⁵.

Успішний випускник — «перший учень у першому розряді» — він був зарахований до першого відділу першого класу Подільської духовної семінарії «на казну», казенний кошт. Жив із братом Василем у семінарському гуртожитку. За чотири роки навчання пізнав основи багатьох наук, особливо подобалися предмети природничого циклу, мова та література. Це й визначило подальшу долю.

Улітку 1911 р. подав документи до Варшавського університету на природничий факультет, куди приймали за конкурсом атестатів, і на хімічний факультет Київської політехніки, де потрібно було скласти конкурсні іспити. Пройшов в обидва заклади, але обрав ближчий — київський. Брат Василь став студентом Московського комерційного інституту, найстарший Володимир — Дерптського університету, згодом викладав фізику і математику в Томській духовній семінарії⁶.

З осені 1911 р. розпочався київський період життя К. Туркала, який із невеликими перервами тривав до осені 1943-го — понад 30 років. Навчався успішно, брав активну участь у громадському житті. Відвідував клуб «Родина», де читали реферати студенти, виступали зі своїми творами М. Вороний, Г. Чупринка. Вступив до української «Громади», працював у термінологічній комісії. Восени 1912 р. за дорученням товариства виголосив промову на похоронах М. Лисенка. А 1914 р. очолив його⁷. Із цієї «Громади» вийшло багато відомих згодом діячів, зокрема В. Голубович, І. Немоловський, В. Затонський та ін. У редакції газети «Рада», що розміщувалася на вулиці Інститутській, Кость Туркало познайомився з С. Єфремовим, який запропонував йому співпрацювати з часописом.

Із початком Першої світової війни пішов на піврічні медичні курси, де готували медперсонал для санітарних поїздів, успіш-

⁵ Туркало К.Т. Спогади. — С. 173.

⁶ Там само. — С. 211.

⁷ Там само. — С. 214–215.

но їх закінчив, отримавши свідоцтво фельдшера⁸. Але доля зробила несподіваний поворот і за пропозицією декана хімічного факультету професора В. Шапошникова зі студентами І. Леоновим та П. Рудиковським К. Туркало опинився в розпорядженні начальника 9-го району Південно-Західного фронту інженера В. Кокушкіна й неподалік від Кам'янця-Подільського займався прокладанням та ремонтом шляхів. Зокрема, восени 1916 р. на ділянці Кутківці–Гусятин він збудував 16 км дороги.

У січні 1917 р. був призначений начальником будівництва залізниці на Волині. Був свідком солдатської «вольниці», що почалася після оголошення «наказу № 1». Згадував:

«Непослух, відсутність дисципліни, биття, убивства, само-суди над офіцерами, дезертирство. Солдати почали здирати з офіцерів погони, а подекуди дійшло до того, що прибивали погони до плечей офіцерам цвяхами»⁹.

Біля Затурців у напрямку Хорохорина проклав 6 км залізниці. На початку 1917 р. був нагороджений орденом Св. Анни 3 ст.¹⁰

Із переходом до складу 8-го залізничного батальйону, що дислокувався в Києві, став свідком і учасником важливих політичних подій. У серпні 1917 р. вступив до Костянтинівської пішої військової школи, пропагував серед юнкерів українську ідею. Єдиний від усієї школи був обраний делегатом і наприкінці жовтня брав участь у роботі III військового з'їзду, увійшов до Всеукраїнської ради військових депутатів, від неї — до Центральної Ради, а згодом і до комісії при генеральному секретареві військових справ С. Петлюрі¹¹. Із захопленням Києва військами М. Муравйова перейшов у підпілля.

У лютому 1918 р. з поверненням УЦР за протекції О. Курило почав викладати рідну мову у школі перекваліфікації офіцерів, які перейшли на службу до української армії. Увечері відбував засідання Центральної Ради. У цій же школі працював за періо-

⁸ Туркало К.Т. Спогади. – С. 224.

⁹ Там само. – С. 227.

¹⁰ Там само. – С. 226.

¹¹ Там само. – С. 229.

ду Гетьманату. За Директорії опинився в Кам'янці-Подільському, служив у культосвітній управі штабу армії¹². Восени 1920 р., після відступу залишків війська за р. Збруч, К. Туркало поїхав у Немиринці до батька, щоб перебути скрутний час. Тиждень переховувався у сусідніх Пашківцях, поки в рідному селі перебував червоноармійський загін¹³.

Згодом перебрався до Києва, де його чекала наречена — Марія Нілова. Познайомився він із нею ще у вересні 1913 р. Випускниця столичного інституту шляхетних дівчат, вона з 1917 р. мешкала в Києві. Марія Петрівна стала вірною подругою, соратницею Костянтина Тимофійовича на його страдницькому шляху, матір'ю двох їхніх синів. Мала літературні здібності, здійснила переклад українською мовою окремих творів Ч. Діккенса, Дж. Лондона, Ж. Верна, В. Гюго, виступила авторкою кількох творів, зокрема «Легенди про хліб»¹⁴.

У 1921 р. К. Туркало викладав хімію, природознавство та українську мову на різних військових курсах. У той час в Україні розгорнулися збройні повстання, з'явилися сподівання на повернення з-за кордону національного уряду. Разом із професором О. Качаловським, Т. Садовським та іншими ввійшов до комітету, який очолював В. Сухобрусов. Однак невдовзі чекісти заарештували й розстріляли його, а повстанський комітет розпався¹⁵.

Улітку 1921 р. було заарештовано й К. Туркала. Його звинуватили у причетності до підпільної організації у школі червоних старшин, де він викладав і де навчалися в основному колишні вояки Української галицької армії. У камері сидів із повстанським отаманом Ангелом — 28-річним студентом університету О. Грудницьким, згодом розстріляним чекістами, та поетом Г. Чупринкою. Слідство тривало два місяці. Через відсутність доказів його звільнили. Це був перший арешт¹⁶.

¹² Туркало К.Т. Спогади. – С. 235.

¹³ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшевицьких часів). – К.; Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963. – С. 7.

¹⁴ Променистий і щирий мій краю: Городок на Смотричі – 2. – С. 246.

¹⁵ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 11.

¹⁶ Там само. – С. 12–13.

К. Туркало прагнув завершити вищу освіту, тож 1922 р. поновився, а 1925 р. закінчив повний курс політехнічного інституту¹⁷. Одночасно продовжував і викладацьку працю, 1922 р. — ще й в окружній школі міліції. Прилучився до наукової праці. Маючи досвід роботи в термінологічній комісії студентської Громади, безоплатно допомагав науковцям формувати словник української термінології¹⁸.

З економічної та політичної кризи більшовицька влада вирішила виходити за рахунок допущення приватного капіталу до відродження промисловості й загравання з різними національностями, проголосивши політику так званої «коренізації». К. Туркало щиро долучився до українізації, за направленням міського лекторського бюро читав українську мову та українознавство в різних установах. Невдовзі очолив вказане бюро й проводив роботу з кінця 1923 – до початку 1926 рр.¹⁹ Крім того, викладав хімію на робфаку інженерно-меліоративного інституту та в робітничому університеті. 1927 р. обійняв посаду асистента кафедри неорганічної хімії медичного інституту, а також мовного редактора газети «Пролетарська правда».

Не залишав наукових занять, дописував до різних газет, журналів. У 1923 р. отримав оплачувану посаду редактора технічного відділу Інституту української наукової мови (ІУНМ) Всеукраїнської академії наук. У жовтні 1925 р. навіть очолив цей відділ. Добробут сім'ї поліпшився, двічі по путівках секції наукових робітників із дружиною та синами Зіновієм і Ярославом побував на відпочинку в Криму²⁰. У 1926–1928 рр. К. Туркало виступив редактором російсько-українського словника ділової мови, а спільно з В. Фаворським уклав словник технічної термінології²¹.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 78181 (Туркало Кость Тимофійович), арк. 1.

¹⁸ Туркало К.Т. Тортури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 14.

¹⁹ Там само. – С. 23.

²⁰ Там само. – С. 23–24.

²¹ Практичний російсько-український словник ділової мови: конторської та рахівничої / Ред. К. Туркало. – К., 1926; Словник технічної термінології / Уклад. К. Туркало, В. Фаворський. – К.: ДВУ, 1928. – Т. 1.

Відносно затишшя середини 1920-х рр. досить швидко змінилося черговим наступом більшовицької влади. За анекдот, необережно сказане слово людина могла бути заарештована. З'явився сумнозвісний пункт 10 статті 54 Кримінального кодексу — контрреволюційна агітація, за що можна було отримати 10 років ув'язнення. Першого відчутного удару репресивна машина завдала по науковій еліті — потенційній опозиції до нової влади.

Літню двомісячну відпустку 1929 р. сім'я Туркалів проводила у с. Дзвінкове, за 50 км від Києва. 19 серпня до будинку, де вони зупинилися, увійшли п'ятеро чекістів на чолі зі старшим оперуповноваженим С. Бруком. Провели обшук, вилучили посвідку члена УЦР і повезли К. Туркала «в Липки» (район Києва, де розміщувалося ДПУ УСРР)²². У цей час уже повним ходом ішла фабрикація «справи» неіснуючої підпільної організації «Спілка визволення України» (СВУ), спрямованої проти української науково-педагогічної, творчої інтелігенції, участь в якій приписувалася й Костянтиніві Туркало. Почалися виснажливі допити, у ході яких, як пізніше згадував сам К. Туркало, він «по-написував багато неправди»²³.

У спогадах автор не розкрив ходу слідства. Про що він не сказав? Звичайно, про допити і власні показання. І це зрозуміло, адже він не мав доступу до архівної справи, яка й досі перебуває в Києві, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Та й не все в тих свідченнях виглядало пристойно: були категоричні заперечення, але було й каяття... Авторіві цієї розвідки вдалося детально вивчити архівно-кримінальні справи К. Туркала, М. Кривинюка, Г. Голоскевича, М. Любинського, В. Підгаєцького, Й. Карповича, Н. Токаревської — вихідців із Поділля й Південно-Східної Волині, притягнутих до судової відповідальності у «справі СВУ». Костянтин Тимофійович витримав понад десяток запротокольованих допитів. Цікаву інформацію подає перший, який відбувся 21 серпня: анкетні дані,

²² Туркало К.Т. Тортури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 29, 31.

²³ Там само. – С. 42.

біографічна хроніка, картина нелегкої праці співробітників Інституту української наукової мови ВУАН.

До початку 1925 р. ІУНМ містився в одній кімнаті, його співробітники працювали здебільшого вдома, час від часу збираючись для обговорення важливих питань то в одного, то в іншого колеги. На таких нарадах вели протоколи. Хтось, прочитавши «Сонячну машину» В. Винниченка, у жартівливій формі кинув слово «ІНАРАК», яке одразу підхопили всі, дивуючись збігу, адже його можна було розшифрувати і як «інститутські наради активу»²⁴. Цей жарт дорого коштував заарештованим — надалі їхню «підпільну терористичну організацію» слідчий І. Южний називав «ІНАРАК», а жартівливе прізвисько К. Туркала — «Буркун», що ним колеги нагородили Костя Тимофійовича за дещо замкнутий характер, присвоїв йому як підпільну кличку.

4 вересня 1929 р., після двотижневої «обробки», К. Туркало несподівано заявив:

«Підтверджую, що при Інституті української наукової мови існувала нелегальна організація під назвою “ІНАРАК”, куди входили Дубровський Віктор Григорович, Кривинюк Михайло Васильович, Шарко Вадим Вікторович, Осьмак Кирило Іванович, Поночіні Сергій Сергійович, Гладкий Микола Дмитрович, Шелудько Іван Михайлович, Лепченко Яків Хомич, Туркало Костянтин Тимофійович, Страшкевич Володимир Михайлович, Кондрачук Юліан Гаврилович. На чолі цієї організації стояв Холодний Григорій Григорович»²⁵.

Почали спрацьовувати методи фізичного і психологічного тиску, приклад співкамерників, робилася спроба якось полегшити своє становище.

12 вересня з'являється наступний документ із типовим для «справи СВУ» заголовком «Моє каяття». Наведемо деякі уривки з нього:

«[...] Організація ця мала назву “ІНАРАК” і ніколи її не називано серед учасників СВУ, бо цю назву я почув уже після

²⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), спр. 67098, т. 112, арк. 18.

²⁵ Там само, арк. 73.

арешту, але я добре розумію, що не в назві справа. Уся суть роботи її доводить мені, що вона була контрреволюційна й я був її членом. [...]

Щиро каюся й відверто заявляю перед радянською владою й цілою радянською громадськістю, що від цього часу я зрікаюся своєї контрреволюційної петлюрівсько-єфремівської ідеології й стаю на шлях чесної роботи радянського громадянина [...]. І прошу дати мені змогу довести щирість мого каяття дальшою моєю працею»²⁶.

Але в тогочасній слідчій практиці це був тільки етап, прийом, за яким ішла низка «уточнень», «доповнень» і т. п. Не відкладаючи у довгу шухляду, слідчий І. Южний повів масовану атаку проти надломленого в'язня. 14, 26 вересня, 1 і 7 жовтня відбулися тривалі й виснажливі допити. 22 жовтня взяв санкцію прокурора на продовження слідства ще на місяць, а 6 листопада, перед черговою річницею жовтневих подій у Петрограді, слідчий закликав К. Туркала «очиститися». Протокол допиту фіксує нові деталі «контрреволюційної» діяльності співробітників Інституту української наукової мови ВУАН. Наприклад:

«Я не можу таїти того, що редакторський склад інституту був узагалі настроєний проти інтернаціональних слів, а особливо проти чужих та російських»²⁷.

Оскільки контингент майбутніх учасників показового процесу в основному вже визначився, їх почали перевозити до Харківської в'язниці. 30 листопада ввечері у загратованому купе до тодішньої столиці радянської України повезли й Костянтина Туркала. У книзі «Тортури» він зафіксував цінні деталі про утримання київських в'язнів у тюрмі на Холодній Горі. Їх помістили у спецкорпусі, К. Туркала — на третьому поверсі в камері № 61.

«Коли двері відчинилися, мене опанувало чимале здивування, — згадував Кость Тимофійович. — Я побачив перед собою маленьку, щойно відремонтовану, чистісеньку кімнату з двома ліжками по обидва боки під стінами, а між ними, у

²⁶ ГДА СБ України, спр. 67098, т. 112, арк. 104–105.

²⁷ Там само, арк. 131.

протилежаю кінці від дверей, під стіною столик. Від столика на підлозі постелена була новенька доріжка — ковричок, столик, покритий білим свіжим обрусом, а на столику в квіточнику — букет квітів. На ліжках — по подушці в чистеньких білих пошивках, простирадла, по одному коцу. Усе чистесеньке, свіже. Біля дверей вішалка з двома кілочками. Я мусив ущипнути себе, щоб переконатися, що це не марево, а дійсність»²⁸.

На додачу до всього — ще й п'ятиразове харчування (бульйон, гречана каша, хліб, булка з маслом, м'ясо, чай із цукром). Причин такої уваги до в'язнів було декілька, адже їх схилили до «каяття», повного визнання надуманих звинувачень, показуючи їм, що ті можуть втратити за відмови від «співпраці» зі слідством, а головне, після довгого сидіння в камерах у Києві, допитів із моральними тортурами, хронічного недоїдання вони мали вкрай нужденний вигляд — таких не можна було виставляти на прилюдний суд.

У Харкові допити продовжилися. І хоч велися вже суто українською мовою, усе ж методи майже не змінилися. За свідченням К. Туркала,

«фізичних спеціальних впливів тоді ще не застосовували. Але довгі допити та ще й уночі, нерідко по 10–12 годин робили свою справу... Лайка, глузування, кпини, висміювання, погрози були повсякчасними аксесуарами під час допитів. На слабших фізично людей такі довгі допити, та ще й уночі, та під такою моральною депресією впливали дуже від'ємно, і бувало, що вони щось писали, а потім і самі не пам'ятали, що вони понаписували»²⁹.

Слідчий розумів, що показань К. Туркала для його засудження недостатньо й вимагав якихось нових фактів, зізнань. 7 грудня 1929 р. Костянтин Тимофійович написав ще одну заяву.

«Зізнання є половина провини, а незізнання тягне за собою найсуворішу кару, як упертому й завзятому ворогові, — в унісон зі слідчим твердив він. — Отже, як кажуть, моя доля в моїх руках, а через те, маючи родину, двох синів маленьких

²⁸ Туркало К.Т. Тортури... – С. 38–39.

²⁹ Там само. – С. 40.

(Зіновієві було 8, а Ярославові лише 5 років. — В. П.), що за них я найперше повинен думати й дбати, я вважаю, що не зізнавшись тут, я був би найганебнішим злочинцем насамперед перед ними. Отже, я не пам'ятаю, а раз не пам'ятаю, то я не у силі щось видумувати»³⁰.

Це звернення засвідчує страшенний біль і відчай надломленої кількамісячними знущаннями людини:

«Людина довірлива, вразлива, чутлива й від природи песимістично настроєна, я одверто кажу, через ці свої властивості я стільки пережив і перемучився за ці майже чотири місяці ув'язнення, що здається, волів би був бути й справді активним і цілком свідомим організатором СВУ, щоб більше не переживати цих мук через незнання. Я тоді мав би у чому зізнаватися, зізнався і був би спокійний, як це я бачив, чув і передчуваю на прикладах тих, що мали у чому зізнаватися. Я тільки скажу, що внаслідок цих переживань почуваю себе настільки вже знищеним для життя, що передо мною божевільною примарою стоїть доля моїх дітей»³¹.

Нічого нового не добився слідчий під час останнього допиту 14 грудня. І все ж це не завадило І. Южному 18 січня 1930 р. пред'явити ув'язненому офіційне звинувачення, як «колишньому юнкеру»,

«колишньому члену Центральної Ради, що працював у секції контролю Головного військового отамана Петлюри [...], був у минулому зв'язаний із повстанським рухом, 1921 р. був заарештований київським ЧК за належність до запільної контрреволюційної організації — Козача Рада».

Слідчий констатував, що:

«в 1927 р. Кость Туркало був завербований Григором Холодним у члени запільної контрреволюційної організації СВУ», що «К. Туркало входив в осередок СВУ при ІУНМ, котрий мав конспіративну назву "ІНАРАК"», а по організації «К. Туркало мав кличку "Буркун", проводив контрреволюційну роботу до арешту за завданням керівного центру СВУ».

³⁰ ГДА СБ України, спр. 67098, т. 112, арк. 153.

³¹ Там само, арк. 154.

Відтак йому було висунуте звинувачення в «контрреволюційній діяльності», «антирадянській агітації», власне, у злочинах, передбачених статтями 54-2 та 54-11 Кримінального кодексу³².

Протягом 9 березня – 19 квітня 1930 р. у Харківському оперному театрі відбувався відкритий судовий процес над 45 в'язнями. Відповідну морально-психологічну обстановку формувала преса. Так, журнал «Більшовик України» писав:

«У процесі СВУ український пролетарський суд судить в історичній ретроспективі весь український націоналізм, націоналістичні партії, їхні негідні ідеї буржуазної самостійності, незалежності України»³³.

Деякі київські газети вмістили фото К. Туркала, назвавши його «полковником Залізного батальйону»³⁴. І на допитах, і у ході судового слідства він зумів витримати лінію: визнавав власні «ідейні хитання», українську націоналістичну ідеологію інститутської інтелігенції, що не прийняла бід і жорстокостей, які принесла революція і громадянська війна, не підтримувала дії влади, але категорично заперечував політичну, а тим більше збройну боротьбу та навіть підготовку до неї. Більше того, на суді він відмовився від попередніх показань щодо «ІНАРАКу» як осередку СВУ, сказавши, що дав свідчення помилково, під впливом слів Г. Холодного, а фактично до арешту навіть не чув такої назви³⁵. До речі, 1931 р., у ході попереднього слідства вже по наступній справі К. Туркало продовжував стверджувати, що за участь у «СВУ» був засуджений необґрунтовано.

Йому дали 3 роки суворої ізоляції, але умовно, як і групі інших учасників процесу, та невдовзі звільнили. Тоді влада ще зважала на світову громадськість і в такий спосіб демонструвала «об'єктивність» і «справедливість» радянської судової системи.

Насправді ж у Харківському оперному театрі протягом 42 днів судили 45 кращих синів українського народу, і не за факти

³² ГДА СБ України, спр. 67098, т. 112, арк. 170.

³³ Туркало К.Т. Тортури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 95.

³⁴ Мацько В.П. Реабілітований помертвом. – С. 154.

³⁵ ГДА СБ України, спр. 67098, т. 183, арк. 143–147.

«контрреволюційної діяльності», а за ідейні переконання, соціальне походження: 31 підсудний належав раніше до українських політичних партій, 6 були членами Центральної Ради, 2 — міністрами уряду УНР, В. Чехівський — прем'єр-міністром, 15 — вихідцями з духівництва. Харківський процес не тільки понівечив долі, а й життя підсудних та їхніх родин: згодом 12 із них були розстріляні, 5 померли у в'язницях, 2 — після звільнення. Наступна хвиля арештів накрила ще 700 осіб, а потім — понад 30 тисяч³⁶.

У 1960-х рр. у США посилювався інтерес до «справи Спілки визволення України». Н. Павлушкова — племінниця С. Єфремова, якому слідство інкримінувало керівництво міфічною «СВУ», а згодом і Ю. Семенко — автор книги «Наталя Павлушкова» (Мюнхен; Львів, 1999 р.), звинуватили К. Туркала в таємній співпраці з ДПУ УСРР. 1976 р. у Нью-Йорку вийшов друком 48-сторінковий матеріал «Туркало — московські запродавці й ГПУ–КГБ». Не приховував факту цькування з боку деяких емігрантських діячів і сам Кость Тимофійович, відмітаючи наклепи³⁷. У вступі до «Спогадів» він засвідчив, що керівники еміграційної «СВУ» називали його «сексотом» радше через незнання суті тогочасної сталінської системи, адже вони того «чистилиця» не проходили, і вкотре стверджував, що

«формально організації “СВУ” не було, а її провокаційно сконструювало з допомогою двох підсудних у цій справі московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу. [...] Коли б то була чиста правда, для чого всіх тих суддів того процесу, усіх прокурорів та молодших оборонців упродовж кількох років після процесу ГПУ знищено [...]? Та й саме ГПУ — його склад — до 1940 року “оновлено”. Для чого тримати живих свідків?»³⁸.

Ми вже процитували основні свідчення К. Туркала на слідстві й твердження з книги «Тортури», що заарештовані «у своїх

³⁶ Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. – С. 140.

³⁷ Туркало К. Спілка визволення України // Нові дні (Торонто). – 1969. – Жовтень. – Ч. 237; Листопад. – Ч. 238; Грудень. – Ч. 239.

³⁸ Туркало К.Т. Спогади. – С. 159.

передсудових свідченнях понаписували багато неправди», нерідко не підозрюючи, що, скажімо, зі звичайної інформації про структуру Інституту української наукової мови, склад редакційних груп, зв'язки з науковим активом у центрі та округах слідчі конструювали розгалужене «підпілля» з керівництвом та низовими філіями. Подібні або й більш критичні свідчення давали всі 45 учасників Харківського процесу. Чи мають право ті, хто не пережив трагедії, яка звалилася на голову невинних людей (фізичне й моральне насилля, цілодобові допити, образи, знущання, голод і холод), звинувачувати в нестійкості людей, загнаних у безвихідь, людей, що шукали бодай шпаринку, аби уникнути таборів, смерті? Аналіз протоколів слідства, як і спогадів К. Туркала, спростовує інсинуації тих, хто традиційно шукає винних, забуваючи, що ще до трагічних 1929–1930 рр. українська еліта була приречена на винищення тоталітарним режимом.

Після звільнення Костянтин Тимофійович тривалий час не міг забути тюремного кошмару, щоразу з болем у душі переживав усі дні «сидіння у в'язниці», згадував допити, а також тих талановитих українських учених, письменників, педагогів, священнослужителів, які загинули тільки за те, що палко любили свою Батьківщину, українську мову, культуру, історію, власний народ. Він розумів, що після двох арештів і Харківського процесу перебуватиме під пильним наглядом «чекістів», спокійно жити і працювати йому не дадуть. І справді, 14 жовтня того ж таки 1930 р. К. Туркала заарештували, уже втретє. Його знову звинувачували в «контрреволюційній агітації», а слідчий прагнув завербувати у «секретні співробітники». Однак йому не вдалося ані обґрунтувати звинувачення, передбачені ст. 54-10, ані добитися співпраці. 5 грудня, після 52-денного утримання в Лук'янівській в'язниці, К. Туркала випустили під підписку про невиїзд³⁹.

Повернувшись до науково-дослідного інституту, де працював до арешту, довідався, що й директора, академіка Опокова, теж заарештовано. Пізніше, 1933 р., він загинув на засланні. Не

³⁹ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 49.

побувши на волі й місяця, 3 січня 1931 р. К. Туркало був заарештований учетверте. У камері дізнався, що ДПУ УСРР уже повним ходом застосовує жорстокі тортури — побої, підвальні камери з пацюками та водою по коліна, «стілець». Слідчий Андреев застосував до К. Туркала і «дантистичний допит» — йому вибили 2 зуби, і «стілець», тобто денне й нічне сидіння на стільці під наглядом вартового без сну та розмов. За будь-яке порушення правил — побої. Таких багатоденних «стільців» заарештований витримав аж чотири, причому один із них тривав тринадцять діб. Допити ж починалися трафаретним зверненням: «Ну, тепер рассказывайте!». В'язневі не виставлялося звинувачення, він сам мав придумати, за що його заарештовано та «признатися» у своїй «провині». Була навіть імітація розстрілу. Кость Тимофійович згадував, коли його поставили під дерево, він відчув,

«як волосся на голові почало випростовуватись, а смушева шапка почала лізти догори [...]. А в голові мирхотливий, швидкозмінний калейдоскоп [...]. Діти, дружина, моє дитинство, страхіття ГПУ нестримним хаотичним потоком перебігали в голові»⁴⁰.

Щоб урятуватися, він пішов на крайній крок, погодившись на співпрацю з ДПУ УСРР. У книзі «Торттури» своє рішення обґрунтував так:

«Подумавши трохи, я вирішив написати, що згоджуюся “співпрацювати”, а там знову відмовитися [...]. Довго міркував я і поставив собі твердо: ні! Написати — напишу, але згоди не дам, коли викличуть. І написав»⁴¹.

Згодом виявилось, що його заарештували у справі «підпільної військової організації», але вибити підтвердження не змогли. 15 травня 1931 р., після чотирьох із половиною місяців тортур, старший уповноважений ДПУ УСРР С. Брук, той самий, що арештовував у справі СВУ, оголосив йому рішення трійки від 20 квітня 1931 р.:

⁴⁰ Туркало К.Т. Торттури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 71.

⁴¹ Там само. – С. 61.

«Подследственного инженера Туркала Константина освободить и дело его сдать в архив»⁴².

Варто підкреслити, що Кость Тимофійович на співпрацю з ДПУ–НКВС не погодився. Із часу звільнення аж до початку німецько-радянської війни практично перебував на напівлегальному становищі — міняв місця проживання, періодично кидав роботу, щоб не потрапити в лабеті НКВС — із 1934 р. головний каральний орган комуністичної влади. Йому радили виїхати з Києва, а то й з України. Натомість переїхав до столиці республіки — Харкова, зумів улаштуватися на роботу до науково-дослідного відділу тресту «Кокс», поселився у с. Високому за 18 км від міста. На Харківщині став свідком Голодомору 1932–1933 рр. Улітку 1933 р. у складі бригади, направленої на збирання врожаю в одне із сіл Карлівського району, спостерігав:

«Абсолютна тиша. Що там людської пісні, гавкання псів чи м'явкання котів, навіть цвірінкання горобців, каркання ворон чи квакання жаб не можна було почути. Усе пішло на поживу людям, що, як могли, рятувалися від смерті, а найголовніше — від передсмертних мук. Багато хатів уже стояло пустою. А сусіднє село Костянтинівка, казали, уже вимерло до ноги»⁴³.

Незбаром отримав направлення в коксівню с-ща Хонжонкове на Донбасі, за 7 км від Макіївки, тимчасово виконував обов'язки технічного директора. Звідти наприкінці 1934 р. був переведений на посаду інженера коксового цеху Єнакіївської коксівні. І на цьому митарстві по Донбасу не закінчилися.

У розпал масових арештів побачив якое на дошці оголошень наказ. Щоб убезпечити себе від репресій (своєрідна самостраховка), директор Коник звільнив 6 осіб як таких, що не справилися з роботою, у тому числі й К. Туркала. Але у тресті поставилися до цього рішення з розумінням та, цінуючи професійні здібності Костя Тимофійовича, перевели його в Макіївську найновішу коксівню змінним інженером коксового цеху⁴⁴.

⁴² Туркало К.Т. Тортури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 105.

⁴³ Там само. – С. 118.

⁴⁴ Там само. – С. 131.

Однак куди б не переїжджав, він щоразу опинявся в полі зору енкавеєсівців, які намагалися залучити його до таємної співпраці. Тож коли К. Туркало вкотре відмовився, «органи» взяли роздмухувати нову справу. У макіївській районній газеті з'явилася замітка:

«Як може добре працювати виробня, коли на ній працюють такі інженери, як Туркало, контрреволюційність якого виявлено ще 1930 року на суді Спілки визволення України».

Це був «останній дзвінок», за яким — арешт. Одразу ж написав заяву, пояснивши, що за станом здоров'я «повинен вивезти з донбаських газів дружину й дітей»⁴⁵. Директор зрадив, що одна з його проблем так швидко може вирішитися, тож негайно підписав заяву. За півгодини К. Туркало виїхав із Макіївки і на Донбас більше не повертався.

Вирішив прилаштувати сім'ю десь у тихому місці біля Києва, а самому «блукати по світу». Із трудом винайняв кімнату в Микільській Слобідці. Дружина влаштувалася робітницею на швейну фабрику, а він поїхав шукати пристановища в Росії, аби відірватися від своїх переслідувачів. Знайшов місце начальника апаратного відділу у с. Петрово-Городище за 150 км на північ від Москви. Рік прожив більш-менш спокійно, поки 1939 р. на гуральню не прибув доповідач із питань міжнародного становища — він же начальник обласного управління НКВС. Попри інші питання наприкінці доповіді він заявив, що на підприємстві теж є «контрреволюціонери», якими треба зайнятися⁴⁶.

Кость Тимофійович негайно написав заяву до київського Спиртотресту та отримав запрошення на горілчаний завод у Сквирі. Згодом перейшов на посаду інженера в Торфосоюзі в Києві. І тут знову потрапив у поле зору НКВС. К. Туркала попередили, що він із 1934 р. не має права проживати у великих містах, крім райцентрів і сіл, якщо вони були понад 100 км від держкордону. 3 січня 1940 р. опинився практично на нелегальному становищі. У Кам'янці-Подільському у січні 1940 р. помер

⁴⁵ Туркало К.Т. Тортури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 134.

⁴⁶ Там само. – С. 149.

батько, але поїхати на похорони К. Туркало не міг. Удень він працював у Торфосоюзі, а ночував будь-де, інколи в Микільській Слобідці, а після візиту міліції, яка цікавилася ним — у товариша, а то й у садку, парку чи в кущах на схилах Дніпра...

У 1941 р. працював у Смільницькій артїлі, будував коксову піч. Водночас звертався із заявами до різних інстанцій, добиваючись права на прописку в Києві. Після листа на ім'я Й. Сталіна отримав нарешті дозвіл прописатися, проте тільки на місяць. Згодом — на три. У таких поневіряннях застала його війна. К. Туркало згадував, як пильні київські двірники й кербуди нагнітали істерію «шпигуноманії», ловлячи й передаючи до міліції будь-яку підозрілу людину; як, евакуйовуючись, свої ж нищили обладнання, палили архіви:

«У цілому місті в повітрі літав паперовий попіл, а коло будинків державних установ палали ватри з їх архівних документів. НКВС арештувало всіх, хто стояв у них на обліку, в останній агонії [...] хапало чимало людей»⁴⁷.

У такій ситуації прихід німців став для К. Туркало своєрідним порятунком. На початку нацистської окупації він очолив технічний відділ міської управи, де головував знайомий йому професор О. Оглоблин, а восени 1942 р. — управу Куренівського району м. Києва. Після реорганізації міського управління став уповноваженим на Куренівці від Подільського району⁴⁸.

19 вересня 1943 р. разом із сім'єю залишив територію України й опинився в Польщі. Згодом перебрався до Німеччини, а 1949 р. — у США. Непростим виявилось для К. Туркало життя в еміграції. І все ж зміг дати дітям пристойну освіту: Зіновій Костянтинович (1921–2004 рр.) став інженером, публіцистом, залишив спогади «Київ за німців», «У Франції»; Ярослав Костянтинович (1924–2009 рр.) — хірургом, доктором медицини, полковником американської армії, автором низки медичних та історичних видань⁴⁹. Кость Тимофійович доживав віку без дру-

⁴⁷ Туркало К.Т. Тортури (Автобіографія за більшевицьких часів). – С. 179.

⁴⁸ Там само. – С. 201.

⁴⁹ Променистий і щирий мій краю: Городок на Смотричі – 2. – С. 146–147.

жини — Марія Петрівна залишила цей світ у 1970 р. Відійшов у Вічність 17 жовтня 1979 р. у Нью-Йорку. За десять років, 11 серпня 1989 р., пленум Верховного Суду УРСР повністю реабілітував К. Туркало, визнавши відсутність складу злочину в діях засуджених 1930 р. у «справі СБУ».

Таким нелегким і трагічним — через чотири арешти, судилище у Харкові, поневіряння, напівлегальне життя — видався шлях подолянина Костя Туркало в еміграцію, що й урятувало його, як і багатьох інших українців, від остаточної розправи з боку сталінської репресивної машини.

Прокопчук В. Історик Кость Туркало: от дела СБУ до эмиграции

В статье освещается жизненный путь, педагогическая и научно-публицистическая деятельность К. Туркало — подолянина, сотрудника Института украинского научного языка ВУАН, жертвы Харьковского процесса по делу «Союза освобождения Украины» (1930 г.), которого от окончательной расправы спасла эмиграция.

Ключевые слова: Подолье, ВУАН, репрессии, «Союз освобождения Украины», реабилитация.

Prokopchuk V. Historian Kost' Turkalo: SVU off the case before the immigration

The article researches the life and scientific pedagogical activity of K. Turkalo — researcher of the Institute of Ukrainian Scientific Language VUAN, the victim of Kharkiv's process in case of falsified «Union of Liberation of Ukraine» (1930), who rescued from the final retribution in emigration.

Key words: Podillia, VUAN, repression, «Union of Liberation of Ukraine», rehabilitation.

**Ісай Фалькевич (1883–1937) — революціонер,
прокурор, цензор, голова правління «УРЕ»,
«прихований троцькіст»**

У статті реконструюється біографія правника, публіциста, видавничого працівника Ісая Фалькевича — однієї з ключових постатей незавершеного проекту початку 1930-х рр. щодо видання «Української радянської енциклопедії».

Ключові слова: Ісай Давидович Фалькевич, «Українська радянська енциклопедія», політичні репресії.

Постать І. Фалькевича впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. була доволі помітною у суспільно-політичному й видавничому процесі УСРР, але й досі не привернула спеціальної уваги дослідників цієї доби. Лаконічна інформація про нього подана у книзі Л. Абраменка й А. Амонса¹. Навіть у ґрунтовній спеціальній розвідці О. Рубльова й М. Фельбаби, присвяченій біографіям провідних співробітників скрипниківської «УРЕ», ця постать не висвітлюється².

Народився Ісай Давидович Фалькевич 14 січня 1883 р. у м. Олександрівську (нині Запоріжжя) в багатодітній (дев'ятеро дітей) єврейській родині. Через ранню й тривалу хворобу батька, дрібного службовця на млині, згодом хлібного маклера, і його ранню смерть усі діти змалку змушені були працювати. Наприклад, десятирічний Ісай розпочав трудову біографію на рибному оптовому складі. Рано здобутий життєвий досвід швидко привів його до лав революціонерів-соціалістів.

Із 1901 р. І. Фалькевич належав до РСДРП: 1901–1903 рр. — «іскрівець»; згодом меншовик (1903–1906 рр.), троцькіст (1906–

1918 рр.). Остання партійна належність із часом відіграє фатальну роль у його долі. Упродовж 1907–1914 рр., рятуючись від переслідувань поліції, він перебував в еміграції у країнах Європи (Австрія, Німеччина, Швейцарія, Франція, Бельгія, Італія), працював фізично, заробляючи на прожиття, та одночасно виконував партійну роботу. Повернувся до Росії у середині 1914 р., був заарештований і відправлений на фронт, де невдовзі зазнав поранення й після одужання підпав під демобілізацію. Еволюціонує в бік більшовизму, 1918 р. у м. Олександрівську організував групу «незалежних соціал-демократів» (понад 60 осіб, переважно робітників-партійців). У січні 1919 р. вона влилася до лав КП(б)У, а І. Фалькевич став членом бюро губкому КП(б)У³.

У наступні роки Ісай Давидович, як «солдат партії», слухняно виконував доручення республіканського більшовицького керівництва, обіймаючи низку відповідальних посад. Попри відсутність у нього будь-якої систематичної освіти, у тому числі спеціальної правничої, «висуванець» послідовно обіймав посади завідувача губернськими відділами юстиції в Олександрівську (Запоріжжі), Самарі, Харкові й Чернігові; керував губернським фінансовим відділом в Олександрівську; був членом губвиконкомів у Самарі, Харкові й Чернігові; чернігівським губернським прокурором; у Харкові 1922–1926 рр. — прокурором касаційної колегії Верховного трибуналу УСРР, помічником Генерального прокурора УСРР, членом Президії Вищої ради народного господарства УСРР (1926–1928 рр.). Упродовж 1928–1930 рр. очолював Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт) та за цією посадою був членом колегії Наркомату освіти УСРР, редактором часопису «Літопис українського друку»⁴.

Упродовж першого радянського десятиріччя Ісай Давидович у газетах і часописах опублікував понад 300 статей на політичну, господарську, профспілкову й правничу тематику. Декіль-

* Борчук Степан Миколайович — кандидат історичних наук, докторант відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Абраменко Л.М., Амонс А.І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2006. – С. 109–110.

² Див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 7975, арк. 2.

⁴ Там само.

ка його популярних, адресованих широкому загалу, праць з юридичних питань, зокрема в галузі радянського конституційного права, з'явилися окремими виданнями російською й українською мовами та були перекладені болгарською, німецькою⁵.

У середині 1920-х – на початку 1930-х рр. у радянській Україні вульгарно-соціологічна критика намагалася вилучити з літературного процесу казку як жанр⁶. Одним з епізодів боротьби з традиційною дитячою літературою була «справа» приватного харківського видавництва «Космос», що 1929 р. надрукувало збірку творів Г. К. Андерсена. У постанові президії Харківської окружної контрольної комісії від 15 серпня 1929 р. у цій справі, затвердженій президією ЦКК КП(б)У 20 грудня того ж року, зокрема, ішлося:

«а) Констатувати, що видані приватним видавництвом “Космос” казки є ідеологічно-чужі й шкідливі з погляду вимог соціального виховання; б) видання ідеологічно-ворожих та чужих нам казок, що мали візу ДНМК⁷ (потім конфіскованих), та незаперечення ДНМК проти випуску низки таких самих казок [...] свідчить про наявний прорив ідеологічного фронту в царині дитячої літератури, тим паче, що такі дозволи дані були приватників; в) видання ворожої, ідеологічно-чужої нам літе-

⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7975, арк. 2 зв.; *Фалькевич И., Житловский И.* Селянство и местные органы власти: Сельсоветы, райисполкомы и окрисполкомы. – Х.: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. – 158 с. (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своём государстве», кн. 3); *Фалькевич И., Житловский И.* Что должен знать о налогах каждый рабочий и крестьянин. – Х.: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. – 266 с. (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своём государстве», кн. 44); *Фалькевич И.* Государственное устройство (Конституция) СССР и советских республик / Предисл. Н. Скрипника. – Х.: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1930. – 132 с.; *Фалькевич И. Д.* Радянський державний устрій: Конституція СРСР і союзних республік у популярному викладі / З передм. М. О. Скрипника. – 5-те, переробл. вид. – Х.: Пролетар, 1931. – 164 с.

⁶ *Ярмиш Ю.Ф.* Казка літературна // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2: Д–К. – С. 374.

⁷ ДНМК — Державний науково-методичний комітет НКО УСРР.

ратури сталося через недостатню пильність одних та безпосередню співучасть у цьому виданні інших робітників (з-поміж них і партійців), закликаних контролювати та наглядати за всією видаваною літературою, а також ідейно керувати у педагогічній царині; г) притягнення приватником-книговидавцем до редагування і рецензування казок робітників, що мали безпосередній стосунок чи могли робити (і робили) вплив на проходження рукописів в ДНМК, Окрліті та Головліті, являє собою спробу видавництва “Космос” уникнути контролю радянських органів та забезпечити собі безборонне проходження своїх видань шляхом матеріального зацікавлення цих робітників»⁸.

У постанові наголошувалося про

«відсутність контролю від начальника Головліту тов. Фалькевича за переведенням правильної політичної лінії відповідальними співробітниками Головліту».

Ісаєві Давидовичу винесли догану, його заступник Латинський і політредактор Михайлова позбулися посад та партійних квитків, ще на трьох політредакторів Головліту було накладено стягнення. Водночас пропонувалося

«зміцнити апарат Головліту робітниками, про що поставити перед ЦК питання»⁹.

21 січня 1930 р. опитом членів оргбюро ЦК КП(б)У І. Фалькевич був звільнений із посади завідувача Головліту й виведений зі складу колегії Наркомосу УСРР. Практично синхронно це рішення схвалило політбюро ЦК КП(б)У. Заступив його на цензорській посаді Наум Калюжний¹⁰.

Утім, у резерві керівних працівників Ісай Давидович перебував недовго. 1 березня 1930 р. відбулося засідання комісії ЦК

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1078, арк. 12.

⁹ Там само, арк. 12 зв.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 34; спр. 187, арк. 89–90; *Рубльов О.С.* Калюжний Наум Михайлович (справжнє прізвище — Шейтельман; 08.03.1886–17.11.1937) // Енциклопедія історії України: У 8 т. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 46–47.

КП(б)У у справі видання «Української радянської енциклопедії» під головуванням секретаря ЦК П. Любченка. Було затверджено загальну редакційну колегію у складі Ст. Косіора, П. Любченка, М. Скрипника, В. Затонського, В. Чубаря, О. Шліхтера, А. Хвилі, А. Річицького, Й. Якіра та В. Порайка. Питання про головного редактора видання мало бути вирішене на політбюро. Тимчасово вакантною залишалася й посада завідувача видавництва¹¹. Утім, уже 18 березня політбюро ЦК КП(б)У не лише санкціонувало згаданий склад загальної редколегії енциклопедії, а й затвердило її головним редактором наркома освіти УСРР М. Скрипника¹². 30 квітня питання про «УРЕ» розглядав секретаріат ЦК КП(б)У. Згідно з рішенням, ухваленим на засіданні, «товариш Фалькевич» призначався головою видавництва «УРЕ», а редакційній колегії доручалося негайно приступити «до реалізації рішення ПБ щодо видання УРЕ»¹³. 7 вересня 1930 р., на підставі пропозицій культпровідділу ЦК, секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про мішане акційне товариство УРЕ», фундаторами якого визначалися Наркомос, Наркомзем, Наркомпошта, ВРНГ, ВУАН, ДВО України, ВУРПС, Вукоопспілка, Держстрах, Наркомторг. Одночасно було затверджено персональний склад правління товариства. Його головою став І. Фалькевич¹⁴.

Нарешті, 11 жовтня 1930 р. головний редактор енциклопедії М. Скрипник звернувся з листом до політбюро ЦК КП(б)У, в якому запропонував низку кадрових змін і доповнень у редколегії й апараті видання. Серед іншого було запропоновано

«ввести до складу редакційної колегії голову правління УРЕ т. Фалькевича»¹⁵.

Того ж таки 1930 р. І. Фалькевич написав видану десятитисячним накладом брошуру для масового читача — «Українська

радянська енциклопедія (до її видання)»¹⁶. Невелике за обсягом (1 ум. авт. арк.) видання поділялося на шість розділів-параграфів, промовисті назви котрих говорили самі за себе: «Радянській Україні потрібна своя пролетарська енциклопедія»; «Радянська енциклопедія визначає перехід на вищий ступінь творчого процесу пролетарської культури»; «Наука є частиною ідеологічної надбудови, що відповідає економічній базі»; «Кожній суспільній формі відповідає певний тип енциклопедії»; «Радянські енциклопедії»; «Українська радянська енциклопедія». Уже на початку автор стверджував, що розвиток української культури напередодні 13-ї річниці «Жовтневої революції» знаменний

«новим історичним явищем: розпочато роботу коло здійснення ухвали ЦК КП(б)У і українського уряду про видання Української радянської енциклопедії»¹⁷.

Щоправда, при цьому не з'ясовувалося, чому це «нове історичне явище» запізнилося на три роки — адже проект республіканської енциклопедії був заявлений ще Х з'їздом КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.). Читачеві роз'яснювалося, що «енциклопедії буржуазної класи були на користь справі буржуазії», натомість радянські — «служать справі пролетаріату, вони є зброєю його розвитку, його культури, його боротьби»¹⁸. Так само безапеляційно стверджувалося, що започаткування низки енциклопедичних видань (великої та малої радянських енциклопедій, технічної, філософської, великої медичної, сільськогосподарської, літературної, військової, фінансової, державного права, місцевого управління й господарства тощо) — явище «виключне, епохальне»¹⁹.

Безперечно, найбільше смислове навантаження ніс заключний розділ брошури І. Фалькевича — «Українська радянська енциклопедія», в якому викладалося концептуальне бачення

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 188, арк. 31.

¹² Там само, арк. 2.

¹³ Там само, оп. 7, спр. 140, арк. 119.

¹⁴ Там само, спр. 142, арк. 61; спр. 153, арк. 26–27.

¹⁵ Там само, оп. 6, спр. 195, арк. 176.

¹⁶ Фалькевич І. Українська радянська енциклопедія (до її видання). – Х.: Акційне т-во «Українська радянська енциклопедія», 1930. – 32 с.

¹⁷ Там само. – С. 3.

¹⁸ Там само. – С. 5.

¹⁹ Там само. – С. 10.

майбутнього республіканського енциклопедичного видання, його відмінність від московського проекту та навіть рівнозначність йому:

«“Велика українська радянська енциклопедія” матиме таке ж значення, як і союзна “Велика радянська енциклопедія”. В той же час вона матиме і своє окреме значення через те, що вона буде перша енциклопедія союзної республіки і, що вельми важно, Української»²⁰.

Стверджувалося, що розрахована на 40–50 томів «УРЕ» становитиме

«найбільший скарб, найбільший вклад в українську культуру, відкіля робітники, селяни і трудящі зможуть повними [...] пригоршнями багато-багато років черпати всякого роду знання й освіти. Її розраховано виданням приблизно на 8 років і повинна вона мати не менш, як 50% оригінального матеріалу по всім розділам, стосовним до України і Західньої України»²¹.

Наприкінці брошури окреслювалася доволі приваблива перспектива залучення до енциклопедичного проекту широкого загалу наукової й культурно-мистецької інтелігенції республіки:

«Цей новий величний замір Комуністичної партії (більшовиків) України і українського уряду дає широкий простір і вдячне поле діяльності всім радянським робітникам науки, всім ученим. Їм дається можливість внести великий, цінний і вдячний вклад в українську культуру, дається можливість участі у великому ділі великої політичної ваги. Нема ніякого сумніву в тому, що вся радянська громадськість [...] стежитиме з найбільшою увагою за роботою “Української радянської енциклопедії”, бо вона буде новою могутньою зброєю пролетаріатові в боротьбі і будівництві і являтиме нові вищі форми творчого процесу пролетарської культури»²².

За пізнішими свідченнями Ісає Давидовича, з посади очільника Головліту республіки й члена колегії НКО УСРР він пішов

²⁰ Фалькевич І. Українська радянська енциклопедія... – С. 26.

²¹ Там само. – С. 29.

²² Там само. – С. 30–31.

добровільно (отримавши відповідну санкцію секретаря ЦК П. Любченка та А. Хвилі) — унаслідок конфлікту зі М. Скрипником. Однак в керівному апараті енциклопедії йому знову ж таки довелося перебувати в одній «команді» з впливовим наркомом освіти — головним редактором «УРЕ»:

«В УРЕ ж я опинився проти єдиного фронту — Скрипник, Речицький, Геттлер, Кленович, Біленький та ін. З першого дня роботи мене там буквально закрюювали. Моє домагання ухвалити було безуспішним, моя заява у ЦК щодо стану справ, даремного витрачання коштів й прохання про моє усунення жодного відгуку не мало. Скрипник зняв мене з Головреперткому, де я багато й з користю працював, і тим завдав удару по самолюбству й матеріально»²³.

Згадана заява І. Фалькевича до ЦК КП(б)У, написана наприкінці вересня 1931 р., була, власне, з одного боку, резюмуванням півторарічної роботи над проектом, з іншого — містила пропозиції керівника видавництва енциклопедії щодо істотного прискорення темпів її підготовки й удосконалення штатного розпису та структури редакції. Вона розпочинався так:

«Постанова політбюро про видання Української радянської енциклопедії надавала цій важливій справі великого політичного значіння. Цілковито зрозуміло, що ця робота обумовлювала і належних темпів. [...] Що маємо ми на цей час в цій справі? [...] Те, що виконано, є лише невеличка частина всієї роботи в цій галузі. По відділах техніки, радбудівництва та права — тематичні словники ще не замовлені, а по військовому відділу ще не розпочата взагалі будь-яка робота»²⁴.

Автор доповідної вважав, що перший том енциклопедії може з'явитися друком лише влітку 1933 р. за умови виконання низки організаційно-структурних і штатних заходів із перебудови роботи, що їх він пропонував розглянути ЦК КП(б)У:

«В чому причини такої затримки в роботі, яка приводить до великих зайвих витрат? В тому, що більшість т[оваришів], які призначені на роботу в УРЕ, вважають для себе роботу УРЕ

²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 5, арк. 271.

²⁴ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 324, арк. 49.

десятирядною, бо кожен з них має кілька інших “основних” робіт в інших місцях. Причини в тому, що цій роботі не надано належної уваги, належних і потрібних темпів. Вважаю, що далі так продовжувати не можна»²⁵.

Відтак щодо якісного поліпшення й кардинального прискорення роботи над енциклопедичним проектом І. Фалькевич пропонував:

«1) По видавництву: Видавництво УРЕ, як окреме видавництво з правлінням, кількістю 10 чол., з них 3 — голова, два заступники — постійно працюючих в УРЕ — зліквідувати, і утворити замість цього в кадрах ДВОУ (Державного видавничого об'єднання України. — С. Б.) енциклопедично-словниковий сектор. Виконання обов'язків завідуючого цим сектором можна покласти на одного з членів правління ДВОУ. Весь апарат, який потрібний буде для обслуговування цього сектору, може вкластися не більш, як [у] 7–8 чол. Це, по-перше, дасть не менш, як 20 000 крб. економії на рік лише по зарплатні; по-друге — ця видавнича робота буде щільніше ув'язана з питаннями як постачання паперу і поліграфбазы для цієї роботи, так і з питанням передплати й розповсюдженням [...]. 2) По редакції: Встановити твердий штат постійних робітників, який дійсно потрібен, решту робітників перевести на оплату за конкретну замовлену в кожного з них виготовлену ними роботу. Це може дати не менш, як 50 000 крб. економії на рік. 3) Встановити твердий строк виходу в світ 1-го тому, маючи на увазі, що строки виходу першого тому встановлювались вже чотири рази, та зобов'язати всіх призначених т[оваришів] до УРЕ працювати і дійсно нести відповідальність за доручену кожному з них роботу. Лише в цьому разі можна буде покласти край тому цілком ненормальному положенню, в якому опинилася УРЕ. Разом з тим, прошу Центральний комітет зважити на те, що мені особисто в УРЕ нема чого робити, що моє перебування в УРЕ є цілковито зайва втрата моїх сил. Отже, прошу Центральний комітет зняти мене з роботи в УРЕ»²⁶.

Загострення взаємин із головним редактором енциклопедії спричинило зрештою відхід І. Фалькевича від роботи над цим

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 324, арк. 49 зв.

²⁶ Там само, арк. 50–50 зв.

проектом. У квітні 1932 р. він був затверджений директором Діпроміста (Державного інституту планування соціалістичного міста) й уведений до складу колегії Наркомату комунального господарства УСРР. У серпні 1932 р. секретаріат ЦК КП(б)У затвердив його відповідальним редактором науково-популярного часопису «Строительство соц[иалистических] городов» — органу Наркомкомунгоспу УСРР та Діпроміста²⁷.

Уже за рік на цій посаді його застала ініційована сталінським посланцем П. Постишевим антискрипниківська кампанія та, як її складова, — «з'ясування» численних прорахунків у реалізації республіканського енциклопедичного проекту. Про це, зокрема, ішлося під час розгляду на політбюро ЦК КП(б)У 5 червня 1933 р. питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників» та в остаточній редакції жорсткого рішення з цього приводу (17 червня 1933 р.)²⁸.

13 липня 1933 р. президія Центральної контрольної комісії КП(б)У, розглянувши справу І. Фалькевича, ухвалила:

«Відзначити, що тов. Фалькевич, будучи головою правління видавництва УРЕ, був оточений чужими контрреволюційними елементами й без серйозного протесту прийняв на роботу чужих, ворожих Українській Радянській Республіці осіб (Бадан та інші), не зумів по-більшовицьки повести боротьбу з особами, які спрямовували йому на роботу контрреволюціонерів, буржуазних націоналістів, не викрив їх і не добився усунення їх від роботи з установи, яку він очолював, яку доручила йому партія. Працюючи в УРЕ й знаючи про те, що гроші, призначені для видання енциклопедії, використовувалися не за призначенням, що за їхній рахунок оплачувалися особи, які не мали нічого спільного з видавництвом, що гроші використовувалися безконтрольно й розтринькувалися, — як член партії т. Фалькевич не вживав проти цього жодних заходів»²⁹.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 324, спр. 257, арк. 334 зв.; спр. 265, арк. 231.

²⁸ Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років. — С. 224.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 247.

З огляду на це президія ЦКК КП(б)У ухвалила:

«За завдану шкоду партії й радянській владі т. Фалькевич заслуговує виключення з партії. Але, взявши до уваги, що т. Фалькевич перебував під постійним тиском т. Скрипника, який своїм авторитетом й як головний редактор видавництва позбавив т. Фалькевича можливості впливати на добір співробітників і на хід організації матеріалу для видання енциклопедії й витрачання сум, — т. Фалькевичу оголосити сувору догану»³⁰.

Однак на цьому партійні санкції проти Ісая Давидовича не припинилися, а невдовзі навіть стали більш жорсткими. В атмосфері набирання репресивною машиною обертів приводів для цього не бракувало.

31 грудня 1933 р. ЦКК КП(б)У постановила виключити І. Фалькевича з партії

«за дворушництво, зв'язок і підтримку контрреволюціонера Бадана»³¹.

Перебуваючи на посаді відповідального редактора часопису «Строительство соц[иалистических] городов» і маючи інформацію, що О. Бадан виключений з партії як «контрреволюціонер», Ісай Давидович, проте, прийняв його на роботу секретарем редакції. Тут Олександр Іванович Бадан пропрацював лише півтора місяці — до арешту 19 лютого 1933 р.³² Виключення І. Фалькевича з КП(б)У підтвердила комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б) 3 травня 1934 р.³³

Після остаточного рішення партійних інстанцій щодо позбавлення партійного квитка, чудово усвідомлюючи, що відтак не має жодних перспектив на пристойну посаду в УСРР, Ісай Давидович вирішив перебратися до Росії — на її сибірських об-

ширах легше було знайти високооплачувану роботу й, зрештою, «загубитися». Така «стратегія виживання» на той час уже набула певного поширення не лише серед номенклатурної верхівки, а й у середовищі вітчизняної наукової та культурно-мистецької інтелігенції³⁴.

Отже, на початку серпня 1934 р. Ісай Давидович переїхав до Новосибірська, де вже якийсь час мешкали його старший син Марк, військовослужбовець-політпрацівник, і донька Євгенія (працювала народним слідчим) із зятем. У колишній квартирі у Харкові (вул. Дарвіна, 8/1, пом. 36) залишилися молодший син І. Фалькевича — Давид, студент 4-го курсу Харківського авіаційного інституту, та його небіж Кайдинов. Після залагодження відповідних формальностей у Новосибірську (візитів до місцевого вповноваженого комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) Ковальова та крайового прокурора Баркова) Ісай Давидович був призначений помічником прокурора Західносибірського краю з легкої промисловості й транспорту³⁵. Утім, робота на новій посаді виявилася надзвичайно нетривалою — НКВД УСРР посиленими темпами «розслідував» справу «всеукраїнської троцькістської організації», до складу активних учасників котрої, на думку республіканських чекістів, належав і І. Фалькевич.

Боротьба проти «прихованих троцькістів» (та фабрикування кримінальних «справ» щодо них) у радянській Україні розпочалася ще у жовтні 1934 р. Саме тоді оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів і пособництво їм з боку гнилих й ліберальствующих елементів»³⁶. У затвердженому 22 жовтня з цього питання рішенні ЦК, зокрема, зазначалося:

«ЦК КП(б)У на своєму листопадовому пленумі (1933 р.) [...] вимагав від усіх парторганізацій України підвищення біль-

³⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 247.

³¹ Докладніше про О. Бадана-Яворенка див., напр.: Рубльов О., Фельбаба М. О. І. Бадан-Яворенко — учений секретар НКО УСРР, завідувачий сектором чужомовних словників «УРЕ» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. — К.: Рідний край, 2001. — Вип. 12. — С. 279–290.

³² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 182.

³³ Там само, т. 5, арк. 197.

³⁴ Див., напр.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К.: Полімед, 1999. — С. 202–203.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 5, арк. 198–199.

³⁶ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 367, арк. 1–1 зв.

шовицької пильності, завершення розгрому й розтрощення до кінця решток контрреволюційних націоналістів і троцькістів, що заблокувалися на спільній антирадянській платформі. Проте, внаслідок недостатньої більшовицької пильності з боку окремих партійних організацій, рештки розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів продовжували на деяких ділянках, особливо в окремих наукових й навчальних установах, свою шкідницьку роботу»³⁷.

Таврувалися в рішенні й окремі керівники, котрі втратили «більшовицьку пильність», унаслідок чого до очолюваних ними організацій із «контрреволюційною метою» інфільтрувалися «шкідницькі елементи». Особливо наголошувалася двозначна, мовляв, позиція очільника Держплану УСРР Ю. Коцюбинського, що став на шлях «прямого прикриття дворушництва троцькіста Наумова, який проліз до цієї установи»³⁸. Згідно з ухвалою ЦК КП(б)У, шестеро осіб були виключені з партії, трьом оголошено сувору догану з попередженням, а Ю. Коцюбинського знято з посади голови Держплану УСРР і виведено зі складу членів ЦК КП(б)У³⁹. Серед «уламків контрреволюційного троцькізму», названих поіменно в рішенні ЦК КП(б)У, згадувався також І. Фалькевич⁴⁰.

Уже через тиждень після згаданої вище ухвали оргбюро ЦК КП(б)У, 1 листопада 1934 р., у Новосибірську начальник 1-го відділення секретно-політичного відділу крайового УГБ НКВД СРСР Попов підписав постанову про застосування щодо І. Фалькевича запобіжного заходу — арешту, оскільки він

«достатньо викривається в тому, що, як активний прибічник троцькістської опозиції, належав до складу контрреволюційного Всеукраїнського троцькістського центру»⁴¹.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 367, арк. 1.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, арк. 1 зв.

⁴⁰ Там само, арк. 1.

⁴¹ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 4, арк. 13.

4 листопада «троцькіст» І. Фалькевич разом з усіма матеріалами, вилученими в нього при обшуку, був етапований до Києва в розпорядження начальника СПВ УГБ НКВД УСРР Б. Козельського⁴².

Колишній голова правління «УРЕ» обвинувачувався у справі так званої «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні», за якою проходило 25 осіб на чолі з Ю. Коцюбинським⁴³, у тому числі помічник прокурора Західносибірського краю І. Фалькевич, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д. Наумов-Леках, начальник техніко-економічного сектору Укргіпроводу Б. Рапорт-Дар'їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я. Тун, референт Сталінського (Донецького) облплану Г. Винокур, професор Харківського держуніверситету В. Броннов, завідувач сектору бібліографії Книжкової палати О. Бервицький-Варфоломеев, заступник завідувача партійним відділом газети «Комуніст» Е. Штейнберг, колишній віце-президент ВУАМЛІН, на час арешту — ректор Київського держуніверситету Р. Левік, заступник головного редактора «УРЕ» І.-Б. Шведов, завідувач райвно Кам'янець-Подільського райвиконкому А. Альошин-Цикерман, завідувач плановим управлінням об'єднання «Сталь» Б. Шульман, заступник завідувача Сталінського облплану Л. Крижов, завідувач сектору капітального будівництва Держплану УСРР С. Крамер та ін.⁴⁴

В обвинувальному висновку стверджувалося, що НКВД УСРР «виявив і ліквідував контрреволюційну троцькістську організацію» з мережею осередків по республіці на чолі з «всеукраїнським центром». Відновлення «активної організаційної троцькістської діяльності» в Україні чекісти віднесли до 1931 р., а до середини 1932 р., мовляв, остаточно сформувалася «Все-

⁴² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 4, арк. 15.

⁴³ Докл. див.: *Пиріг Р.* «Справа» Юрія Коцюбинського // *Маршрутами історії / Упор. Ю. І. Шаповал; редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін.* – К., 1990. – С. 318–328.

⁴⁴ *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 183–184.

українська троцькістська організація» та сконструювався «Всеукраїнський троцькістський центр»⁴⁵. До складу останнього входило п'ятеро осіб:

«1. Коцюбинський Юрій Михайлович, кол[ишній] голова Держплану УСРР [...], керівник всеукраїнського троцькістського центру. 2. Фалькевич Ісай Давидович, кол[ишній] меншовик [...], прихований троцькіст, на час арешту — пом[ічник] крайового прокурора в Новосибірську — оргсекретар троцькістського центру. 3. Наумов-Леках Давид Борисович, кол[ишній] бундівець, прихований троцькіст, кол[ишній] директор Інституту економіки ВУАМЛІН [...]. 4. Рапопорт-Дар'їн Борис Самійлович, кол[ишній] активний троцькіст, який відбував ув'язнення в політизоляторі й декларував з маневреною метою про ідейне й організаційне роззброєння. 5. Тун Яків Абрамович, кол[ишній] бундівець, на час арешту [...] начальник сектору металургії й палива Держплану УСРР»⁴⁶.

Характерною особливістю цієї сконструйованої чекістами «організації» її ж «творці» визначили «дворушницькі настанови», якими нібито вона послуговувалася впродовж усього свого існування:

«Троцькістська контрреволюційна організація щільно зімкнулася з прямою агентурою фашистських інтервентів — підпільними націоналістичними організаціями, що проводили за закордонними директивами шпигунську й терористичну роботу на радянській Україні. Блок із націоналістами, прямими агентами західних інтервентів, поставив троцькістів у перші лави фашистської агентури, яка проводила на Україні підготовку інтервенції»⁴⁷.

Із двадцяти п'яти звинувачених у цій груповій «справі» найменші четверо мали безпосередній стосунок до підготовки скрипниківської «Української радянської енциклопедії». Крім колишнього голови правління видавництва І. Фалькевича, до «нового складу» редколегії «УРЕ», затвердженого ухвалою по-

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 1, арк. 1.

⁴⁶ Там само, арк. 1–2.

⁴⁷ Там само, арк. 2.

літбюро ЦК КП(б)У від 22 вересня 1933 р., входили Ю. Коцюбинський, Р. Левік та І.-Б. Шведов (заступник головного редактора)⁴⁸. Персонально Ісаєві Давидовичу інкримінувалося наступне:

«а) Як член КП(б)У, починаючи з 1926 р., увесь період перебування в партії стояв на дворушницьких троцькістських позиціях, з 1926 по 1931 р. був зв'язаний з окремими троцькістами, допомагав їм матеріально, надавав сприяння у влаштуванні на роботу тощо; б) 1931 р. вступив до троцькістської к[он]т[р]р[е]в[о]люційної організації й посідав у ній керівне становище, а 1932 р. увійшов до складу всеукраїнського центру організації; в) як член центру керував організаційною роботою, брав участь у розробленні організаційної структури, тактики й програмних настанов організації; г) за дорученням троцькістського підпілля здійснював блок з українським націоналістичним контрреволюційним підпіллям»⁴⁹.

1 квітня 1935 р. Особлива нарада при НКВД СРСР визначила І. Фалькевичу покарання у вигляді п'яти років утримання в концтаборі особливого призначення та відправила до Суздальського політичного ізолятора⁵⁰.

Утім, як невдовзі «з'ясували» органи НКВД, під час слідства 1934–1935 рр. І. Фалькевич «приховав низку фактів» власної «антирадянської діяльності». Тому 10 грудня 1936 р. проти нього було порушено чергову кримінальну справу. Цього разу обвинувачення було набагато серйознішим — «підготовка терористичних актів проти керівників Комуністичної партії й радянського уряду», утворення «терористичної групи» при ВУАМЛІН та ін. Уже 10 грудня 1936 р. на очній ставці з І. Фалькевичем такі «терористичні наміри» підтвердив Ю. Коцюбинський.

Під час допитів Ісай Давидович заперечував власну причетність до підготовки «терористичних актів над керівниками

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 285, арк. 68; *Фельбаба М.* «Товариш Борис»: І. А. Шведов — заступник головного редактора «УРЕ» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.: Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 377–389.*

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 1, арк. 80.

⁵⁰ Там само, т. 2, арк. 143.

партії й держави», стверджуючи, що навіть не знав про наявність таких задумів у його колишніх колег по роботі. Визнавав лише, що був «одним із керівників правотроцькістської організації» в Україні, до якої, мовляв, вступив 1932 р. Попри заперечення підсудним власної провини, 10 березня 1937 р. на підставі статей 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу УСРР Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила І. Фалькевича до вищої міри покарання. Уже за декілька годин після винесення вироку він був розстріляний на Донському кладовищі в Москві. Посмертно реабілітований рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 30 квітня 1957 р.⁵¹

Борчук С. Исая Фалькевич (1883–1937) — революционер, прокурор, цензор, председатель правления «УСЭ», «скрытый троцкист»

В статье реконструируется биография правоведа, публициста, издательского работника Исая Фалькевича — одного из ключевых участников незавершенного проекта начала 1930-х гг. по изданию «Украинской советской энциклопедии».

Ключевые слова: Исая Давидович Фалькевич, «Украинская советская энциклопедия», политические репрессии.

Borchuk S. Isai Fal'kevych (1883–1937) — a Revolutionary, a Prosecutor, Censor, Chairman of «URE», «Hidden Trots'kyst»

The article reconstructs biography of a lawyer, jurist and publicist Isai Fal'kevych — one of the key people of the unfinished project «Ukrainian Soviet Encyclopedia» in the early 1930s.

Key words: Isai Davydovych Fal'kevych, «Ukrainian Soviet Encyclopedia», political repression.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 27–28.

Анатолій ДУДНІЧЕНКО*

**Як все починалося...
(зі спогадів оперативного співробітника органів
державної безпеки радянської України)**

У спогадах розповідається про фахове становлення оперативного співробітника КДБ УРСР, окремі випадки з поточної роботи.

Ключові слова: КДБ УРСР, допит, агентура, агентурно-оперативна робота.

Понад тридцять років напруженої, часом ризикованої й небезпечної, але цікавої та, головне, потрібної твоєї Вітчизні, твоєму народові роботи в органах державної безпеки...

Райвідділ, обласне управління, 5-те управління КДБ при Раді Міністрів УРСР, знову область, повернення у центральний апарат СБ України... Скільки побачено, пізнано, пережито... Ніби вчора почалося, і от уже понад десять років, як кажуть, «на заслуженому відпочинку».

Проте, попри вік і деякі проблеми зі здоров'ям, усе одно відчуваєш себе у строю, готовим до агентурно-оперативної роботи. Саме такий термін використовувався в наш час для визначення службової діяльності оперативних підрозділів. Саме ці дві складові — агентура й оперативність — і є суттю спецслужби та, без перебільшення, життям її співробітників. Якщо «опер» цього не розуміє, служба для нього буде страдницькою, безперспективною, безрадісною.

Це надважливе, на мій погляд, у психології «опера» розуміння, мабуть, як і в будь-якій іншій професії, набувається згодом у процесі службової діяльності. Із часом, коли зрозумієш своє місце в агентурно-оперативному процесі, важливість покладених на тебе функціональних обов'язків, відчуєш значимість і необхідність виконаних тобою оперативних завдань, отримувеш від цього задоволення. Не знаю, коли те розуміння зародилося в мене, однак і досі воно живе зі мною...

* Дудніченко Анатолій Анатолійович — полковник Служби безпеки України у відставці.

Мабуть, можна стверджувати, що зароджувалось воно з набуттям досвіду і впевненості у собі після виконання вже перших доручених мені завдань, перших результатів у роботі, після перших самостійно прийнятих рішень. У житті нашому все — від появи на світ Божий — починається з чогось *першого*. Від того, як пройдуть перші професійні випробування, залежить народження професіонала і з часом постання класного фахівця оперативно-розшукової діяльності.

Як і кожний оперативник, я теж пройшов доволі тернистий шлях психологічного становлення. Мені, двадцятирічному хлопцеві, учорашньому студенту, не одруженому, звиклому до доволі незалежного життя, обмеженого лише моральними нормами і загальноприйнятими вимогами поведінки у суспільстві, було над чим добряче замислитися, переступивши поріг надсекретної у СРСР організації.

Авжеж, і в мене було багато чого вперше. Починаючи від зрозуміння, що таке агентура і її виняткове значення у гарантуванні державної безпеки, і закінчуючи деяким корегуванням поведінки у сім'ї та з друзями.

Були перші зрадники Батьківщини і перші реальні, не кіношні, шпигуни. Були перші профілактика і вербовка агента. Були перша бойова граната і стрільба при самозахисті... Усього, звичайно, не розповіси в короткому допису, однак із деякими епізодами з роботи молодого радянського чекіста, мабуть, варто поділитися. Чому варто? Гадаю, що шановний читач сам усе зрозуміє.

26 серпня 1968 р. наказом голови КДБ при Раді Міністрів СРСР я був зарахований на службу в органи державної безпеки — оперуповноваженим Калуського РВ УКДБ по Івано-Франківській області.

Місячне стажування проходив в 5-му відділі обласного управління під керівництвом досвідченого старшого оперуповноваженого, який на той час здійснював контррозвідувальне супроводження (забезпечення) Івано-Франківського медичного інституту.

Згідно з отриманою оперативною інформацією, один зі студентів цього інституту, складаючи сесію, використовував ра-

діотехніку. Його товариш, котрий знаходився в іншому приміщенні, через радіотехнічний пристрій зачитував колезі з підручника відповіді на питання з екзаменаційного білета. Такі дії формально підпадали під поняття «радіохуліганство». Як наслідок, із цією особою повинна бути проведена профілактична бесіда. Оскільки за таким незначним фактом вона не передбачала ніяких ускладнень, її проведення доручили стажистові, себто мені — набиратися досвіду.

Переляканий студент одразу й чесно розповів, як усе відбувалося та хто йому допомагав, і в письмовій формі зобов'язався не повторювати таких «експериментів». Однак було запіздно — його виключили з інституту. У подальшому він вступив у ВНЗ в іншому місті й успішно його закінчив. Напевно, ректорат медичного інституту, відповідно до норм вищої школи, мав підстави виключити його з лав студентів-медиків. Але питання в іншому — чи складання іспитів «не за правилами» перебуває в межах компетенції органів державної безпеки?

Пригадую почуття, що найбільше хвилювали мене.

До бесіди: чи справлюсь, чи зможу змусити людину сказати правду, адже ніколи нікого раніше не допитував і в ролі викривальника не був.

У ході бесіди: відчуття свого значення і розуміння, що від тебе в якійсь мірі залежить майбутня доля співрозмовника, та, водночас, відчуття жалю, чогось неприємного, коли бачиш в очах його неприхований переляк.

Після бесіди: з одного боку, задоволення — завдання виконав, з іншого — чи варто лякати державною безпекою людину за такий проступок?

Першу оперативну справу, що реально могла завершитися притягненням об'єкта розробки до кримінальної відповідальності, я прийняв у впровадження вже у процесі оперативного забезпечення Івано-Франківського інституту нафти і газу.

За отриманими агентурними даними, студент нафтового факультету, назву його «Славком», систематично допускав дії, що, згідно зі статтею 187' КК УРСР, тягнули за собою покарання до трьох років позбавлення волі. Після проведення документування протиправних учинків «Славка», я, за вказівкою керів-

ництва, зустрівся з міським прокурором стосовно притягнення студента до кримінальної відповідальності.

Ознайомившись із матеріалами справи оперативної розробки, прокурор похвалив за проведену кваліфіковану юридичну й оперативну роботу, погодився з формальною наявністю складу злочину. Але раптом задав питання: *«А ти подумав про те, що ми, посадивши його за ґрати, ламаємо хлопцеві все життя?»*. Відтак було прийняте компромісне рішення провести профілактику «Славка», причому не оперативним співробітником у приміщенні УКДБ, а у студентському колективі через адміністрацію інституту.

Студент, напевно, не здогадувався, що він був об'єктом прискіпливої уваги співробітників місцевого апарату КДБ і перебував за крок від кримінального переслідування. Тоді мені зарахували реалізацію оперативної справи шляхом профілактики через громадськість. Хоча притягнення об'єкта до кримінальної відповідальності під час обліку результатів роботи оперативника завжди оцінювалася вище.

Та справа не в оцінці керівництва, і не в тому, яким чином досягнуто мети, хоча це й важливі фактори в роботі оперативника. Нам удалося припинити протиправні діяння об'єкта оперативної розробки і, головне, що людина при цьому зосталася на волі.

Профілактика цих студентів та, особливо, «профілактична» бесіда, проведена прокурором міста, були дуже повчальними. Вони вагомо вплинули на подальший розвиток моєї оперативної діяльності й на ставлення до людей та сприймання їхніх учинків.

Розумітися на людях, на людській психології — чи не найважливіший чинник успіху оперативника. Це теж приходить із досвідом. Дещо перебираєш від старших колег і командирів.

У 1969 р. я отримав агентурні дані, що група молодиків з одного села в Калуському районі має гвинтівку часів Великої Вітчизняної війни. Причому, агент точно вказав, що зберігається вона у сільській хаті «Будівельника» (об'єкт працював на будівництві в м. Івано-Франківську) і назвав конкретне місце схованки.

Для вилучення зброї і нерозшифровки джерела інформації було прийняте рішення під легендою розшуку апарату для самогонуваріння та його продукції — у районі органи міліції якраз провадили таку акцію — провести огляд указанного агентом обійстя.

Легенда вдалася, і ні в кого не виникло підозри щодо істинної причини появи непрошених гостей. От тільки гвинтівку я не знайшов. Як потім з'ясувалося, напередодні її забрав інший член групи.

Відтак після проведеного документування фактів стрільби «Будівельником» із гвинтівки, знову ж таки з конспіративних причин, вирішено було негласно «зняти» його за місцем роботи і допитувати не в райвідділі, а в обласному управлінні КДБ.

Розмовляв я з «Будівельником» десь із десятої ранку до п'ятої вечора. Ніякого результату: *«Не знаю», «Не маю», «Наклеп»*. Не подіяли ані пропозиція добровільно віддати зброю і розійтися «по-хорошому», ані офіційні свідчення свідків стрільби з гвинтівки, ані погроза санкціями ст. 222 КК УРСР, що передбачала до п'яти років позбавлення волі за незаконне зберігання і використання вогнепальної зброї.

Наприкінці робочого дня в кабінет зайшов мій начальник райвідділу Ізяслав Олександрович Герасимов: *«Як справи?»*. Безрадісно доповідаю про відсутність перспективи. Пролунала команда: у машину, їдемо в Калуш і передаємо «Будівельника» з відповідними документами в міліцію.

Поїздка відбувалася при повному мовчанні. Однак я попросив командира зупинитися на декілька хвилин, щоб заскочити додому, до батьків. Буквально через 10–15 хвилин я повернувся до машини. І. О. Герасимов попросив водія вийти, повернувся з переднього сидіння до «Будівельника» і доброзичливо запитав:

- Так що ви хотіли нам розповісти?
- Обіцяйте, що нікого не посадите.
- Домовилися.
- Завтра в 10.00 ми будемо в райвідділі зі зброєю.

По дорозі в Калуш зупинялися ще раз. За пропозицією Ізяслава Олександровича ми з «Будівельником» із задоволенням,

бо добряче зголодніли за цілий день безплідних розмов, поїли у придорожньому кафе.

Ранком наступного дня командир, сам абсолютно спокійний, мабуть, відчувши мій дещо напружений в очікуванні стан, аби відволікти і заспокоїти мене, доручив виконати якесь другорядне завдання.

Та перед десятою я почав нервувати. 10.00, 10.05, 10.10 — ніхто не прийшов. Начальник теж не дзвонить і не запитує. О 10.15 — стук у двері кабінету. Відчиняю — і гора з плечей. «Будівельник» разом із незнайомою мені людиною, вибачившись за невеличке запізнення, входять у кабінет і кладуть на стіл два великих за розмірами і важких пакунки. Розгортаю: п'ять «стволів», про які ми й не здогадувалися, і набої до них. Усе в робочому, бойовому стані.

Отак, насамперед дякуючи досвіду начальника райвідділу, було реалізовано оперативну справу шляхом вилучення вогнепальної зброї, чим вдалося запобігти можливим злочинам з її використанням або нещасному випадку. Але знову ж таки головне — молоді хлопці залишилися на волі.

Ще один подібний урок із психології, уміння вести бесіду/допит подав мені старший оперуповноважений Калуського райвідділу Володимир Маркович Касецький, який, згідно з функціональними обов'язками, опікував мене, навчав і допомагав набиратися «оперативного розуму».

Як відомо, за радянської доби греко-католицька церква була заборонена й уніатські священники церковні обряди здійснювали нелегально, за що переслідувалися як органами виконавчої влади, так і співробітниками міліції та КДБ УРСР. Так, Станіславський облвиконком у грудні 1961 р. доручив обласному УМВС

«посилити боротьбу [...] з т. зв. невоз'єднаними уніатами-священниками, які займаються місіонерською релігійною діяльністю по приватних будинках та в незареєстрованих церквах»¹.

¹ Андрухів І., Кам'янський П. Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 219.

Аналогічне завдання отримали по своїй лінії й співробітники УКДБ по Станіславській області. Подібні доручення були в контексті затвердженого 7 січня 1961 р. Радою у справах РПЦ при РМ СРСР плану, де передбачалося:

«Принять решительные меры по пресечению незаконной деятельности бывших униатов, невоссоединившихся с православием»².

Виконуючи припис інстанцій В. М. Касецький через наявні оперативні можливості встановив подружжя, дитину яких охрестив уніатський священник. Для документування нелегальної діяльності ієрея батьків запросили до райвідділу КДБ.

В. М. Касецький розпочав допит дружини, а мені доручив опитати чоловіка. Причиною такого начальницького вибору стала його постать — характеризувався позитивно, нещодавно демобілізувався з армії, активний комсомолец. Моїм завданням було провести бесіду й письмово оформити факт протиправної діяльності «уніата».

Не пам'ятаю точно скільки, але розмова була довгою. Однак усі мої старання бажаного результату не досягли. Я навіть засумнівався в достовірності отриманої інформації — може, дійсно, помиляюся. Залишивши чоловіка під наглядом сержанта, я пішов у кабінет Володимира Марковича — порадитися. Глянувши на мене, він без слів зрозумів ситуацію і показав на стілець за приставним столом навпроти жінки.

Сам же він мовчки писав якусь довідку, заглядав в оперативні справи, що, як завжди, лежали навалом у нього на столі. Він робив свою повсякденну роботу, і, здавалося, що нас узагалі не існувало в кабінеті. Час ішов, жінка сиділа мовчки, мене почало все муляти і я марудився на стільці — жодної реакції чи команди. Повне ігнорування присутніх.

І раптом: «Ну, давай, розказывай!». Прозвучало це не як команда, а як пропозиція чи навіть прохання. І жінка, на мій погляд, розповіла все, що знала про нелегальну діяльність греко-

² Андрухів І., Кам'янський П. Історія релігійного життя в Галичині та на Прикарпатті... – С. 217.

католицького священика. Ті уроки в подальшому не раз ставали мені у пригоді.

Було й перше в моїй чекістській діяльності застосування табельної зброї. Сталося це у квітні 1970 р. у с. Кропивник Калуського району. Тут мій начальник — майор Ізяслав Олександрович Герасимов, мудрий командир й інтелігентна людина, як член бюро райкому КПУ вручав із нагоди 100-річчя з дня народження В. І. Леніна ювілейні нагороди жителям села.

Не вдаючись у подробиці скажу лише, що на подвір'ї сільського клубу, де відбувалися урочисті збори, до мене раптово підійшли трійко молодиків, які, використовуючи нецензурний сленг, спробували затіяти бійку. Мусив назватися. Почувши, що перед ними співробітник КДБ, вони ще більше розпалилися. Той, що стояв посередині, розстебнув плаща й зі словами: «Ах-х! Ка... Де... Бее! Зарубаю!», — вихопив з-за пояса топірець, супроводжуючи мелодійну українську мову всесвітньо відомими «благозвучними» російськими матюками. Це був не колун, і не велика сокира, проте цілком достатнє знаряддя, аби покалічити, а то й позбавити життя.

Вимушено дістав ПМ і з черговим загрозливим випадом із боку нападаючого вистрелив. Не на ураження, зрозуміло, а попереджуючи — у повітря. Подіяло. Тут наспів наш водій, колишній фронтовик старший сержант Павло Петрович та допоміг затримати розбишак.

Інцидент для них, з урахуванням політичного моменту й збройного нападу на співробітника органів КДБ при виконанні ним службових обов'язків, цілком міг закінчитися тривалим перебуванням у місцях позбавлення волі. Та хай дякують шляхетності й розсудливості «холодної голови, гарячого серця» мого командира. З огляду на чистосердечне розкаяння, абсолютне небажання, та й недоцільність у даному випадку розмахувати «караючим мечем», він вирішив не притягувати хлопців до кримінальної відповідальності.

Було й перше розкриття кримінального злочину. Причому, варто зазначити, що мені допомогли власні знання інженера-механіка і командира взводу трубопровідних військ підрозді-

лу постачання паливно-мастильними матеріалами. Такі спеціальності здобув я по закінченню інституту.

На одному з підприємств Калуша якимось уночі стався витік значної кількості дизельного пального. Про аварію міліцію сповістив сторож, який чергував уночі. Для виявлення ознак можливої диверсії начальник райвідділу направив мене на місце пригоди.

Із пояснень сторожа стало відомо, що, згідно з інструкцією, він декілька разів обходив територію з резервуарами ПММ і не виявив нічого незвичного. Перед світанком, закінчуючи останній обхід, побачив величезну калюжу пального біля цистерни, що знаходилася поряд із залізничною колією. За його словами, витік палива стався за проміжок часу, потрібного на один обхід території.

При зіставленні часу, витраченого на обхід, і розмірів «паливної калюжі» в мене закрався сумнів щодо ширості сторожа. Проте він наполягав на свідченнях. На допомогу прийшли інститутські знання й розрахунок на необізнаність охоронця. Пославшись на англійського фізика Стокса, який сформулював один із законів гідродинаміки (хоча його застосування у цьому випадку було виключене), я впевнено заявив, що, знаючи тип пального, його густоту і «коефіцієнт в'язкості», можна точно визначити, скільки витекло за проміжок часу, вказаний сторожем. Цього було достатньо. Далі горе-сторожем і названими ним співниками займалася міліція.

Не пам'ятаю точно, у 1969 чи 1970 рр. КДБ СРСР проводив у масштабах країни навчання, що мали за мету виявлення та затримання «іноземного шпигуна». Вони стали для мене добрим уроком, як *не треба* ловити агентів.

Задіяно було абсолютно всі підрозділи держбезпеки Союзу, від республіканських комітетів до районних відділень. Навчальний об'єкт — зрозуміло, добре підготовлений нелегальною розвідкою — за легендою, яка, до слова, змінювалася Центром ледь не кожного дня, міг діяти в будь-якому регіоні СРСР і під якою завгодно «личиною».

За однією з версій, «шпигун» перебував на території України під виглядом офіцера радянської армії і мав у своєму розпоряд-

женні автомобіль з військовими номерами. Залежно від нових даних про нього корегувався інструктаж усіх наявних оперативних джерел підрозділів КДБ, у межах необхідного, офіційних посадових осіб, командирів військових частин тощо.

Із цим наміром я на службовому автомобілі з водієм поїхав на зустріч із капітаном Ш. — начальником хімічного полігону, розміщеного на території моєї оперативної діяльності. Особовий склад військової частини особисто знав мене. Біля воріт стояв армійський УАЗ-452 із червоними хрестами та капітан, який розмовляв із вартовим. Зі слів солдата я зрозумів, що начальника полігону немає на місці, коли буде — невідомо й, мовляв, товаришу капітан, приїздить завтра.

Я, молодший лейтенант, у польовій формі з загальновійськовими петлицями (себто той, хто не знав мене особисто, і не розбере, що я з КДБ) та при пістолеті звикло рішуче підходжу та, віддавши честь капітанові, прошу вартового викликати старшину — заступника командира. Той приходить і, побачивши мене, доброзичливо відкриває прохідну, вважаючи, що капітан, якого я пропускаю вперед як старшого за званням, зі мною. Проходимо у приміщення штабу, де я пропоную капітану (а він представився начхімом однієї з військових частин, дислокованих у сусідньому Долинському районі) першим вирішити свої проблеми. Капітан, не менш вихована людина, уступає першість мені. І ось я, ані на мить не замислюючись, що роблю, проводжу інструктаж старшини у присутності невідомої людини. Не дослухавши до кінця мої настанови, але суть-то він зрозумів однозначно, капітан вибачився, мовляв, ви тут вирішуєте серйозні державні проблеми, а йому потрібні лише хімічні препарати. Оскільки без дозволу командира старшина їх видати не має права, домовилися, що капітан приїде наступного дня. Із тим, попрощавшись, він пішов.

Ще декілька хвилин розмовляю зі старшиною і враз розумію — що я наробив?! Завів на військовий об'єкт з обмеженим доступом сторонню, незнайому людину, повіривши на слово та не переглянувши документи, чим підставив старшину і вартового, та, можливо, узагалі допоміг «шпигунові», якого сам і розшукую, видав інформацію для службового користування...

Усе це миттю промайнуло в голові. Ноги самі несли до машини. На ходу команду водієві запускати двигун, питаю, куди поїхав УАЗ і чи запам'ятав він номери. Старший сержант — водій ще з фронту — Павло Петрович вижимав із нашої старенької «Волги» все, на що вона була здатна. Та «втікача» ми так і не наздогнали. Із відчуттям сорому й опущеною головою пішов доповісти начальникові райвідділу. Закралася була думка не доповісти, та совість і варіант, що це міг бути «навчальний об'єкт», узяли гору.

Я вже відзначав мудрість І. О. Герасимова. Тож і у цій ситуації він повівся як грамотний командир і вихователь. Хоча прекрасно розумів: якщо його «опер», себто я, зробив таку промашку, то на весь Союз ославиться не тільки наш райвідділ, а й обласне управління. Уважно вислухавши мої «перли», порадив заспокоїтися, не робити поспішних висновків і розпорядився зателефонувати колегам у Долинське РВ та попросити, не розшифровуючи ситуації, перевірити, чи дійсно в такій-то військовій частині служить капітан із названими мною даними.

Ще десь із годину у стані напруги й нервування уявляв собі, як у союзному наказі-огляді звучатиме прізвище молодого опера — молодшого лейтенанта Дудніченка, який на перших же роках служби в органах держбезпеки прогавив шпигуна. Дзвінок сусідів заспокоїв і мене, і командира. Такий капітан дійсно існував, і саме він їздив на полігон. Усі прикмети повністю збігалися. Це була добра наука, що вимагала підвищення чекістського професіоналізму, більшої пильності, спостережливості... Себто треба було виправлятися, адже навчання тривали.

Невдовзі надійшло нове орієнтування. Об'єкт може виступати в ролі працівника радянсько-партійних органів, вихвалитися службовими можливостями, не особливо обмежувати себе грошовими витратами в ресторанах і кафе, легко вступати в контакт із незнайомими, зокрема жінками й т. п.

Одного вечора, уже після роботи, подзвонила мені додому зорієнтована на таких людей офіціантка з ресторану «Прикарпатський» і повідомила про «клієнта», за поведінкою дуже схожого на розшукуваного. Доповів по телефону начальникові райвідділу. Із його відома запросив для прикриття двох знайо-

мих вродливих дівчат і поспішив у ресторан, де офіціантка, виконуючи моє прохання, заздалегідь звільнила столик поряд зі столиком «клієнта». Той дійсно виділявся серед інших відвідувачів закладу. Пригощав оркестрантів, замовляв музику, демонстративно платив чималі гроші тощо. На двох привабливих дівчат зреагував відразу, як тільки ми зайняли місця за столиком. Шляхетно вибачився переді мною і попросив дозволу пригостити нас шампанським, потанцював по черзі з дівчатами, а відтак, отримавши згоду, пересів до нашого столику.

Познайомилися ближче. Дівчата — студентки Івано-Франківського медичного інституту, проходять практику в Калуській центральній районній лікарні, що повністю відповідало дійсності. Я — новоспечений інженер-технолог, після закінчення Івано-Франківського інституту нафти і газу працюю на Калуському хіміко-металургійному комбінаті (КХМК), живу в гуртожитку.

«Клієнт» назвався секретарем місцевого райкому партії, і без будь-яких вагань пообіцяв мені допомогу в отриманні окремої квартири. На зауваження, що, наскільки мені відомо, у керівництві райкому останнім часом не відбулося ніяких кадрових змін, він моментально відповів, що перебуває в розпорядженні обкому і буквально в наступні два-три дні буде призначений на посаду секретаря Калуського райкому КПУ або секретарем парторганізації КХМК. При цьому розповів про своє навчання у Вищій партійній школі, які предмети проходив, хвалився дружніми стосунками з головою райвиконкому й т. п. Говорилося це все настільки впевнено, природно, щиро і з подрибицями, що можна було б повірити.

Аби знову не втрапити у халепу під слушним приводом залишив теплу компанію і зателефонував начальству. Як «рядовий опер» я міг і не знати ситуацію на «сьогоднішній день», а командир — член бюро райкому КПУ і начальник райвідділу КДБ — володів нею достеменно. І. О. Герасимов підтвердив мої підозри та дав дозвіл на перевірку особи «секретаря».

Щоб не привертати у залі зайвої уваги запропонував йому вийти у фойє, пред'явив службове посвідчення і попросив «клієнта» показати паспорт. Спочатку нахабнувато, не пока-

зуючи документів, він намагався перевести ситуацію у жарт та повернутися до зали до дівчат продовжувати застілля. Потім заявив, що я «глибоко помиляюся». Потім умовляв відпустити за гроші. Одначе я продовжував наполягати на пред'явленні паспорта.

«Клієнт» почав нервово шарити по кишенях брюк і піджака. Дістав довідку Комсомольського-на-Амурі райвідділу внутрішніх справ без фотографії, видану такому-то громадянину на підставі заяви про зникнення (загублення) паспорта, зі змазаним підписом. Кажу, що мене такий документ не задовольняє.

Знову шукає по всіх кишенях і знаходить ще одну довідку на те ж прізвище, без фото її власника, видану Рожнятівським (сусідній із Калуським район) райвійськкоматом на підставі заяви про пропажу військового квитка з нерозбірливим підписом комісара і нечіткою печаткою. Вирішую, що поведінки «Клієнта» і зазначених ознак контррозвідального пошуку агентів-нелегалів достатньо для його затримання для з'ясування особи.

Оскільки телефон був тільки в кабінеті адміністратора, залишаю «Клієнта» під наглядом гардеробника (колишнього сержанта міліції) з вимогою не відлучатися. Доповідаю по телефону начальникові райвідділу, отримую командирське «добро» і викликаю наряд міліції.

Повертаюсь у фойє — «секретаря» немає. «Охоронець» показує на туалет, у кабінці якого нібито хтось рве папір і змиває в унітаз. Я змушений був вибити двері. «Клієнт» стояв і посміхався. Він зовсім не опирався. Але, побачивши міліцейський наряд, почав нецензурно лаятися, погрожувати зняттям із посад, втратою погонів. Якихось чітких, розбірливих пояснень своєї поведінки не надав, про документи, місце проживання, сім'ю постійно змінював дані. Було вирішено затримати «Клієнта» для перевірки і встановлення його особи.

Наступного ранку, ще до початку робочого дня, зателефонував начальник міліції і благав швидше прибути до райвідділу МВС. Виявилося, що вранці до чергового звернулася жінка із заявою про зникнення її «хворого на голову» чоловіка. Ішлося про мого «Клієнта».

Жінка, сама лікар, розповіла, що чоловік із дитинства мав психічне захворювання, котре зазвичай не позначалося на нормальному образі життя, окрім нечастих випадків загострення хвороби чи під дією алкоголю. Декілька років тому вони з чоловіком виїхали працювати на Далекий Схід. Заробивши «хороші гроші» поверталися додому. Але в аеропорту Комсомольська-на-Амурі в них украли всі гроші й документи, замість яких отримали довідки про втрату паспортів. Довідка Рожнятівського військкомату теж була справжньою — «Клієнт» стояв на військовому обліку. Про голову райвиконкому знав, бо з одного села, друзі й досі. Одним словом, вибачте та відпустіть невинного і голодного. Що й було зроблено з напучуванням не пускати чоловіка в ресторан самого...

Мої дії на оперативній нараді визнали правильними, окрім того моменту, коли я залишив об'єкта на догляд гардеробника. Справжній шпигун утік би. До речі, його взяли згодом десь у Російській Федерації.

Дехто з читачів може засумніватися у щирості моєї розповіді. Особливо останнього епізоду — мовляв, чи не переборщив я, приписуючи стільки ознак агента-нелегала моєму «Клієнтові» і чи в реальному житті може бути такою поведінка «шпигуна».

Однак це все — щира правда. Поведінка «Клієнта» могла повністю відповідати легенді навчального об'єкта, адже — з практики — коли його довгий час не викривають, він умисно демаскується, своєю поведінкою демонструє ознаки, що вказували на причетність до нелегальної діяльності, навіть провокує власне затримання...

Така «школа» була суворою і майже безкомпромісною, настільки повчальною, що навіть окремі її уроки-деталі досі не зітерлися з пам'яті. Наразі, мабуть, варто сказати, що не лише ми вивчали і перевіряли конкретних осіб, а й нас вивчала супротивна сторона, і нас ретельно перевіряли співробітники «внутрішньої безпеки». Зокрема, одного разу через спільного знайомого мені в ресторані підставили особу, за переконаннями — націоналіста. Він, знаючи мою посаду, старанно обробляв в антирадянському дусі. На ранок мій рапорт лежав у ко-

мандира на столі. Через багато років мені сказали, що це була перевірка.

Зараз усе це згадується з усмішкою і гумором у душі. Тоді ж не завжди було весело. Але дружній колектив, співдружність досвіду старших колег і молодості, з усіма її плюсами й мінусами, та мудрий командир завжди приходили на допомогу. Саме так у наш час гартувалися молоді чекісти-оперативники. А далі в кожного з нас була своя людська й оперативна доля...

Дудніченко А. Как всё начиналось... (из воспоминаний оперативного сотрудника органов государственной безопасности советской Украины)

В воспоминаниях рассказывается о профессиональном становлении оперативного сотрудника КГБ УССР, отдельных случаях из повседневной работы.

Ключевые слова: КГБ УССР, допрос, агентура, агентурно-оперативная деятельность.

Dudnichenko A. How it all began ... (from the memoirs of the operational staff of the state security of the Soviet Ukraine)

In his memoirs, describes the professional development of operational KGB of the USSR, some cases of the daily work.

Key words: KGB of the USSR, the questioning, the agents, agent-operative activities.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

*Наталія РУБЛЬОВА**

Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина

У статті на прикладі Фастівського району Київщини розглядається політика комуністичного режиму СРСР стосовно римо-католицизму та польської національної меншини в 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Фастівщина, польська національна меншина, політичні репресії.

До революції 1917 р. Фастівщина перебувала у складі Васильківського та Сквирського повітів Київської губернії, а сам Фастів мав задовольнятися, попри здобуте 1601 р. маґдебурзьке право, скромним статусом провінційного волосного містечка, населення якого становило 8,5 тис. осіб¹. За національною і віроспо-

відною ознаками людність Фастівщини мало вирізнялася серед інших місцевостей Київщини, де назагал українці становили близько 80% усіх мешканців, причому у селах цей показник істотно зростав, натомість у містах помітно зменшувався. Поселень з однорідним складом населення тут було небагато, зазвичай поруч з українцями мешкали представники інших етносів та релігій і найчастіше це були поляки-католики та юдеї. У деяких селах присутність населення неукраїнського походження чи неправославного віросповідання була мінімальною та зводилася до кількох осіб чи родин (Малополовецьке, Оленівка, Паляниченці), в інших римо-католики становили 3–9% (Дорогинка, Триліси, Кожанка, Дідівщина), іноді — близько 20% (Фастівець) чи навіть 30% мешканців (Пришивальня).

Суспільно-економічні перетворення другої половини ХІХ — початку ХХ ст. не спричинилися до різких зрушень пропорцій національного і віросповідного складу сільського населення цього невеликого регіону, проте суттєво змінили обличчя Фастова. Завдяки зручному розташуванню на новопосталій залізниці, наявності підприємств з її обслуговування, а також відомого передовими технологіями механічного й ливарного заводу Ф. Брандта, містечко, де донедавна переважало єврейське населення, яке займалося торгівлею й дрібними ремеслами², перетворилося на важливий залізничний вузол і промисловий центр. Серед робітників мали перевагу колишні селяни-українці, натомість інженерно-технічний персонал, кадри залізничників і службовців поповнювалися вихідцями з дрібної шляхти з околиць Фастова та інших місцевостей Правобережної України, а також фахівцями-поляками з Надвіслянського краю.

Інтенсивний розвиток економіки по-різному позначався на функціонуванні трьох наявних на Фастівщині римо-католиць-

* Рубльова Наталія Степанівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

¹ Див.: Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год. — К., 1913. — С. 50.

² У 1864 р. населення Фастова становило 4682 особи, із них православних — 777, римо-католиків — 397, євреїв — 3508 (див.: Похилевич Л. Сказання о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — К., 1864. — С. 482).

ких спільнот (Фастів, Мотовилівка, Дідівщина). Життя сільських парафій, добробут яких якнайбільше залежав від місцевих поміщиків, ішло своєю

Знімок кс. С. Шептицького, вилучений чекістами під час обшуку О. Преображенської 7 жовтня 1937 р.

чергою, хоча ставало скромнішим через ослаблення могутності своїх покровителів і відплив віруючих до індустриальних центрів. Натомість фастівська латинська парафія, як і саме місто, вступила в період піднесення, про що свідчить, зокрема, зростання чисельності її віруючих. Так, у січні 1901 р. вона об'єднувала 1902 осіб обох статей, 834 з яких мешкали у самому містечкові, решта ж — у розташованих навколо нього понад двох десятках сіл, хуторів, маєтків та фільварків³, а вже в 1913 р. парафія складалася з

2322 віруючих⁴. Попри те, що ця релігійна спільнота перебувала на найнижчому щаблі в офіційній градації римо-католицьких парафій⁵, католики Фастова, очолювані настоятелем кс. Ста-

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 851, спр. 8, арк. 1 зв.

⁴ Див.: Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri dioecesium Luceorientis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1913. – Żytomiriae, 1913. – S. 13.

⁵ Чинна в Російській імперії система класифікації парафій РКЦ передбачала поділ їх на 5 класів. Згідно з костельною статистикою (див.: Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri dioecesium Luceorientis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1913. – Żytomiriae, 1913), із 264 парафій, що функціонували у складі Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії, найвищий 1-й клас було присвоєно лише чотирьом: київській Св. Олександра, шаргородській, а також луцького і кам'янець-подільського кафедральних костелів), до 2-го

ніславом Шептицьким, спромоглися у стислі терміни збудувати новий мурований храм, освячення якого відбулося у вересні 1911 р.⁶ Своїми величними масштабами, модерним сплавом романоготичних форм і художнім оздобленням споруда костелу символізувала успішність не лише католицької громади, але й усього містечка, надавши його обліку нових рис європейської культури.

* * *

Перша світова війна й суспільний злам 1917–1920 рр. справили негативний вплив на функціонування римо-католицьких спільнот Фастівщини, територія якої не раз перетворювалася на арену бойових дій. Національно свідомою частиною населення краю, в тому числі місцеві римо-католики, проявила особливу активність у політичній і збройній боротьбі за незалежність України, заплативши за це важку ціну. Унаслідок людських втрат, спричинених війною та еміграцією, чисельність віруючих у римо-католицьких парафіях Фастова, Дідівщини й Мотовилівки почала скорочуватися.

Особливо негативно позначилася на становищі костелу, більшість віруючих якого не лише на Фастівщині, але й повсюди в Україні вважалися поляками, польсько-радянська війна 1920 р. Невдача східного походу Ю. Пілсудського спонукала заможні й освічені верстви польського населення, навчені попереднім досвідом «червоного» терору, до масового відходу на свою історичну Батьківщину. Так само опинилася в Польщі більшість священників чинних в Україні Луцько-Житомирської та Кам'янець-Подільської єпархій РКЦ. Без душпастирів залишилися майже всі парафії Київщини, Східної Волині та Поділля.

класу було віднесено 13, до 3-го — 49 (у тому числі житомирського кафедрального костелу), до 4-го — 76 і до 5-го класу — 100 парафій. Серед останніх опинився Фастів, укупі з найменшою та найбільшою за чисельністю віруючих сільськими римо-католицькими спільнотами — Старої Ушиці (206 осіб) і Мурафи (9079 осіб). 22 громади Правобережної України функціонували, не здобувши офіційного визнання світської влади, як філії інших парафій (серед таких була й громада храму Св. Миколая в Києві).

Так, у Києві з двадцяти двох священників, які впродовж 1918–1920 рр. працювали в римо-католицьких парафіях і законовчителями в навчальних закладах, після відступу поляків залишилося лише шестеро. У Київському деканаті (парафії Біла Церква, Бишів, Василів, Канів, Макарів, Мотовилівка, Рокитно, Ржищів, Фастів) наприкінці 1920 р. не залишилося жодного священника, і ніхто з них після війни не повернувся на підконтрольну більшовикам територію⁷.

Після кс. Леона Заленського, який очолював фастівську римо-католицьку парафію п'ять років і помер унаслідок хвороби 4 березня 1918 р.⁸, за короткий період змінилося кілька священників. Зокрема, працював кс. Броніслав Галіцький, який у травні 1920 р. влаштував у костелі урочистості на честь вступу до Фастова військ Ю. Пілсудського, а через місяць разом із ними назавжди залишив це місто. Відновлюючи пастирське обслуговування католиків Київщини, Теофіл Скальський — генеральний вікарій частини Луцько-Житомирської єпархії, що опинилася в межах УСРР, у серпні 1920 р. призначив священника Франциска Буяльського⁹ на посаду адміністратора парафії Фастова, додатково доручивши йому опікуватися католиками Дідівщини.

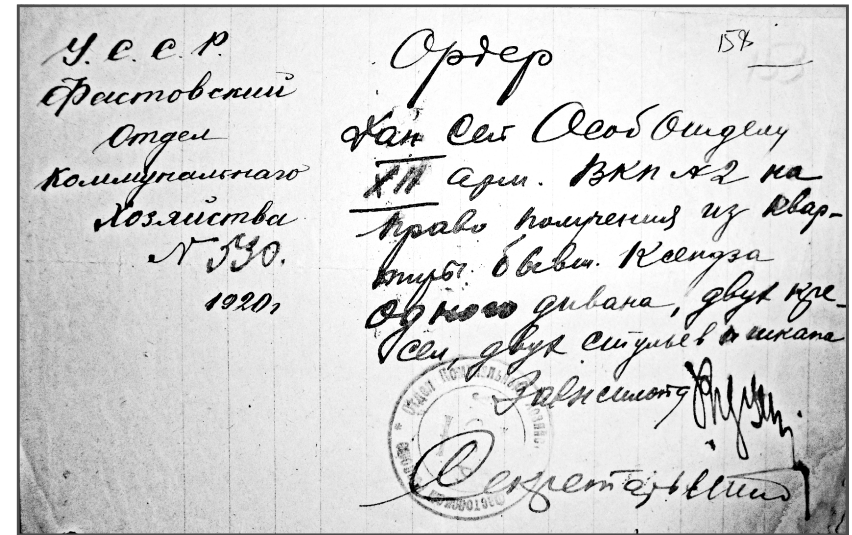
Отець Буяльський, який до цього служив вікарієм київського костелу Св. Олександра, приступив до праці у Фастові без перешкод із боку місцевих органів більшовицької влади. Але в

⁶ До побудови нового костелу фастівська латинська парафія мала у своєму користуванні дерев'яний храм, що постав у 1791 р. на місці спального гайдамаками в 1768 р.

⁷ Улітку 1920 р. з найближчих до Фастова римо-католицьких парафій евакуювалися разом із польськими військами кс. Болеслав Петкевич (Мотовилівка), кс. Станіслав Бартошевич (Дідівщина), кс. Кароль Луцек (Біла Церква), кс. Домінік Кузьминський (Макарів).

⁸ Див.: Роки надії: 100-річчя храму Воздвиження Святого Хреста у Фастові (1911–2011). – Фастів, 2011. – С. 20.

⁹ Франциск Буяльський (1891 р., с. Янівка Старокостянтинівського пов. Волинської губ. — 1958 р., м. Варшава). Детальніше про нього див.: Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2.

Ордер Фастівського відділу комунального господарства на отримання меблів з помешкання ксьондза Особливим відділом 12-ї армії РСЧА. 1920 р.

прикостельному будинку, де він поселився, не було меблів і багатьох потрібних речей — їх реквізували співробітники особливого відділу червоноармійської частини, яка зайняла місто¹⁰. Крім виконання своїх безпосередніх обов'язків, священник відновив роботу польської школи, що легально функціонувала з 1917 р., займаючи частину садиби ксьондза. Тут також надавався тимчасовий притулок для польських жовнірів, які восени 1920 р. шляхами Київщини пробиралися з оточення на захід. Унаслідок цього персона ксьондза опинилася в полі зору місцевої ЧК, що змусило його з кінця жовтня 1920 р. перехову-

¹⁰ Забравши з плебанії майно, чекісти вручили присутній при цьому вчительці польської школи М. Гржелецькій ордер на його вилучення. Під час здійсненого органами НКВД арешту й обшуку М. Гржелецької у січні 1930 р. цей документ було виявлено серед її особистих паперів (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України [далі – ЦДАГО України], ф. 263, оп. 1, спр. 3773-ФП).

ватися по сусідніх селах, а дві парафії знову залишилися без духовної опіки.

Володіючи інформацією про смертні вироки, що винесла «чрезвычайка» кільком представникам римо-католицького духівництва, керівник єпархії кс. Т. Скальський не легковажив долею свого підлеглого. До того ж у нього був власний досвід перебування у чекістській в'язниці й переховування від загрози з боку охоронців більшовицької революції. Генеральний вікарій не вимагав, щоб Ф. Буяльський повернувся до Фастова, проте, уважаючи страх фастівського настоятеля надмірним, наполіг, щоби той вийшов з укриття, де перебував чотири місяці, та легалізувався у Сквирі. Натомість до Фастова у грудні 1920 р. було скеровано досвідченого священика Франциска Андрушевича¹¹, наступні дев'ять років життя якого минуть у цьому місті.

Це був початок системного перетворення суспільства, включно зі сферою релігії і визнань. Отець Ф. Андрушевич належав до священнослужителів РКЦ, які намагалися адаптуватися до нових обставин, викликаних реалізацією релігійної й церковної політики комуністичного уряду. Залишившись без повноцінної ієрархії і більшості своїх колег, а також звичного інтелектуального й культурного середовища та джерел фінансування, вони почали докладати зусиль задля відновлення й нормалізації діяльності римо-католицьких громад у несприятливому політико-правовому полі, в умовах усіляких обмежень і заборон.

Свій свідомий вибір, зроблений 1920 р., кс. Андрушевич через 10 років на допиті в ГПУ охарактеризував такими словами:

«Я не виїхав у Польщу разом із польськими військами, які відступали, винятково тому, що вважав, що мені, як ксьондзу, потрібно залишитися в Україні, де я буду більш корисним польському населенню, ніж у Польщі, тим більше, що багато хто з ксьондзів, піддавшись паніці, виїхали до Польщі, залишивши свої парафії напризволяще. Залишаючись тут, я керу-

¹¹ Франциск Андрушевич (1880 р., с. Яблунівка Летичівського пов. Подільської губ. — 1938 р., м. Ковель). Детальніше про нього див.: Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2.

вав винятково своїми особистими переконаннями і ніяких вказівок від вищого духовного керівництва щодо цього не отримував»¹².

Він несхвально поставився до вчинку колег, які за дуже складних обставин, проте з власної волі опинилися далеко від своїх парафій:

«На виїзд цих ксьондзів я дивився, як на панічну втечу людей, які забули свій обов'язок служителів релігійного культу»¹³.

Відразу після прибуття до Фастова перед о. Андрушевичем постала проблема з помешканням, оскільки в результаті реалізації більшовицького декрету про націоналізацію церковного майна місцева адміністрація вже встигла «усуспільнити» садибу парафіяльного священика¹⁴. У частині прикостельного будинку, як і раніше, функціонувала польська школа та квартирували її вчителі, решта була зайнята якоюсь комендатурою. Упродовж двох місяців священикові надавали притулок парафіяни, згодом комендант таки дозволив йому поселитися у двох кімнатах плебанії.

Зовнішні нововведення, що втрутилися в діяльність римо-католицької спільноти, не обмежувалися відчуженням церковної власності. Несподіваними для віруючих і духівництва стали як вимога офіційної реєстрації парафій, так умови дотримання цієї процедури. Задля легалізації релігійної громади вимагалось, щоб двадцять її членів («двадцятка») поручилися за дотримання її офіційно затвердженого статуту. Очолювати парафію мав небачений раніше колективний орган — костельний комітет (синдикат). Ксьондз не мав права входити до складу «двадцятки» й костельного комітету, а також підтримувати відносини з державними органами задля вирішення питань парафії¹⁵. Особливий статус священика — голови парафії й ду-

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 25.

¹³ Там само, арк. 97 зв.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 3773-ФП, арк. 5.

¹⁵ Зазначене розпорядження стосувалося не лише католицької, а й інших церков, та поширювалося на всі підконтрольні більшовикам території.

ховного проводиря — радянським законодавством принижувався до рівня виконавця релігійних обрядів, якого винаймало офіційно зареєстроване об'єднання віруючих, так званого «служителя культу».

Нові порядки суперечили канонам католицизму, відтак не знайшли підтримки серед духовництва і віруючих. У відповідь влада продемонструвала свою готовність до примусових дій, зокрема намір відібрати храми, пристосувати їх для будь-яких інших потреб. Не чекаючи такого завершення конфлікту й, вочевидь, розраховуючи на те, що непорушно високий авторитет священників та відданість віруючих церкві нівелюють значення і вплив нововведень, римо-католики пішли на поступки радянській адміністрації.

Не стала винятком і фастівська громада РКЦ, до якої в кінці 1920 р. належало 2349 віруючих¹⁶ — переважно залізничників, робітників місцевих підприємств, ремісників та членів їхніх родин. Крім мешканців самого містечка, до костелу, як і раніше, учащали селяни-католики, однак не лише фастівської, але вже й інших, ближчих і віддалених парафій, що не мали своїх душпастирів. Відтепер фастівська римо-католицька спільнота складалася переважно з малописьменних і незаможних людей, які займалися важкою фізичною працею. Проте, як того вимагала влада, вони обрали «двадцятку» й костельний комітет, до складу якого ввійшло 10 осіб переважно старшого віку, інвалідів та пенсіонерів. До турбот о. Андрушевича належало, аби цей колективний орган не перетворився з формальності, що, як гадалося, існуватиме лише на папері й слугуватиме хіба що посередником у спілкуванні з комуністичною бюрократією, на осередок негараздів у парафії.

На Фастівщині в перші пореволюційні роки не згасав повстанський рух, більшовики затято зводили рахунки з усіма, хто чинив їм опір чи проявляв ознаки нелояльності, що позначилося на поведінці настоятеля місцевого костелу. У серпні 1919 р., ще за перебування в Києві, йому лише дивом вдалося уникну-

¹⁶ Див.: *Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesium Luceoniensis et Żytomiriensis Anno Domini 1921. – Premisliae, 1921. – S. 33.*

ти страти у в'язниці ЧК за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Це, вочевидь, закарбувалося у пам'яті кс. Андрушевича й спонукало проявляти ще більшу обачність, зважаючи на ставлення більшовиків до духовництва польського походження. У Фастові він швидко познайомився з парафіянами у храмі й відвідував їхні домівки, у тому числі по селах і хуторах, проте спілкування відбувалося в межах виконання ним пастирських обов'язків. До найближчого оточення настоятеля ввійшли члени костельного комітету, органісти, учасники церковного хору¹⁷ й релігійних гуртків. Щоб не здобути репутацію дивака та самітника, ксьондз інколи влаштовував вечори гри у преферанс, збираючи за столом своєї вітальні представників місцевого «бомонду» — коменданта, лікаря, бухгалтера залізничної станції, секретаря районного суду. Він ввічливо перемовлявся з віруючими при випадкових зустрічах на вулиці, зрідка приймав запрошення взяти участь у родинних урочистостях і навіть пікніках-маївках, що влаштовувалися католицькою молоддю в лісі під Фастовом. На свята вдома у ксьондза збиралися півчі на чаювання, що супроводжувалося співами й грою на роялі. Гуртуючи навколо себе парафіян, він, проте, тримав дистанцію, чим підтверджував реноме стриманої й обережної людини.

У Фастові до Ф. Андрушевича ставилися по-різному. В очах багатьох, і не лише своєї пастви, він був стараним пастирем, взірцем шляхетної поведінки. Водночас йому не бракувало недобррозичливців — насамперед тих, хто сприйняв більшовицькі ідеї й почав їх утілювати у життя, обійнявши посади на різних

¹⁷ У 1923 р. до хору фастівського костелу, яким керував органіст Михайло Свінціцький, входили брати Олександр і Фаустин Зелінські, Ганна Чехович, В'ячеслав Млоцінський, Броніслав та його сестра Юзефа Пількевичі, Микола Полевський, дві дочки органіста — Марія і Казимира та ін. Через рік М. Свінціцький із родиною виїхав до Польщі, але хор продовжував функціонувати. Згодом хористи зазнали гоніння з боку радянської влади: у 1930–1931 рр. півчі-чоловіки опинилися в тюрмах, концтаборах і на засланні, в Юзефи Пількевич (Корженевської) були репресовані чоловік і троє братів, у 1937 р. було страчено Ганну Чехович (Лясоту) та ін.

щаблях владних інстанцій. Чимало таких виявилось й серед католиків. Дехто, публічно зрікшись релігії, продовжував таємно виконувати обряди, звертаючись до послуг душпастира. Щирість релігійних почуттів, як і благі наміри цих людей, були сумнівними, що породжувало напругу в їх взаєминах зі священником. До іншої категорії невдоволених належали парафіяни, які затаїли злість на ксьондза за його суворе реагування на випадки аморальної поведінки, а його «спасенні» напучування сприймали як втручання в особисте життя. У другій половині 1920-х рр., відчувши на собі надмірну увагу влади, і помітивши, що вона намагається скористатися будь-якими непорозуміннями й конфліктними ситуаціями в релігійній спільноті, він припинив організовувати дозвілля католицької молоді й почав провадити замкнутий спосіб життя, особливо уникаючи розмов про політику.

Власні побутові труднощі ксьондз намагався подолати, зайвий раз не турбуючи свою паству. Прибувши у Фастів, він оголосив у костелі, що відмовляється від платні й просить громаду взяти на себе лише утримання його помешкання¹⁸. У голодному 1922 р. о. Андрушевич двічі отримав допомогу з Ватикану через Польську місію з оптації й репатріації населення, що знаходилася в Києві. Першого разу йому перепали чоботи, вдруге — продукти харчування (борошно, рис, згущене молоко, жири)¹⁹. У 1923 р. він почав клопотатися про польську візу, щоб полікуватися й побачитися з рідними (у Польщі мешкали його брати й сестри, які виїхали з України після війни 1920 р.). Поліпшити стан здоров'я йому в 1926 р. допомогло втручання київських хірургів²⁰, а закордонна подорож так і не відбулася, хоча віза була видана. Священик пояснив, що залишився вдома через відсутність коштів на поїздку, проте справжня причина, як виявилось, крилася в іншому: о. Андрушевичу, коли він звернувся по візу до Польської місії в Києві, не сподобалася настирливість декого з працівників цієї установи, з якою вивідувалися

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61464-ФП, арк. 51 зв.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 19.

²⁰ Там само, арк. 11.

відомості про поведінку більшовицької влади на Фастівщині й політичні настрої його парафіян. Контакти такого ґатунку для нього були неприйнятними, і ксьондз відмовився не лише від них, але й від наміру відвідати рідню в Польщі.

Крім виконання пастирських обов'язків, о. Андрушевич, усвідомлюючи, що майбутнє спільноти залежить від релігійного виховання дітей, багато уваги надавав катехізації — навчанню основам католицького віровчення. Регулярно на заняття у священника збиралося по 15–20 дітей. Завдяки допомозі вчителів польської школи у Фастові щороку до першого причастя ставало близько 70 підготовлених вихованців. Але налагоджена система релігійного виховання протривала недовго. Радянська влада категорично заборонила групову катехізацію й з 1923 р. почала жорстко карати священників та вчителів за недотримання цього табу. Загальнодержавна кампанія з усунення із закладів освіти духовних осіб, релігійної символіки й публічних проявів релігійності докотилася й до Фастова. Після того, як інспекція райвно виявила, що в одному приміщенні з польською школою знаходиться помешкання ксьондза, директора цього навчального закладу Марію Гржелицьку²¹ понизили до посади рядового педагога, а священника виселили. Наступного, 1924 р., цю вчительку було звинувачено у вихованні учнів у «польському національно-релігійному дусі», звільнено зі школи й відмовлено у службовій квартирі.

Майже всі вчителі-помічники кс. Андрушевича, не сприймаючи більшовицьких цінностей та уникаючи переслідувань за дотримання інших поглядів, у 1923–1925 рр. виїхали до Польщі в рамках міжурядових угод між радянськими республіками і II Річчюпосполитою про оптацію і репатріацію населен-

²¹ *Марія-Аполонія Казимирівна Гржелицька* (1887 р., с. Зеленки Варшавської губ. – ?) нар. в родині залізничника, закінчила дворічні педагогічні курси у Варшаві. В Україну прибула з м-ка Ожарова Борженцької гміни, що поблизу Варшави. Під час Першої світової війни була вихователькою у притулку для польських дітей-біженців попервах у м. Славути Волинської губ., а з вересня 1915 р. — у Києві. Із кінця 1917 р. поселилася у Фастові, де працювала вчителькою польської школи, організованою товариством «Мацеж школьна».

ня. Тоді ж під їхнім впливом з Фастівщини емігрувало багато дітей і підлітків із католицьких родин, частина — разом з учнями польської школи-інтернату, що знаходилася в Києві і в повному складі відбула до Польщі в 1923 р., інші поодиночі, із родичами та знайомими. Батьки, залишаючись у радянській Україні, наважувалися відправляти своїх неповнолітніх дітей за кордон, уважаючи, що там вони здобудуть гідну освіту й виховання та матимуть більше перспектив, ніж у країні «диктатури пролетаріату». Ксьондз Андрушевич сприяв в організації виїзду дітей, надаючи необхідні для оформлення польських віз позитивні характеристики й довідки про належність до парафії.

Попри те, що радянське право дозволяло здійснювати релігійне виховання дітей лише в межах родин, священник не полишав займатися катехізацією юних парафіян. Заняття провадилися таємно, не групами, як раніше, а в індивідуальному порядку, і не у приміщенні костелу чи польської школи, а у саду, домітках віруючих. Отцеві Андрушевичу продовжувала допомагати безробітна вчителька М. Гржелецька, яка, залишаючись у Фастові, приватно навчала дітей, чиї батьки не довіряли методам навчання і виховання радянської школи²².

Авторитет, яким користувався о. Андрушевич, дошкуляв партійним функціонерам і ЧК. З особливими ревностями за ксьондзом спостерігав актив, який намагався «советизувати» місцевих етнічних поляків. 28 серпня 1925 р. завідуючий польським бюро при Білоцерківському окружному комітеті КП(б)У звернувся до ГПУ з листом, в якому інформував про діяльність священника:

«Цим Польбюро окрпаркому повідомляє Вам про те, що 9 серпня 1925 р. у фастівському костелі з амбони ксьондз Андрушевич намагався вселити віруючим шовіністичний і антирадянський погляд, не кажучи вже про те, що говорив, що не слід читати свистків (газет) і книг. Необхідно звернути увагу на його промову, хоча б ось на що: "Пам'ятайте, якщо вам

доведесть звітуватися перед Польщею, то, щоб вам не посоромитися, що ви хороші поляки-католики". Ці слова говорять про те, що ксьондз дає зрозуміти, що, мовляв, коли прийдуть поляки, то ви повинні показати, що з більшовиками нічого спільного не мали. Моя думка: необхідно посилати Вам людину, яка володіє польською, в костел, щоби можна було прияти до відповідальності за такі виступи»²³.

Донос потрапив за адресою й був належно поцінований, отримавши офіційну реєстрацію та гриф «Цілком таємно».

У 1926 р. до ГПУ надійшов черговий «сигнал» про діяльність фастівського ксьондза та його оточення. У поданому анонімним «членом комнезаму» списку восьми мешканців Фастова, які, згідно з його висловом, «чекають пана Пілсудського», на першому місці значився Ф. Андрушевич. На думку інформатора, провина його перед радянською владою полягала в тому, що він мав у Польщі родичів, з якими листувався «умовними словами». Окрім цього, пильний активіст повідомляв, що ксьондз у своїй парафії веде облік членів партії, комсомолу і комнезаму, щоб видати їх у разі приходу поляків. Крім священника, до списку нелояльних осіб було занесено голову костельного комітету Антонія Тхоржевського та його члена Владислава Калиновського, і навіть жінку, яка не хотіла, щоб її діти навчалися в радянській школі. Цих та ще кількох людей у доносі було названо «пособниками» священника у збиранні інформації про більшовицький актив²⁴.

Поки комуністичні спецслужби таємно збирали відомості про настоятеля фастівської римо-католицької парафії, місцевий партійний актив докладав зусиль, щоб ускладнити життя цього священника. Його було обкладено високими податками і, як вже зазначалося, виселено з плебанії, тому він мешкав у скромній орендованій квартирі в будинку з багатьма сусідами²⁵. Улаштувалися всілякі провокації і хуліганські витівки щодо його пастви, як, приміром, на Великдень 1929 р., коли

²² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 3773-ФП, арк. 50 зв. – 51.

²³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 15.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 6-6 зв.

²⁵ Цей будинок знаходився за адресою: Фастів, вул. Базарна, 1.

віруючих, що йшли до костелу, перестривали групи атеїстів, відбираючи кошики з пасками. Не раз під час богослужіння комсомольці влаштовували навколо храму танці з криками і свистом, а під час хресних ходів, ледь не збиваючи з ніг віруючих, бігали між корогвами у шапках і з цигарками.

У деяких селах Фастівщини костели передавалися в оренду релігійній громаді без прилеглої території, що ускладнювало доступ віруючих до храму. Як висловився з цього приводу кс. Андрушевич, доводилося «хоч у повітрі літати»²⁶. Храми залишалися без нагляду або погано охоронялися, через те, що місцева влада, «усуспільнивши» сторожки, зруйнувала їх або використовувала не за призначенням. Не раз до костелів вчашали злодії, але держава змушувала відшкодовувати завдані збитки не винуватців, а релігійну громаду. У Мотовилівці, куди о. Франциск їздив, щоб надавати духовні послуги католикам, за потурання сільради було зруйновано цегляну огорожу храму й розкрадено сакральне начиння, після чого влада висунула претензії до ксьондза, що він не найняв сторожа і не забезпечив охорону. Держава анулювала угоду про здачу костелу в оренду релігійній громаді, хоча віруючі компенсували заподіяні зловмисниками збитки.

Фастівська католицька громада весь час відчувала, за висловом однієї віруючої, «сильний натиск на релігію з боку радвлади». Коли ксьондз збирав костельну раду, а це щотижня відбувалося в домівці А. Осенка,

«розмови провадились, вірніше, зводились щоразу до пошуків способів утримати громадою костелу і про організацію віруючих на захист костелу»²⁷.

Інших способів відстоювання інтересів парафії, крім апелювання до вищих органів влади, ніхто не пропонував.

На початку 1929 р. до Фастова прибув ще один священник — Йосип Ковальський, який мав розділити з кс. Андрушевичем

тягар обов'язків з обслуговування кількох парафій. Новопризначеному вікарієві, який щойно здобув духовну освіту, за допомогою зв'язків настоятеля без ускладнень вдалося отримати реєстрацію в місцевих органах влади²⁸, і 13 січня 1929 р. фастівський костел став місцем першого його богослужіння. Поява ксьондза-помічника, маючи на меті полегшення праці настоятеля, насправді зайвий раз привернула увагу радянських спецслужб, оскільки кс. Й. Ковальський був випускником нелегальної семінарії при київському костелі Св. Олександра, що з ініціативи й під керівництвом Т. Скальського таємно готувала кількох осіб до прийняття духовного сану. Висвячення Й. Ковальського лєнінградським єпископом РКЦ також відбулося без відомої комуністичної адміністрації. ГПУ вистежило ці несанкціоновані дії, що були лише відчайдушною спробою поповнити катастрофічно поріділі ряди римо-католицького духовництва, та відповіло жорсткими репресивними заходами. 15 червня 1929 р. Й. Ковальського було заарештовано й доправлено до Київського окрв'їдділу ГПУ УСРР²⁹. Священника Казимира Наскренцького, який керував підпільною семінарією з часу арешту Т. Скальського в 1926 р., також було кинуте за ґрати. Те саме сталося і з його підопічними-семінаристами.

Ксьондза Андрушевича теж не минули неприємності, пов'язані з арештом Й. Ковальського. 13 червня 1929 р. у квартирі, де мешкали обидва священники, прибули чекісти з обшуком і наміром арештувати вікарія, але, не заставши його вдома, натомість забрали до в'язниці кс. Андрушевича. Його відпустили лише 10 липня, після майже місяця перебування в Білоцерківській в'язниці, проте, як виявилось, ненадовго. 19 липня 1929 р. працівники Білоцерківського відділу ГПУ знову затримали о. Андрушевича під приводом, що нібито ночами в костелі відбуваються «таємні наради поляків». Як учасника цих нарад слідом за ксьондзом, 26 липня 1929 р. було ув'язнено члена костельного комітету, бухгалтера райвиконкому В'ячесла-

²⁸ Naskręcki K., ks. Z zapisków i ze wspomnień Żytomierzanina. – Kraków, 2011. – S. 288–289.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61468-ФП, арк. 10.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 42.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64753-ФП, арк. 48.

ва Млоцінського³⁰. Ксьондза тримали в камері, не оформляючи відповідних паперів, аж поки арешт не «узаконили» ухвалою 2 серпня 1929 р. Так було відкрито карну справу за звинуваченням у «шпигунстві». Провина священика визначалася стисло і загально: «Передавав різні відомості за кордон»³¹.

Перший і єдиний допит Андрушевича відбувся через шість тижнів після арешту — 28 серпня 1929 р. Чекісти цікавилися подробицями його біографії, духовної кар'єри, колом знайомих, контактами з працівниками консульств Польщі та Німеччини. Священик запевнив, що не підтримує знайомства з іноземними дипломатами, а востаннє відвідував Польську місію в Києві 1923 р., коли клопотався про візу з метою лікування.

Віруючі юрбами збиралися під храмом, вимагаючи від костельної ради виступити на захист душпастира. Релігійний актив на чолі з А. Осенком і справді не залишив о. Андрушевича в біді. Член костельної ради Марія Млоцінська постійно возила в Білу Церкву продуктові передачі для ув'язненого ксьондза. Усвідомлюючи необхідність кваліфікованої юридичної допомоги, костельна рада відрядила парафіянку Вікторію Русецьку в Київ до адвоката, котрий не раз допомагав фахівським католикам відстоювати інтереси релігійної спільноти від зазіхань радянської бюрократії. Для переговорів про подальші дії й узгодження тексту клопотання про звільнення Андрушевича у цього захисника побував також А. Осенко. Не відразу, а через кілька тижнів роздумів, юрист, не гарантуючи позитивного результату, усе-таки погодився взяти на себе турботи у цій непростій справі. А невдовзі він, натякаючи на власні особливі знайомства й зв'язки, повідомив фахівчанам, що в їхнього душ-

³⁰ Це був перший арешт В. Млоцінського, який завершився звільненням наприкінці вересня 1929 р. Удруге він потрапив за ґрати в кінці січня 1930 р. і вийшов на волю 6 лютого того самого року, утретє перебував в ув'язненні впродовж одного місяця — з 3 квітня 1930 р., у четверте — з 15 жовтня по 12 листопада 1930 р. Уп'яте його було заарештовано 24 листопада 1930 р., після чого на 10 років ув'язнено в концтаборах Крайньої Півночі СРСР.

³¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 7.

пастира існує цілком реальна можливість вийти на волю, але за однієї умови — сплати великої суми грошей.

Адам Осенко скликав костельну раду, члени якої одностайно пристали на те, щоб ксьондза виручити за будь-яку ціну. Необхідна сума — попервах 500, а згодом ще 300 руб., була швидко зібрана і вручена захисникові. За два-три дні по тому кс. Андрушевич і справді повернувся додому.

Звільнення з тюрми відразу після вищезгаданого допиту стало для священика абсолютною несподіванкою, але, повернувшись до Фастова, він дізнався про викуп, який за нього заплатили парафіяни. З 30 серпня 1929 р. він продовжив свою працю в костелі. На запитання віруючих про причини його арешту Андрушевич відповідав, що вони йому невідомі. Так само ані костельна рада, ані він сам не здогадувалися про приховані обставини цього дивовижного звільнення і про роль, яку відвела ксьондзові таємно-вивідувальна служба ГПУ, намагаючись використати у своїй вельми складній операції проти консульства Польщі в Києві. Зважаючи на резонанс, викликаний арештом К. Наскренцького, який був не лише настоятелем київського костелу Св. Олександра, але й апостольським адміністратором РКЦ, чекісти очікували, що польські дипломати шукатимуть серед партійно-державної номенклатури УСРР осіб, які допоможуть визволити впливового ксьондза. ГПУ прагнуло скористатися цією ситуацією для запровадження в консульство свого агента «Александрова». Ним був компартійний функціонер, який підтримував знайомство з кс. Андрушевичем і не раз демонстрував свою лояльність, залагоджуючи костельні справи в органах влади. За задумом чекістів, фахівський настоятель мав рекомендувати цього можновладця полякам як людину, варту їхньої довіри. Непомітно впливаючи на оточення Андрушевича, ГПУ намагалося вселити йому думку про необхідність звернення до послуг «Александрова» заради звільнення о. Наскренцького. Однак укотре спрацювала природна обережність Андрушевича, який на вмовляння віруючих поїхати до Києва і познайомити партійця з працівниками консульства відповів категоричною відмовою:

«Я цю справу поховав і втручатися не хочу»³².

Хитромудро закроєна чекістська операція зірвалася і 27 листопада 1929 р. зі столичного Харкова до Білоцерківського окр-відділу ГПУ надійшов наказ «зняти», тобто заарештувати фас-тівського ксьондза. 30 листопада 1929 р. співробітники ГПУ здійснили в його помешканні обшук і, виявивши нічого не вар-те «листування на двох аркушах», забрали Андрушевича до Білої Церкви³³. 10 грудня 1929 р. оскарженого з матеріалами його справи було передано в Київ, до рук чекіста на прізвище Лютий.

Протокол першого допиту ксьондза датовано 11 грудня 1929 р. У відповідь на запитання, як він ставиться до радянсь-кої влади, Ф. Андрушевич насамперед заявив, що він —

«людина релігійна, яка за мету свого життя обрала служіння ідеї римо-католицької церкви і прагнення якомога ширше роз-повсюджувати цю ідею»³⁴,

а далі дозволив собі відверто й розлого висловити власну оцін-ку комуністичної дійсності. На його думку, стосовно соціаль-них проблем у нього «точок дотику з політикою радвлади мало». Не приховував, що більшовики «вдарили» по матеріаль-ному добробуту як його особистому, так і всієї церкви, оскільки після революції похитнулося становище заможних верств, що цей добробут створювали. А незаможні парафіяни, хоч і не від-чули негативного впливу радянської влади, але в результаті антирелігійної пропаганди відсахнулися від віри. Через це кост-ел, існуючи на пожертвування віруючих, почав потерпати від матеріальних труднощів. Андрушевич підкреслив, що зубо-жіння духівництва посилювалося внаслідок обкладання висо-кими податками.

Водночас о. Франциск відзначив, що найбільше його тур-бують проблеми аж ніяк не матеріального порядку, а «голов-не своє тертя з політикою радянської влади» вбачав у сфері

³² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61464-ФП, арк. 15.

³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 4.

³⁴ Там само, арк. 5–5 зв.

релігії. На думку священника, релігійна політика більшовиків повністю суперечила римо-католицькому вченню, яким він керувався:

«І в питаннях соціальних, і в релігійних політика радвлади є прямо протилежною моїм ідеям, і мої принципові погляди йдуть врозріз з самим фактом існування радвлади, оскільки радянська влада за своєю суттю перешкоджає поширенню ідей римо-католицької церкви. Через це знищення причин, які перешкоджають поширенню моїх ідей, тобто радянської влади, є для мене бажаним. Усе викладене вище характери-зує винятково тільки мої внутрішні переконання, а оскільки існує конституція, яка до певної міри гарантує релігійні пере-конання, то я у своїй діяльності намагався дотримуватися саме рамок цієї конституції. Відстоюючи свої ідеї, я діяв винятково в рамках конституції — легальними способами, і ні до яких нелегальних методів і дій не вдавався»³⁵.

Ксьондза весь час тримали в камері-одиначці й продовжу-вали допитувати напередодні та в день Різдва (23 і 25 грудня 1929 р.), по одному разу — у січні й лютому 1930 р., по три ра-зи — 2 і 6 березня, по два рази — 7, 9, 21, 23 березня, по одному разу — 24, 26, 27, 28 і 29 березня та 8 квітня і, насамкінець, чотири дні безперервно — 14–17 квітня 1930 р.

Тримісячне перебування Андрушевича за ґратами заднім числом оформлялося постановою про обрання запобіжного за-ходу (утримання в Київській в'язниці) з дивовижною датою — 30 лютого 1930 р.³⁶ Таке, по суті, нелегальне з огляду на вимо-ги радянського права утримання в'язня під вартою і подальша підгонка документів були звичним явищем у ГПУ, співробіт-ники якого перебували поза будь-яким державним і громадсь-ким контролем.

Весь цей час чекісти вимагали від арештанта визнання ін-кримінованого йому «шпигунства». У відповідь він заявляв, що як священник протидіяв антирелігійним заходам радянської влади, а також у 1921–1923 рр. видавав довідки парафіянам,

³⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 5 зв.

³⁶ Там само, арк. 39.

які вирішили виїхати в Польщу, але не скоював злочинів і не йшов на поступки перед власним сумлінням:

«Роль донощика чи шпигуна вважаю несумісною з моєю гідністю служителя релігійного культу»³⁷.

Не приховуючи, що вважає себе патріотом Польщі, він однак зауважував, що нікому не дозволяв зіграти на його патріотичних почуттях, щоб втягнути у шпигунську чи політичну діяльність³⁸. Ксьондз, не поступаючись своїми принципами, категорично відмовився повідомляти прізвища осіб, що входили до складу релігійних гуртків при костелі. Пояснив, що діяльність цих гуртків мала суто релігійний характер і їх члени не знали, що за відвідування можуть бути піддані репресіям.

ГПУ, попри відсутність будь-яких доказів провини Андрушевича, ухвалило постанову про провадження справи за ознаками злочину, передбаченого статтями 54-4 та 54-11 Кримінального кодексу УСРР, і початок «необхідних слідчих дій». У підсумку фастівського настоятеля було віднесено до «контрреволюційної групи католицького духовництва, яку очолює ксьондз-адміністратор Наскренький». Було ухвалено притягнути його до відповідальності за те, що він нібито

«провадив контрреволюційну діяльність, спрямовану на шкоду радянській владі та на допомогу Польщі, яка прагне шляхом окупації відторгнути від СРСР частину України, а крім того, займався збиранням шпигунських відомостей, що пересілались ксьондзом Наскреньким у Польщу за завданням останньої»³⁹.

21–27 червня 1930 р. Ф. Андрушевич із групою римо-католицьких священників і мирян постав перед Верховним Судом УСРР у так званій «Справі польської контрреволюційної і шпигунської організації на Правобережній Україні». Це були апостольські адміністратори РКЦ К. Наскренький і Я. Свідерський та 8 підлеглих їм ксьондзів — Я. Левінський, Ю. Мйодушевсь-

³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68067-ФП, т. 37, арк. 61.

³⁸ Там само, арк. 59.

³⁹ Там само, арк. 99–99 зв.

кий, Ф. Забуський, А. Скальський, Я. Ладиго, З. Квасневський, Р. Шишко, Ф. Чирський, а також 20 віруючих обох статей із різних парафій Київщини, Волині та Поділля⁴⁰. Оскільки розгляд справи здійснювала надзвичайна сесія суду в режимі закритого слухання, що не передбачало, згідно з нормами радянського судочинства, участі захисту оскаржених, то винесення якнайсуворішого вироку було прогнозованим. Щодо Андрушевича, як і шістьох інших ксьондзів, суд погодився з усіма пунктами обвинувачення та призначив найвищу міру соціального захисту у вигляді розстрілу, щоправда, відразу замінивши його на 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах і 5 років позбавлення прав. Засуджений священник попервах відбував покарання на Соловецьких островах, згодом його було переміщено в Котлас, а пізніше до політичного ізолятора в Ярославлі.

Помічникові кс. Андрушевича — о. Й. Ковальському довелося пройти схожим шляхом. Ордер на його арешт не оформлявся, затримання, обшук і доправлення до Києва здійснили, виконуючи вказівку Білоцерківського окрвідділу ГПУ, співробітники фастівської міліції⁴¹. Через 3 дні після арешту, 18 червня 1929 р., контррозвідальне відділення Київського окрвідділу ГПУ винесло стосовно кс. Ковальського дві ухвали — про притягнення до слідства як обвинуваченого і про обрання запобіжного заходу після висунення обвинувачення. Хоча у зазначених документах вина ксьондза була вже визначена: «Здійснення ворожої проти СРСР діяльності»⁴², проте вперше його було допитано на півроку пізніше — 31 грудня 1929 р., і це був єдиний допит Й. Ковальського, який весь час після арешту перебував в ув'язненні. Обвинувальний висновок у його справі не мав дати, хоча був завіреним виконавцями-співробітниками

⁴⁰ «Справа польської контрреволюційної і шпигунської організації на Правобережній Україні» більше відома з її неофіційної назви як «Справа ксьондзів». Детальніше див.: *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2.*

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61468-ФП, арк. 10.

⁴² Там само, арк. 15 зв. – 16.

контррозвідувального відділення, затверджений начальником Київського окрвідділу ГПУ УСРР, а також узгоджений підписом прокурора Київської області.

Провина о. Ковальського полягала в тому, що він був вихованцем підпільної духовної семінарії, яка, за твердженням чекістів, була «організована за директивами з Польщі» та функціонувала на кошти, що надходили з цієї країни. Інші пункти обвинувачення — зв'язки з польським консульством у Києві і «контрреволюційна робота» за завданнями цієї іноземної установи. Посилаючись на зібрані агентурним шляхом відомості, слідчі ГПУ переконували, що

«Ковальський у Фастові здійснював запеклу антирадянську агітацію серед парафіян костелу»⁴³.

Усе назване кваліфікувалося як злочини, скоєння котрих каралося, згідно з артикулом 54-10 Кримінального кодексу УСРР, а справа передавалася на розгляд судової трійки при колегії ГПУ УСРР. 12 травня 1930 р. цей позасудовий орган виніс ухвалу про ув'язнення Й. Ковальського в концтаборі терміном на 10 років⁴⁴.

Репресії проти римо-католицьких священників у 1929–1930 рр. щоразу супроводжувалися арештами найближчого їх оточення. Розрахунок чекістів полягав, зокрема, в отриманні від цих арештантів, яких влада називала «костельними активістами» або «костельниками», свідчень, що компрометували б їхніх душпастирів, релігійні громади та РКЦ у цілому. Попередньо ув'язнивши сотні осіб, ГПУ включило до згаданої вище «Справи ксьондзів» лише невелику їх частину, тоді як долю решти оскаржених того ж 1930 р. вирішували судові й позасудові органи різних інстанцій поодинці, або невеликими групами. Так сталося і з багатьма членами фастівської римо-католицької спільноти.

Одночасно з кс. Андрушевичем було заарештовано людей, які у серпні 1929 р. визволяли його з в'язниці — А. Осенка і В. Русецьку, ще раніше — мешканку Києва, парафіянку костелу Св. Олександра Ізабеллу Крижановську. З'ясовуючи канали над-

ходження коштів для викупу ксьондза, 1 січня 1930 р. Білоцерківський окрвідділ ГПУ влаштував допити й очні ставки членам фастівської костельної ради Леонові Протасевичу, Владиславові Калиновському, Пауліні Чайковській, Марії Млоцінській, Феліксові Качинському, а також віруючим, що внесли до парафіяльної каси великі суми грошей — Ганні Рокицькій та Іванові Бронецькому.

Із кінця 1929 р. в тюрмі перебували члени фастівського костельного комітету А. Тхоржевський і В. Млоцінський та ще багато парафіян, які регулярно відвідували богослужіння й брали активну участь у житті релігійної громади, серед них — Антон Гілевич, Йосип Закусило, Броніслав Пількевич, Михайло Сокольницький, Станіслав Травинський, Адольф Ходзинський, Іван Чехович. Ув'язнивши цих людей, ГПУ згодом розпорядилося їхніми долями по-різному, проте більше ніколи не випускало їх зі своїх рук.

Так, В. Млоцінського у січні–лютому 1930 р. протримали в буцегарні близько двох тижнів і відпустили, щоб знову, уже втретє, заарештувати 3 квітня 1930 р. За місяць перебування в Лук'янівській в'язниці Києва йому не було висунуто жодного звинувачення, про що він згодом зазначав у своїй скарзі до прокуратури:

«У чому підозрювали, я не знаю, оскільки допитів конкретного характеру не було, цікавилися моєю біографією»⁴⁵.

Вийшовши на волю, В. Млоцінський і не здогадуючись про свою провину перед радянською владою, не міг передбачити, що попереду на нього чекають нові арешти, допити й, зрештою, концтабір.

Його товариша Броніслава Пількевича⁴⁶ ГПУ ув'язнило 25 січня 1930 р. Єдиний запротокольований допит цього арештанта датовано 27 лютого 1930 р., але зміст документа свідчить, що насправді таких випадків спілкування Б. Пількевича зі слід-

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 64.

⁴⁶ Броніслав Адамович Пількевич — нар. у Фастові в 1901 р., поляк. Батьки — вихідці з місцевої безземельної шляхти, багатодітну родину

⁴³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61468-ФП, арк. 36–37.

⁴⁴ Там само, арк. 38.

чими було більше. Ішлося винятково про коло його знайомих, і як видно, чекістів найбільше цікавила персона настоятеля костелу. Пількевич не погодився, що належав до близьких знайомих священика, і не підтвердив, що о. Андрушевич рекомендував своїй пастві навчати дітей не в радянській школі, а віддавати на виховання польській учительці М. Гржелецькій. Він також заявив, що йому нічого невідомо про агітаційну діяльність ксьондза⁴⁷.

Через півтора місяці після арешту Б. Пількевича, 8 березня 1930 р., контррозвідальне відділення Київського окрвідділу ГПУ УСРР подало до колегії ГПУ УСРР обвинувальний висновок у його справі. У зазначеному документі стверджувалося, що цей робітник гуртував польську інтелігенцію і провадив «антирадянську агітацію». Оскарження акцентувало на тому, що Б. Пількевич належав до найближчого оточення кс. Андрушевича, під чиім керівництвом здійснював дії, кваліфіковані слідством як злочини, що підлягають покаранню за артикулом 54-10 Кримінального кодексу УСРР. Чекісти охарактеризували фастівського священика як організатора й керівника «польського контрреволюційного активу», пропагандиста ідеї «необхідності об'єднання поляків, виходячи з принципів 1772 року»⁴⁸.

На підставі вищезазначеного слідство визнало Б. Пількевича «соціально небезпечним елементом» і порушило клопотання про його покарання у вигляді п'ятирічного ув'язнення в концтаборі. Особлива нарада при колегії ГПУ УСРР 24 березня

(чотирьох синів і двох дочок) утримували, займаючись дрібною торгівлею. Освіту здобув у парафіяльній школі, екстерном — у чотирікласній початковій школі та в 1916–1920 рр. — технічній школі в Києві. Працював старшим робітником служби колії на залізничній станції Фастів. Після втрати батька в 1922 р. і матері — у 1926 р. спільно з іншими братами утримував неповнолітніх брата Мечислава і сестру Гелену. Був парафіянином фастівського костелу, з юних років співав у церковному хорі.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 271.

⁴⁸ Там само, арк. 272–273.

1930 р. задовольнила це клопотання, але призначила Б. Пількевичу не 5, а 3 роки виправних робіт у концтаборі⁴⁹.

Голову костельної ради А. Осенка тримали у в'язниці понад 5 місяців — із листопада 1929 по квітень 1930 рр. Якось упродовж трьох днів йому випало перебувати в одній камері з настоятелем київського костелу Св. Олександра К. Наскренцьким, який в 1920-х рр. кілька разів відвідував Фастівську парафію.

Крім мешканців Фастова, у справі кс. Андрушевича у січні 1930 р. було заарештовано М. Гржелецьку, яка, отримавши посаду педагога польської школи, із січня 1929 р. мешкала в с. Безпечне Великополовецького району Білоцерківської округи. Її звинуватили в тому, що вона заподіяла шкоду радянській владі, за вказівками настоятеля костелу виховуючи дітей у польському національно-патріотичному і релігійному дусі. Незважаючи на категоричне заперечення вчителькою цього висновку, їй було інкриміновано співучасть у «контрреволюційній організації», яка нібито діяла в УСРР під керівництвом католицького духівництва. Відтак контррозвідальне відділення Київського окрвідділу ГПУ, уважаючи, що перебування М. Гржелецької на території УСРР «є небажаним і небезпечним, оскільки не виключена можливість відновлення нею своєї минулої антирадянської діяльності», виступило з клопотанням

Броніслав Пількевич. 1930 р.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 247.

на 5 років ув'язнити її в концтаборі⁵⁰. Особлива нарада при колегії ГПУ УСРР вирішила по-своєму: 20 травня 1930 р. польську вчительку було звільнено з-під варти й на 3 роки вислано на схід України, до Старобільська⁵¹.

Унаслідок репресивних заходів, що застосовувало ГПУ УСРР упродовж кількох місяців 1929–1930 рр., римо-католицька спільнота Фастова залишилася без священиків та багатьох найвідданіших парафіян. Це був період активізації боротьби комуністичного режиму з релігією, яка провадилася у загальносоюзному масштабі й була націлена проти всіх церков і конфесій. Утиски та репресивні дії влади змінили лице і звичний спосіб життя фастівської католицької громади. Чисельність парафіян за роки більшовицького правління суттєво зменшилася й на початку 1930 р. становила 503 особи, але з них регулярно відвідували костел близько 300⁵². Ступінь зубожіння населення досяг такого рівня, що з усієї спільноти на потреби храму по 1 руб. щомісячно могли пожертвувати тільки 17–18 осіб, по 50 коп. — 25 осіб, а решта вносила по 15–40 коп. Зібрані кошти йшли на сплату податків, загальна сума яких у 1929 р. становила понад 800 руб., а також на винаймання квартири для священика (35 руб. щомісячно). Але, незважаючи на бідність своїх членів, римо-католицька парафія боргів перед державою не мала.

У костелі, який усе ще перебував у розпорядженні віруючих, за відсутності постійного священика богослужіння й обряди виконувалися лише зрідка. Щоб задовольнити духовні потреби католиків, до Фастова намагалися приїхати ксьондзи з інших парафій Київщини, однак заради цього доводилося долати багатоступеневу процедуру отримання дозволів від влади. Попервах релігійна громада мала отримати від свого рай-

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 3773-ФП, арк. 62–63.

⁵¹ Там само, арк. 65. У лютому 1933 р. М. Гржелецька, перебуваючи на засланні в Старобільську, знову була заарештована за звинуваченням у шпигунстві. Після двох тижнів в'язниці її було звільнено, справу припинено за недоведеністю звинувачення (див.: <http://www.reabit.org.ua/index>). Подальша доля М. Гржелецької залишається не з'ясованою.

⁵² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61464-ФП, арк. 51.

виконкому позитивну відповідь на порушене клопотання про дозвіл на запрошення священика. Вимагалася також санкція за місцем постійного проживання ксьондза на виїзд його за межі цього населеного пункту, де він мав знятися з реєстрації, а за місцем тимчасового перебування — зареєструватися. Повернення до своєї парафії обставлялося такими самими умовами. Крім цього, позитивний результат для католиків не гарантувався, навпаки, атеїстично налаштована радянська бюрократія навмисно затягувала розгляд клопотань і доволі часто відповідала на них відмовами та заборонами.

У грудні 1929 р. фастівські римо-католики вперше зустріли Різдво без душпастира. Лише через місяць, 24 січня 1930 р., до них прибув із Білої Церкви кс. Адольф Петкевич⁵³. Зареєструвавшись у райвиконкомі за колишньою адресою кс. Андрушевича⁵⁴, він розгорнув працю в костелі. Однак через два тижні, 6 лютого, фастівський візит ксьондза було перервано співробітниками держбезпеки, які вивезли його до Білоцерківської в'язниці, згодом — до місць позбавлення волі у Харкові та Києві. У травні 1930 р. колегія ГПУ УСРР, визнавши о. А. Петкевича винним в «антирадянській агітації», на 3 роки ув'язнила його в концтаборі на Крайній Півночі СРСР.

Незважаючи на сумний досвід своїх колег, до Фастова щонайменше двічі наважувався приїхати з Брусилова, що знаходився за 35 км, о. Леон Піотровський⁵⁵ — 24–27 лютого 1930 р.

⁵³ *Адольф Адольфович Петкевич* (1871–1933) нар. на Волині. Закінчив Житомирську римо-католицьку духовну семінарію, висвячений 1896 р. До революції 1917 р. служив у сільських парафіях Волині й Київщини. Після арешту у Фастові на період слідства був ув'язнений у Харкові та Києві. Відбув призначене 10 травня 1930 р. судовою трійкою при колегії ГПУ УСРР трирічне ув'язнення в північних концтаборах. Помер, перебуваючи на засланні в Архангельській обл.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 211.

⁵⁵ *Леон Валеріанович Піотровський* (1878–1937) нар. на Уманщині. Закінчив Житомирську римо-католицьку духовну семінарію, висвячений 1909 р. Служив у костелах Волині й Поділля, з 1918 р. — в Єлисаветграді, з 1924 р. — на Київщині. Заарештований ГПУ в 1932 р. і на 10 років відправлений до сибірських концтаборів, де був страчений 1937 р.

і на кілька днів улітку того самого року. Першого разу він зміг зареєструватися у квартирі кс. Андрушевича⁵⁶, а вдруге, вочевидь, отримавши там відмову, зупинився в домі члена костельного комітету вдови муляра Пауліни Чайковської⁵⁷. Відомо, що у фастівському костелі правилося й на храмове свято — 14 вересня 1930 р. Голова костельної ради А. Осенко постійно клопотався перед органами влади про дозвіл на прибуття ксьондзів з інших парафій. Найчастіше до Фастова вдавалося приїжджати священникові з Малина й, таким чином, богослужіння у храмі відбувалися більш-менш регулярно.

Періодична поява священників, проте, не забезпечувала невідкладні духовні потреби віруючих. Тим часом партійна організація наполегливо пропагувала обряди на комуністичний лад. Восени 1930 р. на католицькому кладовищі вперше відбувся похорон робітника депо без священника, але з червоними прапорами і духовим оркестром⁵⁸.

Арештом і ув'язненням кс. Андрушевича та групи парафіян влада не обмежилася. У 1930 р. було здійснено спробу зняти дзвони з костелу, які, згідно з офіційною версією, мали піти на виготовлення тракторів для новопосталих колгоспів. Однак клич загальнодержавної кампанії про переплавку церковних дзвонів на «орала» не здобув масової підтримки серед фастівчан. Навпаки, під час цієї інспірованої комуністами акції навколо костелу з протестом зібралися віруючі, які гуртом пішли до міськради з вимогою припинити втручання партійно-комсомольського активу у справи релігійної громади, завдяки чому частина дзвонів залишилася на місці. Організаторами тодішньої «волинки» жінок були парафіянки Кароліна Шклярська і Кароліна Ковальська.

Прояви непокорі і згуртованості католиків, їх рішучість у відстоюванні своїх інтересів викликали гостру реакцію влади. У жовтні 1930 р. більшовицькі спецслужби розгорнули проти фастівської римо-католицької спільноти нову операцію, що

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 211.

⁵⁷ Там само, арк. 57.

⁵⁸ Там само, спр. 61453-ФП, арк. 15.

тривала понад рік — до кінця жовтня 1931 р., і була спрямована на ліквідацію «антирадянської шпигунсько-диверсійної організації», що, за версією ГПУ, упродовж тривалого періоду діяла у Фастові під керівництвом кс. Ф. Андрушевича, маючи на меті «повалення радянської влади» і приєднання території України до Польщі. Центральними фігурантами справи, крім священника, мали виступати (у ролі його найближчих соратників і помічників) Б. Пількевич і В. Млоцінський.

Розробку цієї справи здійснювала група співробітників дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) ОГПУ Південно-Західної залізниці на чолі з І. Веселовим⁵⁹. Вони визначали коло підозрюваних і свідків, провадили арешти, обшуки, допити та інші дії, висували оскарження, що зрештою потрапили на розгляд судової трійки при колегії ГПУ УСРР.

У перебігу операції до слідства було притягнуто багато чоловіків і жінок різного віку та професій. Початок поклали працівники ДТВ ОГПУ залізничної станції Бобринська (м. Сміла), які 16 жовтня 1930 р. затримали машиніста водокачки станції Миронівка Семена Корженевського⁶⁰. Арешти тривали всі наступні місяці, за винятком січня 1931 р., а завершилися через півроку, 11 квітня 1931 р., затриманням мешканця Фастова Владислава Пількевича. Призвідців — кс. Ф. Андрушевича та Б. Пількевича — було відкликано з місць позбавлення волі, де вони відбували покарання за попередніми вироками, і за тисячі кілометрів — з Ярославля на Волзі та Кемі на Білому морі наприкінці грудня 1930 р. доставлено до Києва. У Фастові вкотре було заарештовано В. Млоцінського.

Чекісти діяли свавільно, в обхід і без того куцих формальностей, нерідко без ордерів і санкцій прокурора на арешт. Трап-

⁵⁹ *Іван Степанович Веселов (Дорофеев)* — чекіст із 1920 р., у 1930 р. обіймав посаду заступника начальника ДТВ ОГПУ Південно-Західної залізниці, в органах держбезпеки мав скандальну репутацію вкрай аморальної особи.

⁶⁰ Кількох людей, зокрема А. Ословського, було затримано й ув'язнено ще раніше — у вересні 1930 р., однак перебування їх за ґратами чекісти тривалий час не оформляли документально.

лялося, що в ордер навмання вносилися хибні відомості, без зазначення конкретної адреси наміченої для арешту людини. Це призводило до плутанини й виникнення трагікомічних ситуацій, як сталося, приміром, 23 жовтня 1930 р. з фастівчанкою Марією Бартосевич, що випадково потрапила в поле зору співробітника ДТВ ОГПУ станції Бобринська Миколи Туліна. Він, прибувши до Фастова з ордером на арешт якоїсь Марії-Людмили Радзівської, навіть за допомогою паспортного стола не зміг ідентифікувати особу останньої, адже в містечку виявилося багато жінок із таким прізвиськом, та жодна з них за прикметами не підходила на роль учасниці «шпигунсько-диверсійної організації». Але чекістові, як видно, конче потрібно було когось заарештувати, і вихід було знайдено. Як зазначено в його рапорті, він почув, що поряд із паспортним столом мешкає дівчина з підходящим іменем — Марія, яка «збирається виходити заміж, за кого — з'ясувати не вдалося»⁶¹. І хоч прізвисько її було зовсім іншим, проте оперуповноважений ГПУ вирішив скористатися ордером на арешт Марії-Людмили Радзівської. Нагрянувши в дім Бартосевичів, він зауважив, що під час обшуку

«родина мала спокійний вигляд і заперечень не спостерігалось. Але після оголошення необхідності Марії їхати в Бобринську вона дуже розхвилювалася»⁶².

Так через примху одного чекіста Марія Бартосевич опинилася у слідчому ізоляторі ГПУ в м. Сміла, що за 200 кілометрів від Фастова. Через день після арешту той самий оперуповноважений улаштував їй допит зі з'ясуванням подробиць її біографії, стосунків із ріднею та знайомими. Вочевидь, помітивши особливий інтерес слідства до її свояків — братів Пількевичів, вона всіляко від них відмежувалася, заявивши, що на ґрунті особистої неприязні, як і вся родина Бартосевичів, уже кілька років припинила з ними будь-яке спілкування. Схоже, що через цю обставину Марія видалася чекістам некорисною для подальшої розробки справи, і її було вирішено відпустити додому.

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 3, арк. 207–208.

⁶² Там само.

Під час «фастівської» операції ДТВ ОГПУ застосовував, незалежно від особи підозрюваного, лише один запобіжний захід — утримання під вартою, відтак арештом започатковувався період тривалого ув'язнення. Надалі, по півроку і більше тримаючи підслідних у тюремних камерах, І. Веселов та його підлеглі не зважали на визначені чинним правом терміни позбавлення волі на час слідства і жодного разу не зверталися по дозвіл по його продовження. Попри значні масштаби операції, справа провадилася практично за відсутності прокурорського нагляду, і слідча група діяла абсолютно безконтрольно, настільки нехтуючи будь-якими юридичними нормами і підтасовуючи документи, що було приховано імена й загальну кількість затриманих та заарештованих.

Статус обвинуваченого було надано, крім кс. Ф. Андрушевича, групі з 23-х осіб. Це були рідні брати Пількевичі — Броніслав, Станіслав і Владислав, їхній родич Йосип Пількевич, брати Зелінські — Олександр і Фавст, а також В'ячеслав Млоцінський, Семен Корженевський, Станіслав Крапан, Вікентій Сокольніцький, Фелікс Качинський, Антон Мичковський, Август Ословський, Павло Кобилянський, Петро Лишко, Мар'ян Шиманський, Броніслав Бочковський, Антон Ровінський, Владислав Ковальський, Йосип Закусило, Владислав Грабовський, Марія Закусило і Людвіка Дибовська.

Крім зазначених, до слідства притягувалися й інші громадяни, зокрема було допитано подружжя Володьків із Миронівки — Дорофія та Євгенію, дружину С. Корженевського й водночас рідну сестру братів Пількевичів — Юзефу, уже згадану фастівчанку — Марію Бартосевич. 23 листопада 1930 р. було виписано ордер на арешт телеграфіста Костянтина Шрамченка, однак виявилось, що вже три роки, як його зі ст. Фастів було переведено на ст. Козятин. Арешти у справі кс. Андрушевича охопили значно ширше коло осіб, ніж це відображено у зазначеній груповій справі. Зокрема, у 1931 р. чекісти п'ять днів тримали у в'язниці парафіянку фастівського костелу Лідію Тисячну⁶³, якийсь час тоді перебувала за ґратами сестра В. Млоцінсь-

⁶³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 31408-ФП, т. 1, арк. 11 зв.

кого — Марія. Було заарештовано також чергового по станції Фастів на прізвище Брун. Після того, як він не визнав своєї провини в інкримінованих злочинах, його випустили з-за ґрат, виславши за межі України⁶⁴.

Усі арештовані мешкали на Фастівщині або родинними узами були пов'язані з цим краєм, підтримували між собою знайомство, більше того, перебували в близькому чи віддаленому спорідненні. Маючи спільне походження, за кількома винятками, більшість цих людей традиційно вважалися поляками і, перебуваючи у ГПУ, під час заповнення відповідної графи анкети арештованих та в перебігу допитів не заперечували свою національну належність. Це питання особливо цікавило чекістів, вони постійно його педалювали, надзвичайно чутливо реагуючи на національну самоідентифікацію підслідних. Проте не виникло проблем, коли С. Корженевський і П. Кобилянський назвали себе українцями, а Ст. Крапан — латишем, хоча, за бажання, і в них можна було віднайти польське коріння. Натомість усупереч заяві А. Мичковського, що він не володіє польською мовою і вважає себе українцем, у його анкеті запис «українець» рукою слідчого було виправлено на «поляк». Невідомо, із власних переконань, чи ухиляючись від переслідувань на національному ґрунті, О. Зелінський наполіг на тому, що він не поляк, а «громадянин УСРР-католик».

Призначений слідством одним із головних «фігурантів» справи — В. Млоцінський не зрікався того, що є поляком, проте категорично відмежувався від закидів щодо «націоналістичних поглядів»:

«Батько і мати мої родом з України, так само і діди, і прадіди. Я ж народився і провів дитинство та юність у Росії в Курській губернії, моїми товаришами були російські люди. Відтак, не відчуваючи в родині національних польських переконань і не бачачи таких у школі, навпаки, тоді у школі бачив великодержавні російські спрямування, я, природно, став інтернаціоналістом»⁶⁵.

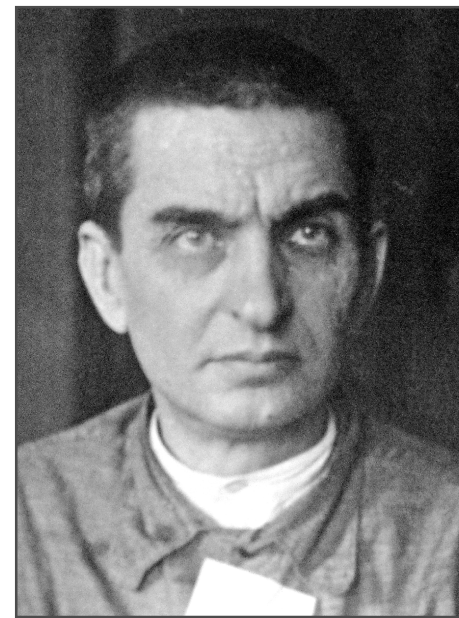
⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46072-ФП, арк. 223.

⁶⁵ Там само, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 86 зв.

Прибувши до Фастова вже в дорослому віці, В. Млоцінський уперше потрапив у товариство поляків, у тому числі тих, хто, пройнявшись духом польського патріотизму, вирішив перебраться на історичну Батьківщину своїх предків. Серед них були його близькі друзі, але від запрошення їхати разом із ними він рішуче відмовився, оскільки вважав Польщу повністю чужою для себе країною⁶⁶. Повідавши чекістам про свій життєвий вибір, В. Млоцінський намагався підкреслити, що ніколи не був польським націоналістом.

Якихось сантиментів щодо Польщі слідчим не вдавалося виявити і в Б. Пількевича. Він визнав, що на початку 1920-х рр. хотів відвідати цю державу, щоб побачити, як живуть поляки, і навіть побував у Польській місії в Києві з метою дізнатися про умови поїздки. Але труднощі, пов'язані з отриманням візи, виявилися значно сильнішими, ніж його інтерес до цієї країни, і, без особливого жалю полишивши цю ідею, він до неї більше не повертався.

Із центральної постаті справи — кс. Андрушевича — також ніяк не вимальовувався образ запеклого польського шовініста, керівника розгалуженої антирадянської організації, що складалася зі шпигунів і диверсантів, готових на будь-які вчинки заради блага Польщі, оскільки притаманні йому риси характеру і поведінка заперечували будь-яку причетність до цієї штучно нав'язаної чекістами ролі. Завжди залишаючись пе-

Ксьондз Ф. Андрушевич. 1930 р.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 87.

реконаним поляком, Ф. Андрушевич водночас прямолінійно ставився до обов'язків католицького священика і громадянина держави, в якій йому випало народитися й жити. Не забуваючи важких уроків 1920 р., він не виставляв напоказ власні національні почуття й не будив полонофільські настрої своїх парафіян. Природна замкнутість, обережність і самоконтроль ксьондза позбавляли ГПУ доказів того, що він із костельного амвону провадив «польську шовіністичну пропаганду й агітацію», адже здобута різними шляхами інформація засвідчувала, що його проповіді мали суто релігійний характер.

Фактів публічної глорифікації Андрушевичем Польщі чи виховання ним релігійної спільноти в душі польських національних ідеалів, що більшовицька влада кваліфікувала як важкий антидержавний злочин, ГПУ у своєму розпорядженні не мало. Отже, надалі слідство, не полишаючи наміру звинуватити священика у пропаганді «махрового» польського націоналізму, намагалось показати, що цю діяльність він здійснював не відкрито, перед усією громадою, а приховано, у вузькому колі довірених осіб, насамперед серед членів костельної ради й учасників хору.

Арештувавши багатьох із цих людей, чекісти пропонували їм підписати заздалегідь підготовлені протоколи допитів, де йшлося про те, що священик гуртував місцевих поляків в організацію, яка мала на меті відстоювання кордонів Польщі 1772 р. Визнання о. Андрушевича організатором і проводирем польського націоналістичного угруповання мало надто важливе значення для слідчої групи ДТВ ГПУ, відтак добувалося будь-якими способами. У хід пішли обман, обіцянки, і зрештою, агресивний тиск, адже заарештовані, ознайомившись зі змістом «власних» показань, називали їх брехнею й навідріз відмовлялися стверджувати своїм підписом. У відповідь функціонери держбезпеки повідомляли, що ці папери — малозначуща формальність, суто канцелярська дрібниця, яка ні на що особливо не впливає, а підпис необхідний для того, щоб дати хід подальшому, уже справжньому слідству і суду, де все перевіриться і з'ясується «по-справедливому». До арештованих, які не повірили в можливість неупередженого розслідування, а також обі-

цянкам, що всі протоколи з псевдосвідченнями будуть спалені (легковірних не було), застосовувався інший прийом — жорстка психологічна атака (лайка, погрози негайного розстрілу)⁶⁷.

Від підслідних вимагали показань про те, що настоятель парафії створював у своєму оточенні культ Польщі зі співами її гімну, виголошенням промов за процвітання цієї держави і розширення кордонів за рахунок території України. Будь-які заперечення чекісти відхиляли, мовляв:

«Не може такого бути, щоб у ксьондзів на вечірках не було сказано чого-небудь проти радянської влади!»⁶⁸.

Команда працівників ГПУ докладала неабияких зусиль, щоб хоча б на папері створити видимість існування у Фастові конспіративної, по-сектантськи закритої групи поляків-католиків, що були фанатично віддані Польщі й водночас зловороже ставилися до радянської влади та навіть навколишнього суспільства. Насправді ксьондз, з усіма особливостями його стриманої вдачі й консервативної поведінки, що узгоджувалася зі статусом духовної особи, не цілком вкладався у цю штучно задану схему, оскільки не цурався спілкування з людьми іншої віри, національності. Принаймні, усі знали, що до вузького товариського кола, котре у часи дозвілля збиралося в домівці о. Андрушевича, входили й неполяки, зокрема литовець за походженням, лікар Кожанського цукрового заводу Вершило, а також українець, місцевий громадський діяч Лука Павленко.

Тим більше, не існувало аргументів на користь закидів про самоізоляцію і відчуження фастівських католиків від суспільного життя краю. Крім кількох фанатично налаштованих віруючих, переважно жінок, які з власної волі відмежувалися від мирських справ, намагаючись таким чином захистити не лише свою віру, але й власну польську ідентичність, католицький актив — члени костельної ради, «двадцятки» і згодом «п'ятдесятки» контактували не лише зі своїми одновірцями, але й були пов'язані з земляками різного етнічного й віросповідного по-

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 3, арк. 325.

⁶⁸ Там само, арк. 324 зв.

ходження службовими, діловими, побутовими та навіть родинними узами. Це стосувалося різних поколінь й особливо молоді, яка разом проводила дозвілля і, зважаючи на розбіжність календарних стилів, спільно відзначала православні та католицькі релігійні свята.

Репресії, яких зазнали католики в 1930–1931 рр., стали випробуванням щирості цих добросусідських взаємин, і, до честі фастівчан, громадська думка була на боці переслідуваних. Почуття солідарності проявилось, зокрема, наданням заарештованому В. Млоцінському позитивної характеристики, що була стверджена підписами лідерів місцевих галузевих профспілок — працівників освіти, торгівлі, банків, кооперативних організацій, металістів та ін. Таким способом вони — представники різних національностей (Ройзенвасер, Гомберг, Гольдфарб, Корецький, Михайлов, Слободянюк, Марченко та ін.) відстоювали перед репресивним державним апаратом свого земляка, з яким були знайомі впродовж багатьох років. Для них В. Млоцінський був не зятим поляком-католиком, шпигуном і диверсантом, на чому наполягало ГПУ, а порядною людиною і старанним працівником, який

«у період своєї служби бухгалтером на підприємствах, заводах і установах у нашому середовищі поводився прихильно, чесно виконуючи всі покладені на нього обов'язки як чесний громадянин і член спілки Радянської Республіки»⁶⁹.

Намагалася захистити свого товариша — Б. Бочковського — профспілка машинобудівників, видавши довідки, які засвідчували, що він належить до профспілкового активу, кілька років був членом заводського комітету й очолював виробничу комісію заводу «Червоний Жовтень»⁷⁰. Не залишилася осторонь і Фастівська міська рада в особі її голови й секретаря, які 16 травня 1931 р. документально підтвердили, що в 1929–1930 рр. Б. Бочковський входив до складу цієї ради⁷¹.

⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 175.

⁷⁰ Там само, т. 1, арк. 180, 182.

⁷¹ Там само, арк. 181.

З огляду на вторинність етнічних орієнтирів у самосвідомості заарештованих, а тим більше, слабкість чи відсутність у багатьох із них патріотичних почуттів щодо Польщі, представити їх учасниками угруповання «польських шовіністів», як це намагалося зробити ГПУ, було дуже складно. Ще важче було знайти причини, щоб зобразити їх «класовими ворогами» робітничо-селянської влади, оскільки за такими ознаками, як походження, рід занять, майновий стан ніхто з них не належав до так званих «експлуаторських класів». Усі, хто був притягнутий до слідства у цій справі, вийшли з незаможних верств, здебільшого безземельного і малоземельного селянства, через що, за винятком В. Млоцінського, в якого дитинство та юність минули за партою, працювали з ранніх років у господарстві батьків чи в наймах. Про соціальну упослідженість й обмежені фінансові можливості родин підслідних свідчив також низький рівень освіти, яку вони одержали до революції та й пізніше, за правління більшовиків. Крім В. Млоцінського, котрий закінчив гімназію і три курси Київської політехніки, а також Броніслава і Станіслава Пількевичів, А. Ословського та В. Сокольницького, які спромоглися стати кваліфікованими робітниками, здобувши професійну підготовку в Київському залізничному технічному училищі, іншим у кращому разі вдалося кілька зим відвідувати церковнопарафіяльну школу й отримати початкову освіту. Були й такі, що заледве освоїли письмо.

Більшість із 23-х обвинувачених у цій справі — 18 осіб — на момент арешту належали до робітничого класу. Із них 14 трудилися на залізниці — машиністами, техніками, стрілочниками, кондукторами, оглядачами вагонів, вантажниками і т. п., троє — на машинобудівному заводі «Червоний Жовтень», один — на Кожанській цукроварні. Решта п'ятеро — бухгалтер кооперативу, селянин-одноосібник, візник, кравчині заробляли на прожиття також винятково власною працею. Схоже, що найзаможнішим з усіх був хлібороб с. Червоне Й. Пількевич, який на 5 душ родини мав 7 десятин одержаної за радянської влади землі, хату, повітку і двох коней. До найбільших статків інших належала сільська хата та присадибна ділянка, але дехто не мав і цього. Так, Л. Дибовська, С. Корженевський, Ст. Кра-

пан, М. Закусило мешкали в орендованих квартирах, а М. Шиманський, В. Млоцінський, А. Ословський — спільно з іншою роднею — у домівах своїх батьків, П. Кобилянський на чотирьох осіб родини мав півхати і город. Правда, місцеві органи влади могли й звичайний сільський будинок потрактувати справжнім маєтком і на цій підставі змінити класову належність її власника, проголосивши робітника «буржуєм». У 1928 р., приміром, «як домовласника» до категорії «експлуататорів» було віднесено і в результаті позбавлено роботи провідника вагону Ф. Качинського, який, працюючи впродовж 20 років на залізниці, спромігся придбати для себе хату у Фастові⁷². Зрештою, тоді вдалося довести, що він ніякий не визискувач, а чесний трудівник, і повернутися на своє робоче місце. Інший підслідний — Й. Закусило, вочевидь, щоб не потрапити до списку класових ворогів, обачливо здав отриману за радянської влади землю, включно з присадибною ділянкою, до щойно організованого у с. Снігурівка колгоспу, до якого, звісно, сам не вступив, адже працював оглядачем вагонів на ст. Фастів⁷³.

Кравецьке ремесло і репутація найпопулярніших у Фастові модисток, яку заслужено здобули Л. Дибовська і М. Закусило, забезпечували їм щоденне існування, проте аж ніяк не посприяли надбати якихось статків. Так само не став заможним Ст. Крапан, який, маючи коня, займався вантажними перевезеннями в Білій Церкві⁷⁴.

Отже, за класовим мірилом ніхто із заарештованих — типових представників трудящих мас — не мав бути ворогом робіничо-селянського ладу. Виняток міг становити лише Ф. Андрушевич, який підлягав під цю категорію за кількома окресленими більшовицькою владою параметрами: походження (дворянин), освіта й рід діяльності (представник «нетрудової» та ще й «ідеологічно шкідливої» верстви — духівництва). Священик не раз на допитах намагався спростувати претензії чекістів щодо свого походження і соціального статусу, пояснюючи, що

⁷² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 3, арк. 136.

⁷³ Там само, арк. 4.

⁷⁴ Там само, арк. 333.

його батьки належали до зубожілої безземельної шляхти, жили скромно, не спромігшись дати своїм дітям належної освіти, а він сам, не успадкувавши ніяких багатств, ніколи не експлуатував трудящий люд. Але марно, доводи о. Андрушевича слідство до уваги не брало.

Щодо нього, як, утім, і інших священиків будь-яких конфесій, функціонери ГПУ УСРР твердо дотримувалися надісланих із Москви вказівок «Про стан і перспективи церковного руху й чергові завдання органів ОГПУ». У цьому документі, датованому 22 березня 1930 р., заперечувалася будь-яка можливість довіри до духівництва чи найменшого компромісу з ним, священики і віруючі усіх течій і віросповідань зневажливо називалися «церковниками», їм давалася вкрай негативна політична оцінка як «непримиренних ворогів пролетарської революції». ОГПУ зобов'язувало своїх працівників не зважати на декларації і заяви «церковників» про власну лояльність і нешкідливість, адже «ані наша партія, ані радвлада у жодній мірі не могли задовольнитися цими “запевненнями”»⁷⁵.

Більшовицький режим незмінно ставився до церкви, незалежно від віросповідання, як до «контрреволюційної організації, виразника інтересів ворожих пролетарській диктатурі соціальних верств». Але цей негатив особливо посилювався на рубежі 1920–1930-х рр. унаслідок реалізації наміру Кремля здійснити кардинальні перетворення на селі. Майже вся територія УСРР, у тому числі Фастівщина, опинилася в офіційному переліку районів суцільної колективізації, де водночас зі створенням колгоспів розгорталася антицерковна кампанія. Штучно стимулюючи боротьбу з церквою, ОГПУ у згаданому наказі оцінювало її як одну з ланок «контрреволюції», що «перетворилася тепер у своїй переважній частині на явно політичну, антирадянську організацію». Московський центр налаштовував органи держбезпеки на місцях триматися щодо духівництва єдиної твердої лінії:

«У районах суцільної колективізації, де кампанія ліквідації церков іде енергійним темпом, ми можемо констатувати, що на-

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 383, арк. 2.

лежність до різних церковних течій не відіграє майже ніякої ролі в політичних настроях церковників: усі попи тут — озлоблені й активні вороги соціалістичного будівництва та будь-яка відмінність між течіями тут практично згладжується»⁷⁶.

Перебуваючи в руках групи функціонерів ДТВ ГПУ, кс. Андрушевич не мав шансів змінити своє становище на краще, оскільки відкликання вже ув'язненого священика з віддалених місць позбавлення волі та притягнення його до слідства в іншій груповій справі були спрямовані на виконання вищезазначеного наказу ОГПУ і цілком відповідали розробленому московським центром сценарію дій стосовно духовництва. В основу цього документа було покладено тезу про те, що у СРСР відбувається «загострення класової боротьби». Водночас «церковників» кваліфікували як реальну загрозу для існування більшовицького режиму:

«Характерним для нового періоду контрреволюційної діяльності церковників є їх перехід на шлях створення нелегальних організацій, які ставлять собі за мету повалення радвлади шляхом збройного повстання»⁷⁷.

Відтак справа фастівського ксьондза чітко вкладалася у спущену «згори» схему: обов'язкова наявність місцевого «антирадянського» угруповання «церковників», його організатор і натхненник — священик, члени — паства, спільна мета — повалення влади, методи — агітація, шпигунство, диверсії. Оскільки іншого ксьондза на Фастівщині не було, довелося далеко повертати вже засудженого Ф. Андрушевича. Учасниками конспіративної антидержавної організації, стрижнем якої виступав, як стверджувало слідство, настоятель парафії, відповідно, могли бути лише віддані особисто йому та церкві члени релігійної спільноти. Але 23 особи, на яких припав вибір чекістів, не відповідали цьому шаблону. З усіх заарештованих лише двоє — Б. Бочковський і Ф. Качинський — недовго входили до складу костельної ради, ще шестеро — співали у хорі

або прислужували ксьондзові під час відправ. На допитах ці люди не заперечували того, що належали до католицької пастви, проте слідча група ДТВ ГПУ була добре обізнана, що ніхто з них не був ревним богомольцем чи аскетом, про що свідчив їх звичний спосіб життя. У поведінці чоловіків-півчих, які під час проповідей зазвичай не залишалися в костелі, а дозволяли собі виходити на двір на перекур⁷⁸, було більше прагматизму, аніж надмірної пошани до настоятеля чи ознак релігійного фанатизму. Один із хористів — В. Млоцінський — із приводу висунутих звинувачень заявив:

«Який злочин вчинив Пількевич, я не знаю, засвідчити який-небудь антирадянський проступок я не можу, тому що не знаю, за винятком участі його, а також усіх нас у костельному хорі. У той час, як партія, профспілки борються з релігією, а ми своєю участю у хорі — співом під час служби були, так би мовити, у допомогу релігії. Звичайно, це тривало недовго й ми, чоловіки, ходили на хори співати як любителі співу і музики, нам було все рівно, де співати, а через те, що у Фастові іншого тоді, світського, хору не було, то ми співали в костелі»⁷⁹.

Були серед арештованих як ті, що підтримували приязні стосунки зі священиком, так і ті, хто тримав на нього образю через накладання духовних покарань за поведінку, що не відповідала християнській моралі, і спонукання до благочестивого способу життя. Далеко не всі регулярно відвідували богослужіння, дехто переступав поріг храму лише на великі свята або для виконання треб. Двоє — А. Ровінський і В. Грабовський, вступивши до ВКП(б), не цікавилися костельними справами й уникали контактів зі священиком. Не лише вони, а більшість із підслідних зазвичай не спілкувалася зі своїм пастирем, а дехто навіть не знав його по імені, про що заявляв чекістам під час допитів і згодом — у скаргах до прокуратури:

«Мені було висунуто звинувачення у шпигунстві і зносінах із контрреволюційною метою з ксьондзом Андрушевичем.

⁷⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 383, арк. 5.

⁷⁷ Там само, арк. 3.

⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 85.

⁷⁹ Там само, арк. 90.

Ксьондза Андрушевича я не знав і ні в яких зносінах я з ним не перебував»⁸⁰.

Август Ословський, приміром, бачив Андрушевича зблизька лише двічі — у 1923 р. на хрестинах дитини Ст. Пількевича та в 1924 р., коли збирався вінчатися в Києві, для чого брав довідку у фастівського настоятеля про свою належність до місцевої парафії.

У специфічній увазі органів ГПУ до ксьондза та його пастви виокремлювалося віросповідання арештованих. До українця С. Корженевського, що першим був заарештований у цій справі, чекісти, усупереч принципам, декларованим в урядовому декреті про свободу совісті, висунули претензії щодо його знайомства з католицьким священиком і переходу з православ'я в католицизм: «З якою метою прийняв католицьку віру?». С. Корженевський, який насправді не був релігійним, мусив захищатися, посвячувати сторонніх недоброзичливців, які утримували його в неволі, у деталі свого приватного життя та сумління:

«Католицького віросповідання я ніколи не приймав. При одруженні я для того, щоб можна було вінчатися в костелі, що вимагала мати моєї дружини, вивчив тільки потрібні для вінця молитви, щоб відповідати ксьондзу»⁸¹.

Вираз «шовініст-католик» як норма офіційного лексикону функціонерів ГПУ застосовувався для характеристики заарештованих, обумовлюючи зв'язок їх віросповідання зі «шпигунською діяльністю», а будь-які прояви парафіяльної активності, як, приміром, участь у хорі, лише посилювали ці звинувачення:

«Кожен з учасників цього хору в результаті впливу [органіста] Свінціцького і [ксьондза] Андрушевича, з цілковитою впевненістю, є тим матеріалом, що в будь-який момент може бути використаним у контрреволюційних цілях і, по суті, є запеклим прихильником польської буржуазної держави, що мріє про повалення радянської влади і приєднання території Ук-

раїни до Польщі, а в момент війни й наступу польської армії, поза всяким сумнівом, уся ця маса хористів і учасників вечір-рок активно всіма засобами допомогла б і полегшила наступ та окупацію польською армією території України»⁸².

Лейтмотивом справи фастівського ксьондза та його мирян стала їх потенційна та явна загроза для влади, примітними мітками якої для ГПУ слугували релігійність, «чужоземне» походження, участь у житті католицької громади, повага віруючих до свого пастиря. Таке ототожнення етнічної й віросповідної належності з політичною нелояльністю дозволяло дискредитувати й видавати за злочинця будь-якого громадянина, попри його політичні погляди, переконання й поведінку. Саме таким шляхом у випадку з оскарженими у справі кс. Андрушевича пішла слідча група ДТВ ГПУ, підводячи під один «знаменник» людей з абсолютно несхожими біографіями. До відповідальності за одним стандартним звинуваченням було притягнуто осіб із різними рівнями політичної й громадянської свідомості та прямо протилежним політичним минулим. Серед заарештованих узагалі не було таких, хто б відверто демонстрував власну недоброзичливість щодо комуністичного режиму, натомість не один довів свою відданість пролетарським цінностям участю в революційній боротьбі й громадянській війні в лавах Червоної армії.

Таким був, зокрема, Б. Бочковський — механік заводу Ф. Брандта, який уже в 1902 р. користався серед соратників по більшовицькому підпіллю репутацією «найнадійнішого товариша»⁸³. Згодом цю довіру він не раз виправдовував у відкритій боротьбі: у 1917 р. ввійшовши до більшовицького партійного осередку⁸⁴, де, за його висловом, «допомагав здійснювати революцію» — ризикуючи власним життям, під кулями вояків Тимчасового уряду підняв над заводом Ф. Брандта червоний прапор, організував мітинги, під час виборів в Установчі збори агі-

⁸² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 141–142.

⁸³ Див.: Кравченко Н.М., Чиговська Л.Г., Неліна Т.В. Фастівщина: сторінки історії (від давнини до 20-х років ХХ ст.). – Фастів, 2004. – С. 172.

⁸⁴ Там само, с. 183.

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 44 зв. – 45.

⁸¹ Там само, т. 3, арк. 222.

тував за більшовиків по селах, навіть зібрав оркестр із селян і навчив їх грати «Марсельєзу»⁸⁵. Бочковський пригодився і в період повоєнної відбудови — саме цей майстер узяв на себе ремонт заводського устаткування, завдяки чому 1926 р. це, уже націоналізоване, підприємство після кількарічного простою постало з руїн під назвою «Червоний Жовтень». Завдяки унікальному хисту винахідника й раціоналізатора, яким володів цей робітник, завод не раз справлявся зі складними технологічними проблемами, заощаджувалися значні кошти. За це колеги висунули Б. Бочковського до заводського комітету, де він очолив ключову, виробничу, комісію, а фастівчани з 1917 р. обирали його депутатом міської ради.

Більшовицькі погляди, самовідданість на виробництві та у громадських справах не перешкоджали цьому авторитетному майстрові сповідувати свою віру. Особливої активності у житті католицької парафії він не проявляв, костел відвідував двічі на рік — на Різдво і Великдень, ксьондза знав лише в обличчя, нетривалий період входив до костельного комітету. Громадська діяльність іншого звинуваченого — Ф. Зелінського, який у 1920–1922 рр. обіймав виборну посаду секретаря Фастівського волосного комнезаму, також цілком гармонійно поєднувалася з обов'язками півного костелу, які він ретельно виконував до дня свого арешту. Мав заслуги перед радянською владою, яку виборював зі зброєю в руках, і П. Кобилянський. Утративши здоров'я в лавах Червоної армії, із настанням миру він повернувся до праці на залізниці, але, на відміну від багатьох інших, релігійними справами не переймався. Так само відійшов від релігійних практик А. Мичковський. Натомість, повіривши в ідеї, які пропагувала правляча політична сила, він, уважаючи себе «людиною, цілком відданою радянській владі»⁸⁶, разом із групою залізничників здійснив колективізацію селянських господарств с. Снігурівка.

Як уже згадувалося, двоє із заарештованих — шляховий майстер А. Ровінський і машиніст паровоза В. Грабовський —

належали до ВКП(б). Будучи представниками типових для пристанційного містечка професій, вони вирізнялися серед земляків тим, що носили при собі неодмінні атрибути тодішнього партійця — членський квиток і виданий у ГПУ наган як символ особливої довіри влади і водночас засіб самооборони⁸⁷. Замість храму вони відвідували комуністичні зібрання й дотримувалися генеральної лінії партії, у тому числі виконуючи специфічні завдання ГПУ. Ніякої політичної крамоли в їхній поведінці не спостерігалось, щоправда особисте життя одного з них псувало репутацію всієї партійної організації. Утім, так легко йому це не минулося: партійний осередок станції Фастів у 1928 р. «вичистив» В. Грабовського з ВКП(б), і повернутися до лав комуністів йому вдалося тільки за два роки за рішенням ЦКК КП(б)У⁸⁸. Тоді ж цьому «порушникові устоїв» довелося вислухати настанови кс. Андрушевича, який нагадав своєму колишньому парафіянинові про родинні обов'язки і шлюбні обітниці, дані під час вінчання в 1916 р. Таким чином, про моральний облік свого земляка порізно, але одночасно, подбали як товариші по партії, так і настоятель місцевого костелу.

Згідно з мірками ГПУ, участь у костельній раді, хорі або, тим паче, приязні відносини з ксьондзом виступали обтяжливими чинниками, що зводили нанівець усю революційну й трудову звитягу місцевих громадських і партійних активістів, давали підстави викреслювати їх із розряду «своїх» і зачислити до ворожого стану. Таким чином в одній обоймі опинялися люди, які до арешту по-різному ставилися до владної політики. Одні з них словом і ділом її підтримували, інші, провадячи звичайний спосіб життя, ніяк не проявляли своїх політичних уподобань. Були серед них і ті, хто в минулому перебував у складі військових формувань, що чинили опір утвердженню «диктатури пролетаріату» (Й. Пількевич — в армії А. Денікіна, А. Ословський — у С. Петлюри), однак надалі поводитися цілком лояльно. Більше того, А. Ословський із 1920 р. обирався до міської ради, комітету профспілки залізничного вузла, засіда-

⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 1, арк. 193.

⁸⁶ Там само, т. 2, арк. 46 зв.

⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 1, арк. 244; т. 4, арк. 4.

⁸⁸ Там само, т. 1, арк. 205–205 зв.

телем народного суду, а в 1923 р. перебував серед тих радянських активістів, що намагалися зняти з костелу дзвони для здачі їх на брухт⁸⁹.

За 10 років монопольного володарювання більшовиків кожен із цих громадян дістав можливість на собі перевірити й оцінити способи та наслідки втілення лозунгів. А більшості підслідних весь цей час, попри настання миру і власні чималі зусилля, усе ж не вдалося подолати матеріальної скрути. Гострий брак коштів, найнеобхідніших речей, а з 1928 р., коли в УСРР почав поширюватися голод, — ще й продуктів харчування перетворював їхнє життя на жалюгідне, принизливе животіння. Крім важкої праці на виробництві люди щодня мусили вирішувати проблему добування засобів існування. Так, залізничник із тридцятилітнім стажем С. Корженевський, мешкаючи у сільській місцевості на Київщині, свою відпустку витратив на подорожі за сотні кілометрів — до Шепетівки й Новограда-Волинського, випадково довідавшись, що там на базарах нібито можна придбати сала. Проте його зусилля і час були витрачені марно. Так само невдало шукав кращих заробітків на залізниці аж у Таджикистані Б. Пількевич. Типові для того часу труднощі постали й перед його молодшим братом Владиславом, якому не вдалося придбати новий одяг, щоб гідно виглядати на власному вінчанні, тож довелося просити костюм у свояка⁹⁰. Навесні 1930 р. білоцерківський візник Ст. Крапан, щоб відвідати рідню у Фастові, мусив позичити у сусіда пальто, штани й чоботи⁹¹. Учителька М. Гржелецька приїжджала зі Сквирщини до Фастова, щоб придбати собі пальто, але даремно, адже у крамницях такого товару не виявилось...

Тягар нестатків посилювався, породжуючи навіть у тих людей, які повірили політичним обіцянкам, дедалі більші сумніви у правильності шляху, яким скерувала країну правляча партія більшовиків, а дикі прояви колективізації й утисків релігії позбавляли будь-яких ілюзій, ще більше поглиблювали

⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46072-ФП, арк. 212.

⁹⁰ Там само, спр. 62582-ФП, т. 3, арк. 127.

⁹¹ Там само, арк. 339.

прірву між пропагованими владою ідеалами й нормальними людськими цінностями. Украй незадовільна якість повсякденного життя вочевидь формувала відповідні настрої все ширших верств населення, і фастівчани не були у цьому винятками. Гамуючи невдоволення, люди виконували все, що від них вимагалось, проте стан прихованої нелояльності в неприборканому вигляді міг у будь-яку мить обернутися соціальним вибухом. Передбачаючи цю небезпеку, держава вирішувала проблему репресивними методами, шляхом вилучення з потенційно бунтівного середовища найактивніших його ланок. За властивого більшовицькому режиму агресивного атеїзму й полонофобії духівництво католицької церкви з його найближчим оточенням було зачислене до розряду «антирадянських елементів», які також підлягали «викоріненню» з суспільства.

Уже з перших дій співробітників Бобринського відділення ДТВ ОГПУ щодо розгортання операції у справі кс. Андрушевича виразно проглядалося її антикатолицьке й антипольське спрямування. Обґрунтовуючи необхідність арешту С. Корженевського, чекісти стверджували, що він нібито

«має широкий зв'язок із польським духівництвом, запідозреним у контрреволюційній діяльності й польському шпигунстві, а також підтримує зв'язок із фастівським ксьондзом, ув'язненим у Соловецький концтабір, виконуючи доручення останнього з відновлення зв'язків із його знайомими, що залишилися»⁹².

Ніяких фактів, які аргументували б це твердження, не наводилося, звинувачення будувалося винятково на припущеннях слідчих. Але цього, як виявилось, було достатньо для того, щоб запустити механізм репресій попервах стосовно цього залізничника, а згодом і цілої групи людей.

Несподіваний арешт та перебування за ґратами для кожного стали справжнім потрясінням. Ще більше замішання і страх у людей, які не відчували за собою жодної провини, викликали інкриміновані їм обвинувачення в найважчих злочинах — шпигунській і диверсійній діяльності на користь іноземних

⁹² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 3, арк. 201.

держав. Затятість, з якою арештантки на перших допитах відхиляли ці закиди на свою адресу і відмовлялися обмовляти інших, слідчі долали, застосовуючи різні види психологічних і фізичних тортур та методів впливу: шантаж, крик, провокації, залякування розправою аж до погроз негайного розстрілу, оманливих обіцянок, побої. Найбільш упертих позбавляли сну, їжі, кидали взимку до холодних, темних і сирих камер.

Кравчину Л. Дибовську, як і багатьох інших, три місяці тримали без оформлення ув'язнення, рішення стосовно її ізоляції на час слідства було офіційно узгоджене лише 21 січня 1931 р. За цей період жінку допитували у жовтні 1930 р. — двічі, листопаді 1930 р. і січні 1931 р. — по 8 разів, траплялося, 3–4 рази на добу. При цьому чекісти проявляли хворобливу цікавість до подробиць інтимного життя підслідної. Змінюючи один одного, вони знову й знову змушували її розкривати найпотаємніше, і так було не лише у випадку Л. Дибовської, але й з іншими арештантками, насамперед жінками.

У грудні 1930 р. о. Андрушевича етапом доправили до Києва і помістили в підвальної камері в'язниці. Проте, одного разу викликавши на допит, його більше туди не повертали. Чекісти змінювали один одного, а ксьондз весь цей час залишався в кабінеті слідчого під наглядом вартового. Сюди йому приносили їжу, під конвоем водили до вбиральні. На коридорі він бачив знайомих фастівчан, яких похитувало від знемоги, але конвоїри пильнували, щоб ніхто з них не спав. Так при столі слідчого священника протримали безперервно 32 доби. У результаті він уже не усвідомлював, що підписував, а пізніше, отямившись, у скарзі до прокурора спробував відкликати ці, зроблені в непритомному стані, «зізнання»⁹³. Вочевидь, його скаргу було знищено, натомість десятки аркушів підписаних протоколів допитів абсолютно абсурдного змісту надалі максимально використовувалися слідчими для тиску на арештантів, подальшої фальсифікації справи та, зрештою, винесення остаточного вердикту.

⁹³ Naskręcki K., ks. Z zapisków i ze wspomnień Żytomierzana. – Kraków, 2011. – S. 336–337.

Пред'являючи обвинувачення вже на першому допиті, чекісти кожному оскарженому пропонували під диктовку власноруч написати шаблонне зізнання і каяття:

«Щиро і щирозсердно розкаючись перед радянською владою за свою участь у контрреволюційній шпигунській диверсійній організації, що виразилася у збиранні й передачі відомостей шпигунського характеру ксьондзові Андрушевичу для передачі в Польщу, прошу радвладу за мої вчинки дати мені мінімальне покарання і я в подальшій моїй чесній і добросовісній праці на користь радянської влади постараюсь спокутувати свою провину; шпигунством я займався внаслідок слабохарактерності та своєї малорозвиненості»⁹⁴.

Спроби арештованих заперечити причетність до інкримінованих злочинів чи відстояти власну гідність щоразу нашоувалися на дедалі більш жорсткіший тиск із боку слідства з метою отримати підпис під наведеним текстом «зізнання». Каткування чергувалися з обіцянками відпустити на волю, як тільки буде виконано цю вимогу. Поріг витривалості ув'язнених був різним і залежав не лише від вольових рис, стану здоров'я, віку, життєвого досвіду, але, значною мірою, від переконань. Дехто витримував знуцання кілька днів, інші — кілька тижнів або місяців чи навіть півроку. Кількох не зламали ніякі тортури, вони так і не визнали своєї «провини» й не підписали «каяття».

Чекісти, зокрема, не дочекалися жодних зізнань і обмов від оглядача вагонів Й. Закусила. Навіть після шести місяців перебування у в'язниці він категорично продовжував наполягати на своєму:

«Ніколи я не чув, щоб хтось зі службовців і робітників ст. Фастів, а також із селян села Снігурівки говорив що-небудь проти радянської влади, і взагалі не знаю, хто налаштований проти такої. Про контрреволюційну організацію на ст. Фастів і в околиці мені також нічого невідомо і про таку я ніколи не чув. Ніхто ніколи мене ні в яку організацію проти радянської вла-

⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 23.

ди не вербував і не давав про залізничний транспорт відомостей ніколи, і давати такі мені взагалі ніхто не пропонував»⁹⁵.

Не піддався на вмовляння й погрози П. Кобилянський, відмовившись «каятися» у приписуваних йому «злочинних діяннях»:

«Незважаючи на неодноразові допити у частині мого звинувачення про участь у польській контрреволюційній шпигунсько-диверсійній організації та роз'яснення, я заявляю, що ніколи не був членом шпигунської контрреволюційної організації і про існування такої не знав. Більше додати у цій справі нічого не можу»⁹⁶.

Модистка М. Закусило, яку допитували з листопада 1930 по травень 1931 рр., також не погодилася взяти на себе відповідальність за злочини, яких не скоювала:

«У контрреволюційній шпигунській диверсійній організації участі не брала і поняття про таку не маю. Більше свідчити нічого не маю»⁹⁷.

Олександр Зелінський ледь не зламався 30 листопада 1930 р., пообіцявши, що наступного разу викладе «все начистоту», однак надалі навідріз відмовився від співпраці зі слідством і не підписав жодного протоколу. Станіслава Крапана, заарештованого 23 листопада 1930 р., допитували 30 листопада, 2 грудня 1930 р. і 6 травня 1931 р. Щоразу давали аркуш паперу для «зізнання», але він нічого сам так і не написав, а лише залишив підпис під таким текстом:

«У контрреволюційній шпигунській організації я не перебував і про її існування я не чув. Більше сказати щось у своє виправдання нічого не маю»⁹⁸.

Більшість арештантів рано чи пізно не витримували знущань і починали чутливо реагувати на фрази:

⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 3, арк. 8.

⁹⁶ Там само, арк. 157.

⁹⁷ Там само, арк. 35.

⁹⁸ Там само, арк. 341.

«Невже ви не вірите начальникові, що зараз поїдете додому вечірнім поїздом?».

Згодом один із них у скарзі до прокуратури бідкався про те, як наївно піймався на гачок чекістів:

«Мені навіть незручно стало, що вони мене так довго просять написати зізнання»⁹⁹.

Але кожного, хто поставив підпис, чекало велике розчарування — замість жаданого визволення його негайно брали у ще більшу розробку, вимагаючи завірити заздалегідь заготовлені протоколи «допитів» із прізвищами «співучасників» і подобицями «злочинних діянь».

Зміст цих документів настільки різнився від реальності, що викликав подив в «учасників шпигунсько-диверсійної організації», за яких видавала заарештованих фастівчан група функціонерів ДТВ ГПУ на чолі з І. Веселовим. Зокрема, на твердження слідчих про те, що Б. Пількевич був «закореним шпигуном», С. Корженевський, малописьменний робітник, посмів цілком слушно зауважити:

«Чому ж ви до цих пір 10 років його не арештовували, а тільки тепер, у 1929 р.?»¹⁰⁰.

Оскільки роль «поплічника» Б. Пількевича було відведено цьому ж С. Корженевському, він спантеличено запитав, чому його звинувачують у такому злочині, як шпигунство, якщо Б. Пількевич був покараний за інше — антирадянську агітацію? Замість відповіді слідчий Чикін схопився з-за столу й накинувся на С. Корженевського: «Хто тебе цьому навчив?!». Довго кричав, погрожував і наказав запроторити «зухвалого в'язня» у карцер¹⁰¹. Побувавши в нестерпних умовах і наслуховавшись погроз чекістів, що «на нього чекає могила», С. Корженевський

«вирішив говорити на всі питання так, щоб не зобидити т[овариша] уповноваженого. [...] Я писав зізнання і сам себе обви-

⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 3, арк. 324 зв.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само, арк. 325.

нувачував у тому, чого абсолютно не було, і в той самий час заявляючи про те т[оваришеві] уповноваженому, що я мушу говорити брехню, щоб уникнути подальших репресій аж до розстрілу»¹⁰².

Домігшись від в'язнів самооббріхування, група І. Веселова пішла далі, змушуючи підписувати фальшиві показання про друзів, родичів, співробітників, знайомих. Із різною ефективністю, але такий підхід було застосовано до всіх, у тому числі до С. Корженевського, про що він опісля скаржився прокуророві:

«Я бачу, що й тут мені доведеться більше підписувати не те, що я кажу, а те, що говорить уповноважений. У результаті так і вийшло»¹⁰³.

Йосип Закусило на вимогу ГПУ назвав ледь не всіх своїх знайомих — 74 особи, однак відмовився зводити на них наклеп і наполіг на тому, що ці люди непричетні до антирадянської діяльності:

«З перелічених вище осіб налаштованих проти радвлади немає нікого. Можливо, що хтось і є, але мені нічого про це не відомо. Я знаю їх як хороших громадян»¹⁰⁴.

Серед арештантів було кілька спроб самогубства. Як зазначено в акті, складеному співробітником ДТВ ГПУ Шамкуцем, Б. Пількевич 2 січня 1931 р. о 22 год. 45 хв. під час допиту відприсився у вбиральню, де осколком скла наніс собі у груди «кілька незначних ранок», і що «стан здоров'я його задовільний»¹⁰⁵. Лікар швидкої допомоги також завірив цей акт, однак власноруч уточнив, що у грудній клітці Б. Пількевича є

«кілька різаних осколками скла ран, при чому одна з них, на вигляд, проникаюча, унаслідок чого потребує лікарняного лікування».

Пораненого помістили до тюремного лазарету, де впродовж трьох тижнів лікували в режимі суворої ізоляції. 18 березня

¹⁰² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 3, арк. 320–320 зв.

¹⁰³ Там само, арк. 325.

¹⁰⁴ Там само, арк. 7.

¹⁰⁵ Там само, т. 2, арк. 268.

1931 р., поставивши підпис під власним «зізнанням», намагався накласти на себе руки А. Ословський — кинувся вниз через перила сходів другого поверху. Як твердив чекіст Пригор, що його допитував, в'язень у результаті «розбив злегка собі голову»¹⁰⁶. Насправді, крім серйозної травми голови, А. Ословський отримав перелом лівої ноги і двох ребер, тому був доставлений до лікарні Лук'янівської в'язниці, де йому ледве врятували життя. Трагедією завершився допит жительки Фастова Ольги Ковальської — дружини брата також арештованого В. Ковальського. Після того, як чекіст Іван Смоляк змусив її підписати фальшиве зізнання, жінка повісилася на рушнику в тюремній камері¹⁰⁷. Усі сліди про її перебування у ГПУ групою І. Веселова було знищено.

18 червня 1931 р. судова трійка при колегії ГПУ УСРР винесла ухвалу у справі фастівських католиків. Найсуворіше покарання було призначене для Б. Пількевича¹⁰⁸ та В. Млоцінського — по 10 років позбавлення волі в концтаборах Крайньої Півночі СРСР. У виправно-трудовах установах УСРР на 5 років було ув'язнено Ст. Пількевича і на 3 роки — С. Корженевського. Етапом було відправлено на заслання до Північного краю на 5 років — В. Пількевича та Ст. Крапана, на 3 роки — В. Сокольницького та Й. Пількевича. Восьмеро осіб — Б. Бочковський¹⁰⁹, брати Зелінські, Ф. Качинський, П. Лишко, А. Мичковський

¹⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 2, арк. 209.

¹⁰⁷ Там само, спр. 46072-ФП, арк. 220.

¹⁰⁸ Броніслав Пількевич після 10 років ув'язнення в північних концтаборах у 1940 р. повернувся до Фастова. Здоров'я його було підірване. Згідно з деякими даними, під час німецької окупації працював робітником на станції Фастів-2, помер 1942 р. (див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46072-ФП, арк. 89, 204). За іншими відомостями, помер 1953 р. в Ярославській обл. РРФСР.

¹⁰⁹ Броніслав Бочковський 1957 р. мешкав у Фастові. Після оголошення рішення судової трійки від 18 червня 1931 р. він був звільнений з-під варті, але замість заслання поїхав у тодішню столицю УСРР Харків, де поскаржився прокуророві республіки на незаконні методи слідства, що були застосовані до нього співробітниками ДТВ ГПУ. Після допиту прокурор запевнив, що обвинувачення буде зняте. Із 1931 р.

кий, А. Ословський¹¹⁰ та М. Шиманський, яким було заборонено проживати в Україні, прикордонній смузі, Московській і Ленінградській областях, Дагестані й усіх центральних округах областей, країв і автономних республік, мали вирушити у Сибір на заслання без конвою. Для чотирьох арештантів — Й. Закусила, П. Кобилянського, В. Ковальського й А. Ровінського — було призначено покарання у вигляді 3 років умовного ув'язнення в концтаборі, при цьому з-під варти їх звільнили. Ще трьох осіб — В. Грабовського, М. Закусило й Л. Дибовську — звільнили із припиненням справи проти них¹¹¹.

Інших фастівчан, що були притягнуті до слідства у справі кс. Андрушевича, репресували окремо. Одним із них був активний учасник костельного хору М. Полевський, якого, згідно з рішенням Особливої наради при колегії ГПУ УСРР від 7 липня 1931 р., на 3 роки виселили за межі України¹¹².

Центральну постать справи — кс. Ф. Андрушевича — у червні 1931 р. було етаповано назад до Ярославля. Рішення щодо цього було винесене заднім числом — 21 жовтня 1931 р. Особливий відділ УВО і ГПУ УСРР ухвалив припинити слідство на тій підставі, що «Андрушевич засуджений уже за зазначені злочини в іншій справі»¹¹³.

Суворі умови камери № 87 Ярославського політизолятора, в якій перебував священник, пом'якшувала допомога, що за посередництва вповноваженого Польського Червоного Хреста К. Пешкової надходила з Польщі від рідних, а також із Фастова від парафіян¹¹⁴. 15 вересня 1932 р. о. Франциск у рамках угоди

Б. Бочковський працював на енергетичних об'єктах Києва, Слов'янська, Шостки. Один із небагатьох фігурантів справи кс. Андрушевича, кому вдалося пережити репресії й повернутися додому.

¹¹⁰ Август Ословський із 1931 р. перебував на засланні на Уралі, у Челябінській і Свердловській областях, працював інженером на залізниці. У 1946 р., вийшовши за станом здоров'я на пенсію, повернувся до Фастова.

¹¹¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 4, арк. 186–187 зв.

¹¹² Реабілітовані історією: Київська область. – Кн. 2. – К., 2007. – С. 991.

¹¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 1, арк. 145.

між СРСР і Польщею про обмін політичними в'язнями разом із групою репресованих ксьондзів виїхав на свою історичну Батьківщину. Їм надавалася можливість узяти з собою до Польщі рідних і близьких, і кс. Андрушевич подав кандидатуру Антоніни Ржевуської — домробітниці в його фастівському помешканні. Однак голова костельної ради А. Осенко сповістив телеграмою, що А. Ржевуська 8 травня 1932 р. померла від плямистого тифу¹¹⁵. Наступне прохання ксьондза — включити до списку на виїзд М. Гржелецьку — теж залишилося без задоволення, оскільки ГПУ відправило польську вчительку на заслання, і ніхто у Фастові не знав місця її нового перебування.

У 1932 р. з Варшави на адресу А. Осенка надійшов лист від кс. Андрушевича з вітанням усім своїм парафіянам. Священик повідомляв, що йому не радять писати в радянську Україну, аби не наразити віруючих на зайві неприємності. Попри застереження, він таки наважився подати звістку, сподіваючись, що щирий зміст листа не викличе негативної реакції влади. А. Осенко відповів колишньому настоятелю, однак натякнув, що на цьому листування має припинитися¹¹⁶.

За надзвичайних умов діяла фастівська католицька парафія в роки Голодомору. Смерть від голоду вирвала зі спільноти багатьох її членів. Гострий дефіцит продуктів харчування змушував костельну раду дбати про забезпечення ксьондзів, які зрідка відвідували Фастів, не лише помешканням, але і їжею. У домівку П. Чайковської, де зупинялися приїжджі священники, віруючі приносили продукти харчування й готові обіди¹¹⁷.

У 1933 р. влада зробила чергову спробу закрити костел, але католики вирушили з протестом до міської ради. Кілька жінок на чолі з Кароліною Шклярською та Феліцією Осенко збирали підписи на захист храму, а також кошти для сплати податків,

¹¹⁴ Див.: «Bez sądu, świadków i prawa...»: Listy z więzień, łagrów i zesłania do Delegatury PCK w Moskwie 1924–1937 / Pod red. R. Dzwonkowskiego. – Lublin, 2002. – S. 95–100.

¹¹⁵ Ibid. – S. 101.

¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64753-ФП, арк. 24–24 зв.

¹¹⁷ Там само, спр. 55166-ФП, арк. 13.

які, незважаючи на суцільне зубожіння населення, держава продовжувала вимагати з церковної громади.

На будь-яку протидію антирелігійним акціям влада відповідала репресивними заходами, які насамперед були спрямовані проти активних віруючих. Згідно з рішенням Особливої наради при колегії ГПУ УСРР від 6 травня 1933 р., на 3 роки за межі України було виселено члена костельної ради М. Млоцінську¹¹⁸. Тоді ж 4 місяці перебував під слідством за звинуваченням в участі в «контрреволюційній організації» ще один член костельної ради — В. Калиновський¹¹⁹. Три місяці провела за ґратами В. Русецька¹²⁰. Доньку останньої — Стефанію Русецьку, яка працювала вчителькою польської школи, було звільнено з посади «за зв'язок із польською костельною громадою»¹²¹.

Унаслідок арештів було дезорганізовано діяльність костельного хору, з якого вибула більшість півчих, насамперед чоловіків. Так, 14 березня 1933 р. ГПУ заарештувало одного з хористів, за професією столяра деревообробного підприємства. Причину арешту було викладено в обвинувальному висновку:

«Київський облвідділ ГПУ мав відомості про те, що мешканець м. Києва Чайковський Генріх Казимирович, перебуваючи в тісному зв'язку із засудженими за контрреволюцію і шпигунство польагентом Пількевичем і ксьондзом Андрушевичем, брав участь в їхній контрреволюційній і шпигунській діяльності. Квартиру Чайковського відвідували підозрілі особи, переважно контрреволюційно налаштовані поляки, де під виглядом отримання домашніх обідів провадилась політична обробка людей проти радвлади. Серед тих, хто відвідував Чайковського, була засуджена за шпигунську діяльність Млоцінська Марія. На підставі цих даних Чайковський був Київським облвідділом ГПУ арештований»¹²².

¹¹⁸ Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 2. – С. 989.

¹¹⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64753-ФП, арк. 58 зв.

¹²⁰ Там само, спр. 37190-ФП, арк. 13.

¹²¹ Там само, арк. 11.

¹²² Там само, спр. 55166-ФП, арк. 14.

7 травня 1933 р. справу Г. Чайковського розглянула особлива нарада при колегії ГПУ УСРР, ухваливши призначити йому 3 роки умовного покарання в концтаборі.

Надалі комуністичні спецслужби часто поверталися до справи колишнього настоятеля фастівського костелу та його пастви. У серпні 1933 р. у службовому листуванні ГПУ зазначалося, що

«фігуранти у справі контрреволюційної польської шпигунсько-диверсійної організації по Фастову (справа ксьондза Андрушевича 1931 р.), які залишилися неліквідованими, надалі, до цього моменту, проявляють тенденцію до згуртування між собою і групуються навколо знову призначеного замість Андрушевича ксьондза Маркушевського. Активність у цьому напрямку проявляють і звільнені з-під варті ДТВ ОГПУ Південно-Західної залізниці у процесі слідства. На цій підставі нами заведено агентурну справу під кличкою “Патріоти” і в цей час ведеться розробка осіб з числа колишніх фігурантів, які понині залишаються на залізничному транспорті».

Далі називалися прізвища дев'ятьох жителів Фастова і навколишніх сіл, восьмеро з яких були парафіянами місцевого костелу. Це — оглядачі вагонів Іван Чехович, Йосип Закусило, Казимир Кобилянський, Конон Куровський, помічник машиніста Владислав Грабовський, слюсар депо Олексій Чехович, підвізник Владислав Ковальський, конторник Лідія Тисячна, оглядач будівель Павло Шевчук¹²³.

У наведеному вище документі йшлося, крім відомих за справою кс. Андрушевича 1930–1931 рр. Й. Закусила, В. Грабовського та В. Ковальського, ще про шістьох осіб, матеріали арешту яких свого часу були вилучені й приховані слідчою групою ДТВ ОГПУ під керівництвом І. Веселова. Але в 1933 р. ГПУ, як видно, вирішило реанімувати справу, завершену у червні 1931 р. У результаті знову заарештували і два тижні протримали у в'язниці Й. Закусила. Так само вдруге потрапила за ґрати і сім тижнів витримувала допити у справі «польської контрреволюцій-

¹²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62582-ФП, т. 1, арк. 147.

ної організації» Л. Тисячна¹²⁴. 25 лютого 1934 р., згідно з рішенням Особливої наради при колегії ГПУ УСРР, їй на 3 роки вислали за межі України у вигляді умовного ув'язнення в концтаборі¹²⁵.

Унаслідок арештів вибула більшість членів костельної ради і «п'ятдесятки», отже, постала необхідність виборів нового складу цих органів управління релігійною громадою. В іншому разі виникала загроза, що влада визнає громаду нелегітимною, а відтак оголосить про зняття її з реєстрації і закриття костелу. Улітку 1935 р. парафіяни зібралися у храмі, щоб обрати новий склад «п'ятдесятки», однак міська рада заборонила проведення зборів і виборів. Адам Осенко кілька разів їздив до Києва подавати в облвиконком скарги на заборонні дії місцевої влади, однак його зусилля не дали позитивного результату.

На початку 1936 р. намагався здобути офіційний дозвіл на прибуття до Фастова Альбін Маркушевський¹²⁶ — ксьондз, який із 1930 р. перебував в ув'язненні та засланні на півночі Росії¹²⁷. На це клопотання влада оперативно відгукнулася новим арештом священника, а парафія так і залишилася без настоятеля. Проте надалі ГПУ, арештовуючи фастівських католиків, дуже часто нагадувало їм про цей епізод, ставлячи у провину зв'язки з А. Маркушевським.

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 31408-ФП, т. 1, арк. 11 зв.

¹²⁵ Там само, арк. 56.

¹²⁶ Альбін Маркушевський (1877–1938) — ксьондз, почесний папський камергер. Нар. у с. Журавлинці на Поділлі. У 1903 р. закінчив Житомирську римо-католицьку семінарію. До 1917 р. служив у парафіях Волині й Київщини, у 1917–1925 рр. поєднував обов'язки настоятеля у с. Іллінці та керівника Бердичівського деканату. У березні 1925 р. очолив парафію у с. Ушомир Коростенської округи. 27 січня 1930 р. заарештований органами НКВД, перебував у Лук'янівській в'язниці м. Києва. Не маючи достатнього матеріалу для передачі його справи до суду, особлива нарада при колегії ГПУ УСРР 22 лютого 1930 р. ухвалила ув'язнити його в концтаборі терміном на 3 роки. В умовах табору на о-ві Анзер у Білому морі зазнав душевного розладу. Із 15 лютого 1933 р. відбував нове покарання — 3 роки заслання в Північному краї. На початку 1936 р. перебував у м. Смоленську.

¹²⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 1531-ФП.

Не допустивши ксьондза, влада водночас здійснила ще кілька заходів, які кардинально змінили життя католицької громади Фастова. Місцева верхівка в особі голови міськради Пугачевського послідовно, як того вимагали норми радянського права, звернулася до облвиконкому, а згодом до ВУЦВК із клопотанням про перетворення будівлі римо-католицького храму на культурно-просвітницьку установу. Задля створення враження, що в такому «перепрофілюванні» зацікавлені «маси», до звернення додавалися солідні за обсягом списки осіб, які нібито ратували за закриття костелу. Збір підписів відбувався організовано у школах, установах, на підприємствах під пильним контролем і тиском адміністрації, із застосуванням маніпулятивних і популістських прийомів. Владі, якій важливо було засвідчити, що ідею облаштування в костелі світських закладів гаряче підтримують місцеві католики, і справді вдалося зібрати частину їх підписів, у тому числі навіть серед колишніх учасників костельного хору¹²⁸. Проте ілюзія масового волевиявлення членів католицької спільноти досягалася в першу чергу завдяки підписам некатоликів — українців, євреїв, росіян, прізвища яких закінчувалися «по-польськи», на «-ський», «-цький»¹²⁹.

Зазіхання радапарату на споруду католицького храму здобули серед більшості віруючих негативну оцінку:

«Розоряють нашу культуру. Закривають костели. Це може робити лише радянська влада. Хіба це робітники вимагають? Це тільки все робиться під маркою робітників»¹³⁰.

Делегація римо-католиків із 40 осіб, переважно жінок, з'явившись до Фастівського райвиконкому, зробила відчайдушну спробу пояснити керівникам району і міста, що святиня має перебувати в розпорядженні тих, кому вона належала з часу її спорудження¹³¹. Проте влада всіх рівнів знехтувала інтересами релігійної спільноти. 4 травня 1936 р. секретаріат президії

¹²⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1 спр. 64753-ФП, арк. 65–65 зв.

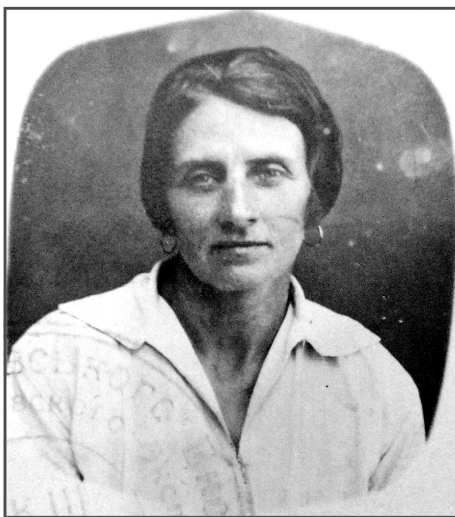
¹²⁹ Там само, арк. 33–33 зв.

¹³⁰ Там само, спр. 61453-ФП, арк. 19.

¹³¹ Там само, спр. 37190-ФП, арк. 22 зв.

ВУЦВК своєю постановою завершив офіційну процедуру закриття фастівського костелу. Такими діями, що подавалися більшовицькою владою як задоволення вимоги «більшості населення міста Фастова»¹³², у католиків було віднято не лише сакральну споруду, але й можливість легітимного функціонування релігійної громади, яка, згідно з радянським законодавством, через відсутність молитовного приміщення відтепер втрачала право на офіційну реєстрацію.

Закриття костелу супроводжувалося актами вандалізму. Партійно-комсомольський актив викинув з крипти храму гробницю о. С. Шептицького. Парафіяни не могли стримати свого обурення нецивілізованою поведінкою войовничих атеїстів. Одна з них, Кароліна Ковальська, привселюдно заявила:

Кароліна Генріхівна Ковальська.

«Тільки варвари здатні так чинити з ксьондзом, який був хорошою людиною!»¹³³.

Рятуючи останки священика від плюндрування, вона організувала їх перепоховання на місцевому католицькому кладовищі.

Голова костельної ради А. Осенко намагався зберегти реліквію — ікону Воздвиження Святого Хреста. 2 червня 1936 р. він побував у Києві, де провів переговори з головою ради парафії Св. Олександра Северином Зелінським про пе-

¹³² Про це заміткою «Закриття костельного», що складалася з двох речень, повідомила газета — орган Фастівського РПК і РВК (див.: Більшовицька будова. — 1936. — 15 травня. — № 108 [992]).

¹³³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64022-ФП, арк. 15 зв. — 16.

редачу образу та сакрального начиння до київського храму, проте це неможливо було здійснити без санкції світської влади.

Віруючі сподівалися, що справедливості можна добитися, апелюючи до вищих інстанцій. Донька А. Осенка — Феліція, з'ясувавши, що члени «п'ятдесятки» та й більшість парафіян налаштовані таким чином відстоювати свій храм, написала заяву на ім'я голови ВУЦВК Г. Петровського. Зібравши під нею 312 підписів віруючих, вона в липні 1936 р. разом з іншою парафіянкою — Одаркою Преображенською поїхала до Києва. Інспектор ВУЦВК пообіцяв розглянути цю заяву. Невдовзі, не дочекавшись відповіді, обидві жінки знову подалися до столиці республіки, де їм повідомили про те, що клопотання відхилено.

На початку серпня 1936 р. Ф. Осенко й О. Преображенська в пошуках правди вирушили до Москви. Вони добилися до приймальні ВЦВК, але й там

«з ними мало і неохоче розмовляли, пообіцявши, що результати розгляду клопотання повідомлять через Київ»¹³⁴.

Водночас їм натякнули, що ухвала ВУЦВК про закриття костелу остаточна та не підлягає скасуванню, отже, усі скарги марні.

По дорозі з Москви Ф. Осенко та О. Преображенська зупинилися в Києві, де відвідали С. Зелінського. Переконавшись, що фастівський храм не повернути, вони передовсім хвилювалися за збереження його ікони. З цього приводу жінки разом із С. Зелінським побували у відділі релігійних культів Київського облвиконкому. Назагал у 1936 р. вони їздили до Києва у справах костелу 4 рази — до правозахисника, ВУЦВК, облвиконкому і, зрештою, у храм Св. Олександра. Але, повернувшись із Москви, жінки припинили оббивати пороги державних установ.

Після закриття костелу фастівські католики почали їздити на богослужіння в Білу Церкву та Київ, а також влаштовувати спільні молебні у приватних домівках.

Місцева адміністрація оголосила про власні наміри щодо будівлі храму:

¹³⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64753-ФП, арк. 21 зв.

«До 15-ї річниці Жовтневої революції реконструюється бувший костюл на клуб артілі ім. Кірова¹³⁵. Для цієї мети запрошено архітектора. Основний план реконструкції вже складений. Намічається встаткувати зал для глядачів на 400 місць, побудувати велику сцену. Тут будуть і кімнати для гуртків: шахматного, музичного, драматичного, співочого та бібліотека. Вартість ремонту становить близько 25 тис. карбованців»¹³⁶.

Фастівчани не могли збагнути логіки гучних заяв влади про грандіозні плани реконструкції добротної споруди костелу в той час, як саме місто перебувало в катастрофічно занедбаному стані. У травні 1935 р. районна газета опублікувала під заголовком «Фастів потопає у бруді» матеріал такого змісту:

«Варто пройтися головною вулицею міста — вулицею Леніна, — щоб упевнитись в тому, що питанням благоустрою і впорядкування міста ніхто не цікавиться. Місто потопає у бруді. Після хоча б маленького дощичку не можна перейти вулицю, щоб не загубити калози. Куди ви не кинете оком, всюди побачите сміття, гній»¹³⁷.

Газета висловлювала слушну пропозицію:

«Впорядкування міста треба почати з генеральної очистки його від бруду»¹³⁸.

Обіцянки перетворити храм на «вогнище культури» влада не дотримала. Навпаки, святиню було «перепрофільовано» на склад¹³⁹, що призвело до її занедбання і поступового руйнування.

Закриттям костелу гоніння проти католицької громади не обмежилися. Наступного разу погляд керівників міста сягнув

¹³⁵ Як видно з тексту цього повідомлення, партійний друкований орган Фастівщини, оприлюднюючи план переобладнання храму на «вогнище культури», допустив «політично некоректну» помилку, адже в 1936 р. мали відзначати 19, а не 15 років «Жовтневої революції».

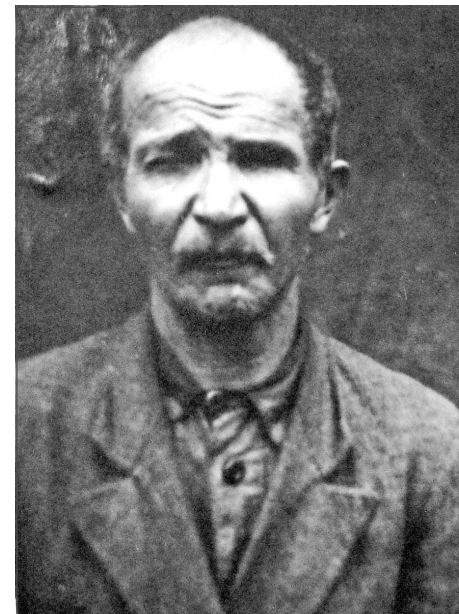
¹³⁶ Див.: Більшовицька будова. – 1936. – 21 вересня. – № 217 (1100).

¹³⁷ Там само. – 1935. – 24 травня. – № 108 (718).

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Див.: Кравченко Н.М., Чиговська Л.Г., Неліна Т.В. Фастівщина: сторінки історії (від давнини до 20-х років ХХ ст.). – С. 216.

католицького («польського») кладовища — було здійснено спробу виселити його сторожа Кароля Сохацького з будинку, в якому той мешкав разом із родиною з 1910 р.¹⁴⁰ У 1935 р. сторожа вже «ущільнили», підселивши в його хатину, що складалася з двох кімнат, кухні та комірчини, сім'ю якогось робітника-залізничника, але цього виявилось замало. 25 травня 1936 р. бригада активістів із чотирьох осіб з'явилася до К. Сохацького нібито для того, щоб виміряти помешкання. Насправді вони почали викидати речі господаря, наказавши йому з дружиною та двома доньками, одна з яких була школяркою, «звільнити приміщення», тобто з кімнати переселитися до кухні. Сторож запротестував:

Кароль Сохацький. 1937 р.

«Такі порядки можуть бути тільки за вашої влади! Де це сказано, щоб силоміць віднімати? Це можуть робити тільки ви — бандити і варвари! Ви мирних жителів переслідуйте всіляко і не даєте їм жити!»¹⁴¹.

Довівши господаря — шістдесятирічного інваліда — до серцевого нападу, активісти пішли геть, коли на крик почали збігатися люди. Виселення родини сторожа надалі було «узаконене» відповідним рішенням міської ради.

Будь-який опір католиків влада, як і раніше, придушувала, застосовуючи арешти та інші репресивні й дискримінаційні

¹⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61453-ФП, арк. 13.

¹⁴¹ Там само.

заходи, вістря яких було спрямоване насамперед проти захисників костелу. У лютому 1936 р. було вислано за межі України терміном на 5 років оглядача вагонів Конона Куровського¹⁴², якого вже кілька разів арештовували у справі кс. Андрушевича. У серпні того ж року за участь у костельній раді й відстоювання прав віруючих було позбавлено роботи шістдесятирічного садівника заводу «Червоний Жовтень» Владислава Калиновського. Турботи голови костельної ради також не залишилися непоміченими. 9 жовтня 1936 р. працівники ДТВ УДБ НКВД УСРР станції Фастів здійснили обшук у помешканні А. Осенка¹⁴³. Злидні, в яких перебували сімдесятирічний голова костельної ради та його донька Феліція, справили враження навіть на чекістів. В їхньому рапорті зазначалося, що «в квартирі обстановка в останнього погана» і що «з речей майже нічого немає цінного»¹⁴⁴. До крайнього зубожіння А. Осенка довели гоніння, яких він зазнавав із боку влади впродовж багатьох років. Зокрема, у 1935 р. його було позбавлено права на пенсію, яку він як інвалід праці отримував із 1922 р.

У помешканні А. Осенка нічого не було знайдено, але його арештували і відвезли до Київської в'язниці. Перший допит розпочався в 0 год. 30 хв., завершився о 1 год. 45 хв. Наступний допит розпочався ввечері тієї ж доби і завершився після першої години ночі. Утретє його допитували теж уночі, і так тривало впродовж двох місяців.

Феліцію Осенко ув'язнили 17 жовтня 1936 р. У постанові транспортного відділу Київського облуправління НКВД УСРР від 13 жовтня 1936 р. про обрання запобіжних заходів зазначалося, що

«вона, здійснюючи активну контрреволюційну роботу серед польського населення м. Фастова і навколишніх сіл, організувала збір підписів контрреволюційно налаштованих поляків з метою подання антирадянської петиції в польське консульство про утиски поляків, що нібито існують у СРСР, і з вимогою

відкриття костелу, що й виконала, відвідавши консульство і надавши там антирадянську інформацію»¹⁴⁵.

Чекісти нагадали батькові й дочці Осенкам про їх давні зв'язки з кс. Андрушевичем, участь у роботі костельної ради, турботи про храм і т. п. Будь-що з названого трактувалося як прояв нелояльності щодо більшовицької влади, а отже, підлягало покаранню. Згідно з рішенням Особливої наради при народному комісарі внутрішніх справ СРСР від 22 лютого 1937 р., А. Осенка було відправлено на трирічне заслання до Казахстану, Ф. Осенко — на 3 роки ув'язнили в концтаборі Чиб'ю (Ухт-печлаг)¹⁴⁶.

Після справи Осенків утиски фастівської римо-католицької громади не припинилися. На початку 1937 р. католиків почали викликати до міської ради, де попереджали, що влада притягуватиме їх до відповідальності за здійснення групових молебнів у приватних домівках.

Розпочиналася наступна, найпотужніша за масштабами і найбільш нищівна за наслідками серія гонінь — влада розв'язувала Великий терор 1937–1938 рр. У зазначений період органи держбезпеки вкотре звернулися до справи Андрушевича. Знову було здійснено арешти осіб, які фігурували в ній, починаючи з 1929 р., але цього разу ув'язненням не обмежилось. Репресії проводилися в рамках виконання «польського» наказу НКВД СРСР № 00485. Міра покарання визначалася спільними рішеннями народного комісара внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР (двійки), а також особливої трійки Київського облуправління НКВД УРСР. Названі позасудові каральні органи віднесли до першої, тобто найнебезпечнішої категорії «антирадянських елементів» і винесли смертний вирок кожному, хто в 1937–1938 рр. знову був притягнутий у справі Андрушевича. 11 листопада 1937 р. було розстріляно Лідію Тисячну. 19 листопада 1937 р. жертвами стали Владислав Ковальський та Іван Чехович. 16 лютого 1938 р. страчено Йосипа Закусила, 30 вересня

¹⁴² Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 2. – С. 987.

¹⁴³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64753-ФП, арк. 7.

¹⁴⁴ Там само, арк. 6.

¹⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64753-ФП, арк. 11.

¹⁴⁶ Там само, арк. 97–98.

1938 р. — Владислава Грабовського, Фелікса Качинського, Людвіку Дибовську та Станіслава Крапана.

Крім вищеназваних, у період Великого терору було репресовано багатьох інших активних членів фастівської римо-католицької громади. У 1937 р. розстріляли Антона Тхоржевського, який очолював костельну раду до 1928 р., півчих Ганну Лясоту, Яніну Чайковську, Кароліну Шклярську. Тоді ж страшили Кароля Сохацького — сторожа католицького кладовища й Казимира Москалевського — скульптора, який виготовляв надгробні пам'ятники. Влада жорстоко помстилася за участь в акціях із захисту костелу, розстрілявши 10 листопада 1937 р. Одарку Преображенську і 7 грудня 1937 р. — Кароліну Ковальську. Надалі було страчено ще двох учасників костельного хору — робітника депо Івана Протасевича (22 червня 1938 р.)¹⁴⁷ та майстра заводу «Червоний Жовтень» Володимира Рокицького (14 жовтня 1938 р.)¹⁴⁸.

У період Великого терору не менш суворі репресії було застосовано й до тих фастівських католиків, які раніше не зазнавали переслідувань. Одним із них став двадцятишестирічний робітник Володимир Сарнавський, звинувачений «як активний учасник костельної громади» і розстріляний 13 жовтня 1938 р.¹⁴⁹ Того самого дня було страчено рідного брата Марії Бартосевич, яку, як уже згадувалося вище, у 1930 р. допитували у справі фастівського настоятеля, — Сигізмунда Бартосевича. Він також, за визначенням чекістів, «у минулому брав активну участь у керованій ксьондзом Андрушевичем костельній громаді»¹⁵⁰.

Вирішуючи долю Івана Григоревського — малописьменного вантажника станції Фастів, трійка при Київському облуправлінні НКВД УРСР скористалася характеристикою такого змісту:

«Польський шпигун. Завербований для шпигунства в 1931 р. ксьондзом фастівського костелу Андрушевичем. Упродовж часу з 1931 по 1934 рр. систематично передавав Анд-

рушевичу шпигунські відомості, в основному про прямування через ст. Фастів військових ешелонів»¹⁵¹.

Наведені відомості про особу І. Григоревського не мали нічого спільного з реальністю, оскільки кс. Андрушевича у Фастові не було з листопада 1929 р. Вантажник не міг контактувати зі священником, який перебував в ізоляції у в'язниці ГПУ, а з вересня 1932 р. — у Польщі. Однак трійка на підставі цих повністю сфальшованих матеріалів 22 вересня 1938 р. ухвалила розстріляти І. Григоревського. 27 вересня 1938 р. це рішення було виконане.

Декому з арештованих фастівчан чекісти ставили у провину зв'язки з колишнім настоятелем кс. С. Шептицьким, який помер ще до Першої світової війни — у 1913 р. Зокрема, в обвину-

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 258	
заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР	
от „22“ сентября 1938 г.	
С Л У Ш А Л И:	П О С Т А Н О В И Л И:
<p>2. Дело №-5035 ОДТО НКВД Киев Юзд по обвинению -</p> <p>ГРИГОРЕВСКИЙ Иван Петрович, 1895г.р., урож. м. Фастов Киев. обл., поляк, гражд. СССР, б/п.</p> <p>До ареста грузчик ст. Фастов Юзд.</p> <p>Польский шпион. Завербован для шпионажа в 1931г. ксьондзом Фастовск. костела АНДРУШЕВИЧЕМ.</p> <p>На протяжении времени с 1931 по 1934г. систематически передавал АНДРУШЕВИЧУ шпионские сведения в основном о преследовании через ст. Фастов воинских эшелонов.</p>	<p style="text-align: right;">ГРИГОРЕВСКИЙ Иван Петрович -</p> <p style="text-align: center;">РА С С Т Р Е Л Я Т Ь.</p> <p>Лично принадлежащее ему имущество -</p> <p style="text-align: center;">К О Н Ф И С К О В А Т Ь.</p>
Верно: Секретарь Тройки	

Рішення трійки при Київському облуправлінні НКВД УРСР про розстріл Івана Григоревського. 22 вересня 1938 р.

¹⁴⁷ Реабілітовані історією. Київська область. – Кн. 2. – С. 991.

¹⁴⁸ Там само. – С. 992.

¹⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44990-ФП, арк. 43.

¹⁵⁰ Там само, арк. 26.

¹⁵¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56792-ФП, арк. 27.

вальному висновку оперативно-слідчої групи НКВД УРСР від 7 квітня 1938 р. у справі дружини розстріляного сторожа католицького кладовища Антоніни Сохацької зазначалося, що вона

«була міцно зв'язана з ксьондзом Шептицьким, улаштувала у себе на квартирі нелегальні зібрання для того, щоб не віддати костел під клуб, збирала гроші на утримання ксьондза»¹⁵².

Згідно з рішенням двійки від 21 червня 1938 р. А. Сохацьку як «соціально небезпечний елемент» на 5 років було вислано до Казахстану.

Обвинувальні висновки у справах репресованих зводилися до нічим не підтверджених фраз про «злочинну діяльність» парафіян під керівництвом ксьондзів. Більше того, у цих документах, які мали особливу вагу, адже на їх підставі вирішувалася доля людей, у довільному вигляді подавалися дати, прізвища і трактування подій. Зокрема, кс. Маркушевського чекісти називали «Мартушевським», «Аргушевським», «Нартушевським», кс. Андрушевича — «Андрушкевичем», «Андрушевським» і т. п. До «взірців» такої «творчості» належить текст, яким функціонери ГПУ–НКВД розпочинали кілька обвинувальних висновків у справах фастівчан:

«Органами НКВД у 1931 р. було викрито й ліквідовано контрреволюційну шпигунсько-диверсійну організацію, засновану у Фастівському, Білоцерківському районах колишнім ксьондзом — настоятелем костелу Фастівського району Мартушевським за завданням київського польського консульства»¹⁵³.

Варто зазначити, що на території радянської України серед римо-католицького духовництва не було священика на прізвище «Мартушевський». Якщо ж мався на увазі кс. А. Маркушевський, то він із 1930 р. перебував у концтаборі на Соловках, тож не мав жодної можливості створювати організації на Київщині. Окрім того, із кінця 1929 р., коли ГПУ ув'язнило кс. Андрушевича, фастівський костел залишався без настоятеля. Породжена фанта-

¹⁵² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 73722-ФП, арк. 18.

¹⁵³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64548-ФП, арк. 23; спр. 46072-ФП, арк. 23.

зіями чекістів інформація з процитованого вище обвинувального висновку не мала реального підґрунтя. Проте на її підставі було ухвалене рішення про страту кількох осіб, зокрема Л. Дибовської, К. Шендеровського, Ф. Качинського, В. Грабовського.

Прізвище кс. Андрушевича постійно поставало в карних справах фастівських католиків навіть після його кончини, що наступила у січні 1938 р. у Ковелі внаслідок важких хвороб, набутих у радянських тюрмах і таборах. На цей час уже не було серед живих кількох священиків, які опікувалися фастівською громадою — А. Петкевич помер від голоду на засланні 1933 р., Л. Піотровського було розстріляно 14 жовтня 1937 р. в Маріїнському відділенні Сиблагу, Й. Ковальського — 3 листопада 1937 р. у Сандормоху. Останнім загинув кс. А. Маркушевський — 5 лютого 1938 р. його стратили в Єнісейській в'язниці Красноярського краю.

Частину заарештованих у 1937–1938 рр. органи ГПУ–НКВД зачислили до другої категорії, тобто визнали злочинцями, яким призначалася не смертна кара, а позбавлення волі, найчастіше строком на 8 або 10, в окремих випадках — 3 чи 5 років. Уродженця с. Пришивальня, вагонного майстра станції Фастів Франца Кришевського рішенням двійки від 22 березня 1938 р. також на 10 років було відправлено до концтабору внаслідок обвинувачення в «польському націоналізмі, антирадянській і шкідницькій діяльності», яка полягала, як твердили чекісти, і у знайомстві з ксьондзами та відвідуванні костелу¹⁵⁴. Провину Ф. Кришевського перед державою слідчі не спромоглися підтвердити ані документальними, ані матеріальними доказами, їхні висновки базувалися на сфальшованих показаннях свідків, що було з'ясовано в перебігу реабілітаційного процесу 1957 р. По двадцяти роках від арешту справу було припинено з формулюванням «через недоведеність пред'явленого обвинувачення», проте комуністичний режим так і не взяв на себе відповідальності за те, що створена ним система ГПУ–НКВД та ГУЛАГу знищила людину й утаїла обставини її перебування та загибелі в концтаборах.

¹⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43525-ФП, арк. 16 зв.

Так само безслідно зник заарештований у лютому 1938 р. шістдесятирічний мешканець с. Дідівщина Едуард Станкевич, якого рішенням двійки від 22 вересня 1938 р. за «антирадянську агітацію» на 5 років було ув'язнено в концтаборах. Одну з ознак «політичної неблагонадійності» цього вже літнього чоловіка чекісти розгледіли в його походженні — він був сином «служителя культу», колишнього органіста і регента хору дідівщинського костелу¹⁵⁵.

Репресованим у період Великого терору лише в поодиноких випадках вдавалося вийти з ув'язнення і повернутися додому. Так трапилося з мешканцем с. Снігурівка Адольфом Бжестовським — робітником станції Фастів. 22 червня 1938 р. його заарештували працівники ДТВ НКВД Південно-Західної залізниці на підставі відомостей з доносів своїх таємних агентів:

«Запеклий польський націоналіст. У Польщі має родичів — рідного брата, з котрим листується. Батько його в 1930 р. судився як твердоздавач, рідної сестри чоловік органами НКВД арештований за контрреволюційне шкідництво. Сім'я Бжестовського вся релігійно налаштована, до цього часу відвідує костел. Сам Бжестовський — антирадянськи настроєна особа, поширює провокативні чутки про скору загибель радвлади»¹⁵⁶.

Заради обтяження провини підслідного чекісти доповнили його характеристику важливим для них штрихом:

«Був тісно зв'язаний із ксьондзом фастівського костелу Андрушевичем (засуджений за антирадянську діяльність), за завданням якого здійснював антирадянську агітацію серед працівників залізничного транспорту»¹⁵⁷.

Обвинувальний висновок у справі двадцятип'ятирічного залізничника будувався на зібраному агентурним шляхом матеріалі, показах свідків і «зізнаннях» самого арештанта, без конкретизації його протиправних учинків та шкоди, яку він заподіяв. Незважаючи на відсутність фактів «злочинної діяльності»

¹⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32791-ФП, арк. 8, 20.

¹⁵⁶ Там само, спр. 16935-ФП, арк. 1.

¹⁵⁷ Там само, арк. 27.

А. Бжестовського, 22 жовтня 1938 р. трійка Київського облуправління НКВД УРСР призначила йому покарання у вигляді 8 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Але назагал у камері Київського слідчого ізолятора та згодом у мордовському концтаборі Потьма він пробув півтора року — у січні 1940 р. Київське облуправління НКВД УРСР на підставі скарги його матері — Анелі Бжестовської переглянуло справу й скасувало рішення трійки. Звільнення цієї людини, як і багатьох інших політичних в'язнів, стало можливим унаслідок чергового повороту у внутрішній політиці СРСР. На осінь 1938 р. Великий терор досяг свого застрашливого ефекту, заплановані ліміти на знищення справжніх та уявних ворогів режиму було виконано й перевиконано, а переповнений ГУЛАГ потребував «розвантаження», відтак за вказівкою партійно-державного керівництва країни масові репресії було припинено й частину в'язнів випущено на волю.

Однак переважна більшість репресованих за другою категорією залишилася в таборах, незважаючи на явну фальсифікацію їхніх справ і відсутність провини, за яку їм було призначене покарання. Заарештована у жовтні 1937 р. Стефанія Юрченко-Русецька також відбула 10 років ув'язнення в Яйському відділенні Сиблагу, куди її за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності відправила двійка своїм рішенням від 2 листопада 1937 р.¹⁵⁸ У матеріалах слідства, яке з санкції районного прокурора нібито провадилося впродовж двох тижнів (07–22 жовтня 1937 р.) працівником Фастівського райвідділу НКВД Тищенком, указувалися серед інших «провин» заарештованої її зв'язки з костельною громадою та кс. Андрушевичем, а також участь у колективному поході парафіян до райвиконкому задля відстоювання храму. При цьому не зазначалося, що інформація про згаданого священика не є актуальною, оскільки його заарештували й вивезли з Фастова 8 років тому — у 1929 р., а Стефанії тоді ледве виповнилося 14 років. Підслідна не визнала своєї «провини», ніяких доказів справа не містила, обвинувачення ґрунтувалося лише на показаннях свідків.

¹⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37190-ФП.

Опинившись у таборі, С. Юрченко-Русецька, попри особисту трагедію (у Фастові, залишившись без материнського догляду, померла її однорічна донька), не занепала духом і розпочала боротьбу за своє звільнення. На підставі її скарги щодо необґрунтованості арешту й обвинувачення, з якою вона звернулася до голови Верховної Ради СРСР, у 1940 р. було здійснено перевірку матеріалів слідства. Новий районний прокурор, який обійняв посаду замість свого репресованого попередника, виявив, що:

«свідкам нічого не було відомо про антирадянську агітацію, яку нібито провадила засуджена, крім того, видно, що вся справа була сфабрикована, при чому всюди красується почерк Тищенка».

Фастівська прокуратура звернулася до свого обласного керівництва з проханням:

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР от 2 " ноября 1937 г.	
слушали	постановили
Дело № 64586/Киев. о ЮРЧЕНКО (РУСЕЦКАЯ) Стефану Моисеевне, 1915 г. р.	ЮРЧЕНКО (РУСЕЦКАЯ) Стефану Моисеевну - за к.-р. деятельность - заключить в исправтрудлагерь сроком на ДЕСЯТЬ лет, сч. срок с 7/X-37 г. ... до сдать в архив.-
	
Отв. Секретарь Особого Совещания	

Рішення двійки про ув'язнення Стефанії Юрченко (Русецької).
2 листопада 1937 р.

«вжити належні заходи в розслідуванні вищезазначених фактів, оскільки такі випадки є прямим порушенням радянських законів і не відповідають політиці партії та уряду в боротьбі з контрреволюційною злочинністю»¹⁵⁹.

Попри виявлені зловживання, слідчого Тищенка не покарали, а його жертву — С. Юрченко-Русецьку — не відпустили на волю. Вона вийшла з табору і повернулася додому, відбувши повний термін покарання, у 1947 р., а своєї реабілітації добилася тільки в 1955 р.

У роки Великого терору, застосованого комуністичним режимом проти населення СРСР, на Фастівщині органи держбезпеки заарештували сотні громадян¹⁶⁰. Більшість із них було покарано (страчено або ізольовано в таборах на Крайній Півночі Росії) за політичними обвинуваченнями. Серед них опинилася й значна частина місцевих римо-католиків, оскільки належність до католицького віросповідання і відданість церкві влада незмінно вважала однією з прикмет «політичної неблагонадійності». Однак у цей період їх притягували до відповідальності не за положеннями Кримінального кодексу, що передбачали покарання за порушення радянського законодавства про свободу совісті і діяльність релігійних організацій. Практично щоразу католикам приписувалися політичні злочини — ті чи інші види «антирадянської діяльності», «агітації», і, додатково, зважаючи на етнічне походження, — «польський націоналізм», «шпигунство на користь Польщі», контакти з польським консульством і т. п. Натомість релігійна складова

¹⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37190-ФП, арк. 37.

¹⁶⁰ Після вивчення матеріалів видання «Реабілітовані історією: Київська область», протоколів двійки НКВД СРСР та трійок при Київському облуправлінні НКВД УРСР, що виконували накази НКВД СРСР № 00447 і № 00485, маємо можливість назвати прізвища щонайменше 543 осіб, яких було репресовано на Фастівщині впродовж 1937–1938 рр. За національною ознакою близько двох третин жертв терору становили українці, третину — поляки, 7 осіб — німці, 6 — євреї, 3 — чехи, 2 — литовці, 1 — болгарин, 1 — молдованин. Але це — аж ніяк не повні дані, насправді число жертв було значно більшим, з'ясування їх імен потребує додаткових досліджень.

обвинувачення (щодо конфесійної належності, участі в діяльності парафії, зв'язків із духівництвом) була присутня лише в окремих випадках.

Перше двадцятиріччя перебування Фастівщини в руках більшовиків завершилося для місцевої римо-католицької спільноти катастрофічними наслідками. У районі, як і по всій радянській Україні, зусиллями влади було припинено будь-які публічні й організовані форми релігійного життя, храми зачинено й сплюндровано, священиків вигнано, ув'язнено, страчено, віруючих піддано утискам і репресіям.

Рублёва Н. Римско-католическая церковь в украинской провинции 1920–1930-х гг.: Фастовщина

В статье на примере Фастовского района Киевщины анализируется политика коммунистического режима СССР в отношении римо-католицизма и польского национального меньшинства в 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, Фастовщина, польское национальное меньшинство, политические репрессии.

Rublova N. Roman-Catholic Church in the Ukrainian province of 1920–1930's: Fastivchyna

On an example of Fastiv district in Kyiv region author illustrates the policy of the communist regime of the USSR concerning Roman Catholicism and the Polish minority in the 1920–1930s.

Key words: Roman Catholic Church, Fastivshchyna, Polish minority, political repression.

Людмила БАБЕНКО*

«Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920–1930-х рр.

Розкриваються засади та практичні заходи з реалізації антирелігійної політики більшовицької держави у 1920–1930-х рр. Ідеться про використання органів державної безпеки як інструменту боротьби з Православною церквою шляхом посилення в ній внутрішніх суперечностей і розколу.

Ключові слова: органи державної безпеки, Православна церква, церковний розкол.

Використання органів державної безпеки «як бойового загону» більшовицької партії в боротьбі з церквою в досліджуваний період стало цілком логічним кроком вищого політичного керівництва як радянської Росії, так і УСРР–УРСР. Їх роль і місце в управлінській структурі активно досліджують українські та закордонні історики¹. Однак науковці, вивчаючи використання органів державної безпеки у соціально-політичних «чистках» чи своєрідній «соціальній хірургії» радянського суспільства, досі не аналізували саму технологію ліквідації церкви. Передусім цю прогалину дозволяє заповнити аналіз архівних документів, котрі безпосередньо стосуються оперативно-службової діяльності радянських органів держбезпеки, пов'язаної з антирелігійною стратегією більшовицької держави. Відзначимо також істотні здобутки вітчизняної історіографії

* Бабенко Людмила Леонідівна — професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, канд. істор. наук.

¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 481 с.; Петров Н.В., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – Москва: РОССПЭН, Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 447 с.; Петров Н.В. Первый председатель КГБ Иван Серов. – Москва: Материк, 2005. – 416 с. та ін.

останніх років у ділянці дослідження державно-церковних відносин. Зокрема, її огляд та систематизацію здійснив О. Ігнатуша². Серед студій, присвячених боротьбі більшовиків із релігією та церквою, привертає увагу монографія О. Тригуба³. У контексті загального домінування в публікаціях репресивного аспекту діяльності спецслужб дослідник зосередив увагу на їх участі в руйнуванні внутрішніх основ РПЦ.

Метою автора статті є аналіз технології та інструментарію руйнування церкви, котрі стали результатом тісної взаємодії партійних і чекістських органів. Назва матеріалу відбиває й предмет дослідження, а саме роль більшовицьких спецслужб у формуванні безрелігійного суспільства на постреволюційному просторі, котра була сформульована головою ВЧК радянської Росії Ф. Дзержинським. У записці М. Лацису по суті на десятки років уперед було визначено алгоритм взаємодії спецслужб і більшовицької партії в галузі державно-церковних відносин. Думка «залізного Фелікса» підвела своєрідну риску в дискусії з приводу листа А. Луначарського В. Леніну про можливе використання лояльного до радянської влади духівництва в антирелігійних заходах (цитуюмо мовою оригіналу. — Л. Б.):

«Моё мнение — церковь разваливается, этому нам надо помочь, но никоим образом не возрождать её в обновлённой форме. Поэтому церковную политику развала должна вести ВЧК, а не кто-либо другой. Официальные или полуофициальные отношения партии с попами недопустимы. Наша ставка на коммунизм, а не на религию. Лавировать может только ВЧК для единственной цели — разложения попов. Связь какая бы то ни было с попами других органов бросит на партию тень — это опаснейшая вещь»⁴.

² *Ігнатуша О.М.* Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.) // Укр. істор. журн. – 2006. – № 2. – С. 175–188.

³ *Тригуб О.П.* Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

⁴ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 76, оп. 3, д. 196. л. 3.

Українське православ'я вже в перші місяці встановлення радянської влади перетворилося на об'єкт «класової боротьби». Численні документи зафіксували високий рівень релігійності суспільства, що розглядалося як перешкода на шляху радянських перетворень. Одним із засобів усунення впливу православної церкви вбачався її розкол, а зручним моментом для його реалізації стала кампанія вилучення церковних цінностей.

У записці від 12 березня 1922 р. до політбюро ЦК ВКП(б) Л. Троцький писав:

«Уся стратегія наша в даний період повинна бути розрахована на розкол серед духівництва на конкретному питанні: вилучення цінностей із церков»⁵.

«Розкольницька діяльність» була санкціонована постановою політбюро ЦК РКП(б) від 13 березня 1922 р. про тимчасове допущення «радянської» частини духівництва до роботи «Помгола»⁶. Відтак «червоні попи», які повністю перебували під контролем співробітників органів державної безпеки, і повинні були відіграти ключову роль у цій кампанії.

Чекісти з почуттям виконаного обов'язку відзначали, що заходи з вилучення цінностей спровокували чвари не лише серед різних течій православ'я, але й усередині кожної з них. Зокрема, Катеринославський губернський відділ ГПУ УСРР відзначав, що доля церковних цінностей розділила православну громаду губернії:

«Менша його (священиків. — Л. Б.) частина ставиться до вилучення зі співчуттям, більша — вороже. Траплялися випадки антирадянської агітації духівництва і приховування цінностей»⁷.

Мали місце й безпрецедентні з погляду церковної етики випадки, зафіксовані у Краснопресненському районі Москви, де знаходилися

⁵ Архивы Кремля: В 2 кн. – Кн. 1: Политбюро и церковь: 1922–1925 гг. – Москва; Новосибирск: РОССПЭН, 1997. – С. 31.

⁶ РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 48, л. 13.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 260, т. 2, арк. 20, 27.

«попи, що із задоволенням розділили трапезу з членами комісії і вкушали ковбасу у великий піст. Не відмовлялися від папіроски монахині одного з монастирів»⁸.

Отже, на вістрі першого відкритого конфлікту між державою та православною церквою на території республіки опинилися органи держбезпеки⁹. Їм відводилася провідна роль у дискредитації духівництва під час кампанії з вилучення церковних цінностей, при зборі та аналізі інформації з місць. Жорстка позиція спецслужб мала вагомий, а часом і вирішальний вплив на вироблення політичних рішень політбюро ЦК РКП(б)–КП(б)У щодо церкви. На думку російської дослідниці Н. Кривої, заходи з вилучення церковних цінностей стали межею вирішального впливу більшовицької партії та органів державної безпеки на загальнодержавну церковну політику¹⁰. Єдність алгоритму їхніх дій як у радянській Росії, так і в УСРР свідчила про жорсткий партійно-чекістський контроль за цим процесом.

Кампанія з вилучення церковних цінностей була використана органами ГПУ для поглиблення розколу в РПЦ. У «Короткому огляді щодо духівництва», датованому 2 січня 1922 р., уповноважений секретного відділу ГПУ УСРР А. Соколовський констатував:

«Пророблена нами робота з розколу православної церкви увінчалася повним успіхом».

Зазначивши, що:

«методи боротьби проти церкви суто ідеологічного характеру не могли мати особливого успіху»,

далі він писав:

«Використавши, з одного боку, кампанію з вилучення церковних цінностей, а з іншого, використавши біле рядове духів-

⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп.60, д.336, л. 82.

⁹ Бабенко Л. Участь органів ВЧК–ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 410–428.

¹⁰ Кривої Н.А. Власть и церковь в 1922–1925 гг.: Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. – Москва: АИРО-XX, 1997. – 247 с.

ництво, яке перебувало під гнітом князів церкви і ненавиділо їх, ми організували й розвинули обновленський рух»¹¹.

Сучасні дослідники відмовилися від спрощеного трактування причин розколу в РПЦ, і вважають, що в основі його лежали внутрішні канонічні незгоди. Дискусії серед церковних ієрархів та віруючих видалися лідерам більшовиків зручним моментом для спланованого знищення Російської православної церкви. Із цією метою органи виконавчої влади сприяли виданню в Петрограді з лютого 1918 р. недільної газети для віруючих «Правда Божия». З їх боку не чинилися перешкоди для створення у вересні 1919 р. у Москві «Комітету у справах духівництва всієї Росії», що намагався підпорядкувати собі всіх священників¹². Однак у церковно-історичній літературі наголошувалося, що станом на 1919 р. ще передчасно говорити про наміри більшовиків використати церкву у власних цілях. Домінуючими залишалися настрої ліквідації релігійного життя загалом. Зокрема, пропозиція майбутнього лідера обновленства О. Введенського до голови Петроградської ради Г. Зинов'єва щодо підтримки прорадянськи налаштованих священників в їх боротьбі за владу у церкві не знайшла розуміння та була відкинута¹³.

Акцентуючи увагу на «владолюбних сподіваннях частини православного духівництва», В. Ченцов схилився до датування початків альянсу держави з обновленцями листопадом 1920 р. Тоді пензенський архієпископ Володимир із власної ініціативи на прийомі в наркома освіти А. Луначарського запропонував

«за найменшої, навіть неофіційної допомоги радянської влади повалити Тихона та досягти визнання з боку церкви принципів: 1) боговстановленості радянської влади; правильності принципу відокремлення церкви від держави; 2) повного узгодження комуністичного ідеалу з істинним християнством»¹⁴.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.

¹² Васильєва О.Ю. Русская православная церковь и Советская власть в 1917–1927 гг. // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 45.

¹³ Митрофанов Г. История Русской православной церкви: 1900–1927 гг. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 230.

¹⁴ Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні... – С. 240–241.

Ряд дослідників схиляється до думки, що цілеспрямоване втручання органів держбезпеки у внутрішньоцерковні суперечності слід датувати початком 1922 р., коли було ухвалене рішення про вилучення церковних цінностей та створенням відповідної «комісії Л. Троцького». Остаточно справа розколу церкви, за твердженням Д. Поспеловського, перейшла у відання ГПУ (6 відділення) згідно з постановою оргбюро ЦК РКП (б) від 30 травня 1922 р.¹⁵, яка фактично лише санкціонувала вже розгорнуту оперативну роботу щодо розколу релігійних організацій.

Оперативна робота у цьому напрямі координувалася у відділенням секретного відділу ГПУ УСРР. У губернських відділах ГПУ «церковну лінію» вів помічник уповноваженого з духовництва та сект ІV групи секретно-оперативної частини (СОЧ). Контролював церковні справи безпосередньо начальник губернського (окружного) апарату ГПУ УСРР, який брав участь у засіданнях міжвідомчих «антирелігійних комісій», «трійок» тощо¹⁶. ЦК КП(б)У наполягав на активізації діяльності органів державної безпеки. Так, у телеграмі секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського зазначалося:

«У губвідділі ГПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархістів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами»¹⁷.

У звітній доповіді на політбюро РКП(б) 28 листопада 1922 р. антирелігійна комісія ЦК РКП(б) повідомляла про те, що вже створено та діють у підпорядкуванні оновленського Вищого

¹⁵ *Поспеловский Д.В.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР: Учеб. пособ. – Москва: Библийско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – С. 248.

¹⁶ *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1(32). – С. 14.

¹⁷ Держархів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100; *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). – С. 14.

церковного управління такі угруповання: «Відродження», «Жива церква» і Древньоапостольська церква, а

«нещодавно за межами ВЦУ народилася нова група “Трудової церкви” під гаслом “Геть буржуїв із храмів”».

У третьому розділі доповіді під красномовним заголовком «У галузі розкладу православної церкви» констатувалася де-факто підтримка оновленства та його лояльність до радянської влади. Водночас новоутворені угруповання інтригували та ворогували між собою. Це викликало стурбованість керівників антирелігійної комісії, які зазначали, що вдалося дещо призупинити міжусобну боротьбу, щоби

«хоча б тимчасово виступити спільним фронтом проти тихонівщини»¹⁸.

Формально державні органи не повинні були втручатися у внутрішньоцерковні дискусії відповідно до «Декрету про відокремлення церкви від держави». Однак, як засвідчили виявлені архівні документи та первинний аналіз дослідників, органи державної безпеки безпосередньо брали участь в інспірації церковного розколу. Л. Каганович на ІХ з'їзді КП(б)У, критикуючи іронічну тезу К. Каутського про те, що більшовики засвоїли набагато краще мистецтво поліції, аніж суть учення К. Маркса, заявляв:

«Ми не сперечаємося, що, дійсно, навчилися мистецтву політичної поліції, що ГПУ в нас працює дуже добре, якби Каутський потрапив до нас, то може б він відчув цю руку. Ми навіть уважаємо, що, власне кажучи, якби Маркс був у нас, то він був би одним із кращих чекістів, бо ніхто інший як Маркс першим висунув ідею диктатури пролетаріату, як ідею жорсткої диктатури, що придушує будь-який опір експлуататорів та їхніх лакеїв»¹⁹.

¹⁸ Архивы Кремля. – Кн. 1. – С. 341.

¹⁹ *Васильев В.Ю.* Інформування Л. Кагановича органами ДПУ УСРР в 20-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 20/21. – К., 2002. – С. 336–349.

В основу технологій боротьби чекістських органів із релігією було покладено алгоритм чіткої взаємодії з партійним керівництвом РКП(б)–КП(б)У. Зокрема, у циркулярному листі про методи відповідної агітації й пропаганди (1920 р.) артикулювалося своєрідне кредо «антирелігійного фронту»:

«Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування, радянська влада прагне того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного».

При цьому вимагалось спрямовувати зусилля

«не проти якоїсь однієї церкви чи одного релігійного напрямку, а проти релігії загалом»²⁰.

Отже, сподівання певної категорії духівництва на можливість співпраці з радянською владою та збереження свободи діяльності релігійних інституцій були марними.

Для маніпулювання внутрішньоцерковним середовищем було недостатньо амбіцій окремих священників. Тим паче, що на певному етапі моральні принципи, які сповідували віруючі, неодмінно конфліктували б із завданнями, що їх ставили співробітники органів державної безпеки. Тому через вербування секретних співробітників (сексотів) із віруючого чи священника робили «слухняне знаряддя» для реалізації оперативної мети.

Необхідність створення агентурної мережі серед різних соціальних груп і категорій суспільства знайшла відображення уже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, у «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією ВЧК 1 червня 1918 р., указувалося, що вони повинні повсякчасно здійснювати:

«[...] б) нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відома місцевої і центральної влади про наявні безлади та припинення їх»²¹.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 161–163.

²¹ ВЧК–ГПУ / Сост. Ю. Фельштинский. – Бенсон; Вермонт, 1989. – С. 7.

Налагодження інформаційно-аналітичної та агентурної роботи вимагав від своїх співробітників Ф. Дзержинський. У листі до І. Уншлихта, С. Мессінга та Т. Самсонова він пропонував зосередитися на нагляді за різними сферами економічного, соціально-політичного, культурного, релігійного життя суспільства, укоріненні агентури, підготовці періодичних інформаційно-аналітичних зведень про напрями життєдіяльності населення²².

Наказом ГПУ РСФРР № 291 від 14 листопада 1922 р. було запроваджено класифікацію секретних співробітників за категоріями:

- *агент зовнішнього спостереження* — штатний секретний співробітник ГПУ, що працював по лінії оперативного відділу;
- *інформатор* — особа, завербована або введена в організацію, установу чи помешкання для «висвітлення» їх зсередини (лінія інфо);
- *освідомлювач* — завербована особа з ворожого середовища та введена в антирадянську, шпигунську, контрреволюційну або злочинну організацію для «висвітлення» її діяльності або добування інформації. Ця категорія співробітників перебувала в підпорядкуванні секретного і контррозвідального відділів²³. Методи роботи з агентурою схематично неодноразово описувалися у звітах губернських відділів ВУЧК–ГПУ УСРР²⁴.

Кожен агент мав псевдонім, яким підписував свої донесення. Уповноважені вели списки агентури під справжніми прізвищами — до сьогоднішнього дня цей вид документації належить

²² РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 150, л. 10–12.

²³ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2003. – С. 27–28.

²⁴ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии: С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – 234 с.; Подкур Р.Ю. Створення мережі секретного інформування ВУЧК–ГПУ на початку 20-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 14. – К., 2001. – С. 265–266.

до «особливо таємної». У доповідних записках, інформаціях, відомостях на отримання грошової чи матеріальної винагороди агент фігурував лише під псевдонімом. У донесеннях він обов'язково вказував прізвище, ім'я, по батькові, посаду підозрюваного, за можливості — точну адресу проживання, склад сім'ї, факти з його минулого життя, коло знайомих, їх соціальний стан тощо²⁵.

Цілком очевидно, що кількість інформаторів залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми, фінансових можливостей губернських та окружних відділів ГПУ УСРР. Відтак розгалуженість мережі інформаторів у кожній губернії (окрузі) була різною. Наприклад, на Поділлі на початку 1920-х рр. вона досягла 2219 осіб²⁶. Серед них:

- по Вінниці — 71 особа, в окрузі — 97;
- по Могилеву-Подільському — 17, в окрузі — 32;
- по Тульчину — 27, в окрузі — 336;
- по Проскурову — 55, в окрузі — 386;
- по Кам'янцю-Подільському — 78, в окрузі — 334;
- по Гайсину — 22, в окрузі — 464²⁷.

Р. Подкур і В. Ченцов зазначають, що дослідникам поки що невідома загальна кількість агентів ГПУ-НКВД УСРР у 1930-х рр. Але у статистичних і звітних документах УНКВД іноді зустрічається іноді вказувалися загальна кількість агентури. Зокрема, у Кам'янець-Подільській області станом на 25 лютого 1939 р. агентурна мережа обіймала 2618 осіб²⁸.

²⁵ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – С.58.

²⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 21.

²⁷ Там само, спр. 500, арк. 2; Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342–356.

²⁸ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов... – С. 59.

Самі співробітники місцевих апаратів органів ВЧК-ГПУ УСРР визнавали, що

«питання освідомлювальної агентури щодо духовництва найбільш болюче питання у ЧК за складністю його виконання»,

тому ретельно розробляли методіку й технології «розвалу церкви» та «розтління попів» у контексті «нових підходів», які передбачали використання у власних цілях передусім духовної ієрархії, змушуючи її представників

«під загрозою суворої відповідальності видавати щодо духовництва ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними».

Так, у протоколі засідання секретного відділу ВЧК за 1921 р. рекомендувалося:

«після деякого ознайомлення з духовним світом і з'ясування рис характеру по кожному служителю культу» на ґрунті честолюбства «розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання і задуми»²⁹.

Загалом у своїй практиці чекісти використовували декілька найбільш дієвих методів для вербування освідомлювачів серед священиків. Так, А. Зінченко детально описав одну зі схем, що практикувалася співробітниками Подільського губернського відділу ГПУ УСРР. Для агентурної роботи «по лінії створення Живой церкви» було

«намічено настоятеля Преображенського собору попа Юнака, якого, однак, легко взяти не вдалося, так як ставити його до відома, що він працює на ГПУ, виявилось неможливим».

Тому в його оточення було введено секретного співробітника. Він не лише тримав священика під наглядом, але й «увів його в курс справи». Той виявився людиною дуже марнославною і «піддався на вудочку лише тоді, коли йому було запропоновано посвячення в єпископи».

²⁹ Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью: В 2 кн. / Сост. Г. Штриккер. – Москва: Прописи, 1995. – Кн. 1. – С. 215; Митрофанов Г. История Русской православной церкви: 1900–1927 гг. – С. 233–234.

Планувалося, що тоді він,

«ворогуючи з автокефалістами і представниками старої єпископальної церкви, зможе усунути звідти небажаний для нього елемент».

Водночас із вербуванням Юнака до нього вдалося «приєднати» протодиякона Савицького і священника Євгенія³⁰. Отже, А. Зінченко фактично описав створення осередку Живої церкви на основі завербованої агентурної групи.

В інших випадках духівництво та віруючі вербувалися на основі отриманих компрометуючих матеріалів, що здобувалися, головним чином, через перлюстрацію або вилучення листування при обшуках, чи за допомогою інформації агентури. Часто практикувалося залякування кримінальною відповідальністю та «в'язницею і табором з незначних приводів»³¹.

Особливо наголошувалося на використанні принципу матеріальної зацікавленості інформаторів та агентів із числа слухачів культу:

«При цьому субсидії — грошові та натурою — без сумніву будуть зв'язувати їх з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність»³².

Місцеві апарати ГПУ УСРР постійно нарікали на нестачу коштів. Так, начальник Подільського губвідділу ГПУ І. Леплевський направив до губвиконкому листа:

«У зв'язку з використанням усіх кредитів [...] прошу про асигнування [...] по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духівництва»³³.

³⁰ Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога, від дракона...»: ДПУ–НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 158.

³¹ Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. – Кн. 1. – С. 215–216.

³² Митрофанов Г. История Русской православной церкви... – С. 234.

³³ Держархів Вінницької обл., ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, арк. 97; Тригуб О.П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). – С. 19.

Згодом начальник секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ УСРР зазначав:

«Утримання сексотів по Ж[ивій] ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень»³⁴.

Керівництво Полтавського губвідділу ГПУ відзначало:

«Болуче питання, як у ГВ (губвідділі. — Л. Б.), так і в округах, — це зовсім немає ніяких коштів по духівництву, попри те, що нами вказувалося в кожному політзведенні про критичний стан. Центром, очевидно, ніяких заходів не вжито і не звернено уваги на це важливе питання. [...] На крайній випадок, доведеться відмовитися від відповідальності за успішне проведення у життя ваших циркулярів, де в більшості випадків говориться: “Необхідно зацікавити матеріально”»³⁵.

Загалом витрати Полтавського губернського відділу ГПУ становили 5 тис. руб., із них лише 1 тис. руб. місцевий апарат отримав від ГПУ УСРР.

У подальшому витрати на церковну агентуру лише зростають. У пояснювальній записці до кошторису на агентурну роботу 1926 р. «по церковній лінії», дані якої зустрічаються в деяких опублікованих в останні роки працях, наголошувалося:

«Жодна область чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання [...]. Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми. [...] У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять. [...] Єдиним солідним для них аргументом є гроші»³⁶.

³⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 19.

³⁵ Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 94–94 зв.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 39.

Начальник секретного відділу ГПУ УСРР В. Горожанин у 1928 р. зазначав:

«Вербування попів особливих проблем не становить, але їх використання можливе лише за умови виплати грошової компенсації»³⁷.

Згідно з кошторисом витрат, у першій половині 1926 р. передбачалося утримання 378 агентів із виплатою їм щомісяця 20 руб., загальна сума 45 360 руб. Уведення агентури передбачалося передусім у релігійні громади обновленців, тихонівців, автокефалістів, Діяльно-Христову церкву, Собор єпископів, середовище сектантів. А. Киридон відзначає, що наприкінці 1920-х рр. проявилася тенденція до зменшення витрат на агентурну роботу «по церковній лінії»³⁸. Однією з причин цього дослідниця вважає застосування репресивних заходів щодо духовництва, зокрема арешти та адміністративне вислання³⁹. Загалом погоджуючись із цим твердженням, слід наголосити, що наприкінці 1920-х рр. загальну мету щодо розколу релігійних організацій було реалізовано. Відтак чекісти фінансували лише тих агентів, що могли або контролювати релігійну громаду, або впливати на церковних ієрархів.

На місцях кошториси витрат на вербування й утримання агентури у церковно-релігійному середовищі ухвалювалися та контролювалися окружними комітетами КП(б)У, причому притна постійна констатація дефіциту коштів. Так, 11 вересня 1928 р. бюро Могилів-Подільського окружного КП(б)У заслухало доповідь начальника окружного відділу ГПУ УСРР Ямницького про кошторис на агентурно-оперативну роботу «по церковній лінії» на 1928–1929 рр. (див. табл. № 1)⁴⁰.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 94.

³⁸ Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. – Тернопіль, 2005. – С. 81.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 28. Окремі цифри були опубліковані А. Зінченком без посилання на джерело (див.: Зінченко А.Л. «Це влада не від Бога, а від дракона...»... – С. 161).

Таблиця № 1

Стаття витрат	На місяць (руб.)	На рік (руб.)
Оплата інформаторів і зв'язки з ними по тихонівцях, синодах, УПЦ, УАПЦ та єврейському духовництву	100	1200
На підтримку синодального єпархіального управління	100	1200
На підтримку інформаторів та зв'язки з ними по сектантству	50	600
Разом	250	3000

Бюро Могилів-Подільського окружного КП(б)У ухвалило постанову:

«Доручити а[гітаційно]-п[пропагандистському] в[відділу] в кошторис 1928–1929 року включити окремим пунктом кошти на антирелігійну роботу. Фракції О[кружного] В[иконавчого] К[омітету] передбачити такі кошти при складенні бюджету на 1928–1929 рр.»⁴¹.

10 вересня 1928 р. Ямницький знову звернувся до секретаря окружного КП(б)У з проханням додатково виділити 200 руб. для «негайного пожвавлення антирелігійної роботи». Уже наступного дня бюро Могилів-Подільського окружного ухвалило асигнувати необхідну суму⁴².

Отже, залучаючи весь наявний арсенал методів вербування, органи державної безпеки постійно нарощували присутність на всіх рівнях релігійних громад. За документами ГПУ УСРР удалося встановити деяку динаміку залучення агентури серед

⁴¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 33.

⁴² Там само, арк. 32.

релігійних громад: загалом по лінії секретного відділу ГПУ УСРР у 1927 р. було завербовано 266 осіб, із них за липень–серпень — 121, у вересні — 36, у жовтні — 26, листопаді — 43, грудні — 22 особи. Протягом 1928 р.: у січні — 39, лютому — 24, березні — 36, квітні — 30, у першому півріччі 1929 р. — 88 осіб⁴³.

О. Тригуб простежив за окремі роки динаміку вербування агентури, яка була причетна до розколу Російської православної церкви (див. табл. № 2)⁴⁴.

Таблиця № 2

Конфесія	Кількість секретних співробітників		
	1923 р.	1926 р.	1928 р.
Український екзархат РПЦ (тихонівці)	30	84	82
Українська синодальна церква (обновленці)		84	82
Соборно-єпископська церква		36	36

Як наслідок, агентура ГПУ УСРР швидко оповила всі рівні релігійних громад різних конфесій. Співробітників органів державної безпеки цікавила не лише політична та релігійна активність ієрархів, священиків, церковного активу, а і їх особисте життя. Це давало можливість знаходити «больові точки» конкретної особи з метою наступної маніпуляції. Слід акцентувати на тому, що у завдання агентури входило також виявлення психологічних особливостей об'єкту агентурної розробки.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, арк. 199 зв., 219 зв., 260 зв.

⁴⁴ Тригуб О.П. Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). – С. 20.

Так, у характеристиці на митрополита Михаїла, складеній наприкінці 1922 р. на основі агентурної інформації, указувалося на такі особистісні риси: «натура — яскраво виражений візирець споглядання, а не активності», «людина глибокого релігійного настрою», «замкнений у самому собі», «молільник і монах за покликом душі», «приділяє лише незначну частину часу чужим його духовному складу організаційним питанням», «лаврська братія його любить за простоту і невибагливість», «церковні кола, віддаючи належне його особистісним рисам, докоряють за безініціативність, неавторитетність і безголосність у справах управління», «не виявлено осіб, які мали б переважний вплив на нього». Агент зазначав навіть про чутки щодо пристрасті Михаїла в молодості «до вина»⁴⁵.

Зважаючи на кількісний та якісний склад агентури ГПУ УСРР, динаміку вербування у середовищі релігійних громад слід відзначити повну поінформованість керівників органів державної безпеки та партійно-державних лідерів радянської України про ситуацію на «релігійному фронті».

Стислий аналіз порушеної проблеми дозволяє зробити висновки про перенесення центру ваги з надзвичайних методів перших років радянської влади на агентурно-оперативні заходи, за допомогою яких формувалися технології та схеми розвалу церкви. Органи ВУЧК–ГПУ, використовуючи арсенал таємних методів, перетворилися на головний інструмент реалізації державної політики щодо православної церкви у 1920–1930-х рр. Керівник «церковної лінії» ВЧК Є. Тучков мав усі підстави доповідати у ЦК:

«Поставлене перед 6-м відділенням наприкінці 1922 р. завдання зрушити з мертвої й антирадянської позиції православну церкву та позбавити її тієї могутності, якою вона володіла до цього часу, виконане повністю. Православна церква розбита на кілька окремих угруповань, які мають свої ієрархії і перебувають між собою у постійній ворожнечі [...]. Усі ці групи поставлено в такі умови, що навмисно чи мимоволі зобов'язані

⁴⁵ Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 р. // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 90.

між собою постійно ворогувати і запобігати перед органами влади. У міру поглиблення ворожнечі втрачається авторитет служителів культу. Звідси виростає атеїзм»⁴⁶.

Бабенко Л. «Церковную политику развала должна вести ВЧК...»: инструменты антирелигиозной политики 1920–1930-х гг.

Раскрываются задачи и практические мероприятия по реализации антирелигиозной политики большевистского государства в 1920–1930-х гг. Речь идёт об использовании органов государственной безопасности в качестве инструмента борьбы с Православной церковью через усиление в ней внутренних противоречий и раскола.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, Православная церковь, церковный раскол.

Babenko L. «Security Service Must Conduct Church Demise Policy...»: Antireligious Policy Instruments 1920–1930th

This article opens main principles and practical measures for Bolshevik state antireligious policy realisation in 1920–1930th. It is said about using of State Security Services as an instrument for fight against Orthodox church through deepening its internal contradictions and splits.

Key words: State Security Services, Orthodox church, church split.

До уваги авторів!

До друку приймаються матеріали, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2003, № 1). Текстовий редактор Microsoft Word (версії від 97 і вище), формати doc або rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посада, контактні телефони, адреса, електронна скринька.

Джерела й література подаються посторінково в порядку посилань із зазначенням видання. Посилання виконуються через меню «Вставка» в автоматичному режимі. До тексту додається анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздрукованими на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються й не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право на наукове й літературне редагування, а також скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Редколегія

⁴⁶ Архивы Кремля: Политбюро и церковь: 1922–1925 гг. – Кн. 2. – Москва; Новосибирск: РОССПЭН, 1998. – С. 360.

Науковий і документальний журнал

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 1 (38)

Головний редактор: **О. Рубльов**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур**

Мовний редактор: **В. Григор'єв**

Технічний редактор: **І. Ставнюк**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву

Служби безпеки України:

Д. Бойко, Я. Зарецька

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк**

Підписано до друку 21.06.2012 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 19,78 Умов. фарб.-від. 21,40 Умов.-вид. арк. 21,82

Наклад 1000 прим.

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212;

тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;

01034, м. Київ, вул.Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці

Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та

Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

Видавництво «Права людини»

61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37.

Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України

серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи

61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.

<http://khpg.org>; <http://library.khpg.org>; <http://archive.khpg.org>